

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Кожевникова Ірина Іванівна

УДК 37.01.008

**Формування культури навчальної
діяльності молодших школярів**

13.00.09 – теорія навчання

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

кандидата педагогічних наук

Науковий керівник
Алфімов Валентин
Миколайович, доктор
педагогічних наук,
професор

Донецьк – 2003

ЗМІСТ	Стор.
ВСТУП	3
РОЗДІЛ І	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	17
1.1. Проблема формування культури навчальної діяльності молодших школярів у педагогічній теорії та практиці	18
1.2. Сутність культури навчальної діяльності молодших школярів	37
1.3. Стан формування у молодших школярів культури навчальної діяльності в педагогічній практиці	65
1.4. Принципи і напрями формування культури навчальної діяльності молодших школярів	89
1.5. Зміст та методики діагностування стану знань, умінь культури навчальної діяльності молодших школярів	101
Висновки до першого розділу	118
РОЗДІЛ ІІ	
ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА УМОВ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	120
2.1. Організація та етапи проведення педагогічного експерименту	123
2.2. Технологія формування культури навчальної діяльності молодших школярів	144
2.3. Управління формуванням культури навчальної діяльності молодших школярів	159
2.4. Основні результати дослідно-експериментальної роботи	168
Висновки до другого розділу	181
ВИСНОВКИ	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	185
ДОДАТКИ	202
(додаток А)	203
(додаток Б)	210
(додаток В)	218
(додаток Д)	221

ВСТУП

Сьогодні в Україні йде становлення нової системи освіти, орієнтованої на входження в світовий освітній простір. Цей процес супроводжується суттєвими змінами в педагогічній теорії і практиці навчально-виховного процесу.

Відбувається зміна освітньої парадигми: пропонується новий зміст, інші підходи, інші відносини, інші цінності, інший педагогічний менталітет.

“Головне у реформі школи – не термін, а зміст навчання. Сьогодні знання не можуть бути самоціллю. Важливо дитині дати інструмент, щоб вона змогла впродовж всього життя навчатися, адже кожні 4-5 років фактично пізнане раніше втрачає свою актуальність. У людині повинна бути сформована здатність вчитися впродовж всього життя, бути мобільним і конкурентноспроможним у суспільстві високих технологій” [1, 5-6].

В “Національній доктрині розвитку освіти в Україні у XXI столітті” зазначається, що в Україні має стверджуватися стратегія прискореного, випереджувального інноваційного розвитку освіти і науки: повинні забезпечуватись умови для розвитку, самоствердження і самореалізації особистості протягом життя [2, 4].

Ефективність реалізації завдань реформування освіти, спрямованих на виховання національно-свідомих і освічених громадян України, багато в чому залежить від культуротворчої домінанти навчально-виховного процесу.

Міністр освіти і науки України В.Кремень на II Всеукраїнському з’їзді працівників освіти зазначив: “Перехід до 12-річної школи повинен забезпечити прорив до якісно нової освіти для всіх дітей шкільного віку. Це потребує оновлення змісту і методик, які формують світогляд, уміння самостійно вчитися, критично мислити, користуватися комп’ютером, здатність до самопізнання і самовираження, життєві уміння і навички необхідні для соціальної адаптації” [2, 5].

Як бачимо, учень сучасної школи має виховуватися не просто як носій певної суми знань, а як справжній громадянин з властивою йому мораллю,

високою культурою праці та поведінки. Тому особливої актуальності набуває питання особистісного розвитку школяра та створення психолого-педагогічних умов для формування культури навчальної діяльності. Це зумовлює поступовий перехід до суб'єкт - суб'єктної розвиваючої взаємодії.

Молодший шкільний вік – сензитивний період для формування морально-духовної культури, бо саме тут закладається підґрунтя для засвоєння основ базової культури, в тому числі і культури розумової діяльності.

Ось чому державний стандарт початкової загальної освіти вже в школі 1 ступеня надає пріоритети розвивальній функції навчання, самостійності та нестандартності думки, особливо у процесі формування наукових понять [3, 28-54].

Початкове навчання сприяє, тому що: “набуті в початкових класах особистісні якості, зокрема пов'язані з мовленням, не тільки забезпечують основу подальшого навчання, виховання і розвитку підлітків та молоді, а й значною мірою зумовлюють практичну громадську та професійну діяльність дорослої людини. Мова і мовлення є продуктом культури і невід'ємною її складовою” [4, 25].

Основні напрями розробки наукової проблеми формування культури навчальної діяльності дітей різного віку відображені у наукових працях Б.Ананьєва, Л.Введенської, А.Маркової, Т.Савицької, Н.Чернухи та ін. В них визначається, що культура навчальної діяльності учнів повинна стати необхідним чинником сучасного навчально-виховного процесу, що формування культури навчальної діяльності школярів повинно набути науково обґрунтованих і практично підтверджених позицій.

Деякі аспекти культури навчальної праці молодших школярів відображені у дисертаційних дослідженнях (С.Броннікова, О.Опалюк, І.Павленко, І.Ярита).

Культура більшістю авторів в широкому розумінні розглядається як все, що створено людиною, на відміну від природи – створеного природою. У більш вузькому значенні культура трактується як певна сфера діяльності: ми ж

культуру розглядаємо як варіант унормованої навчальної діяльності молодших школярів.

Гуманізація освіти і спрямованість школи на виховання особистості поставили перед її початковою ланкою поряд з іншими й проблему формування в учнів культури навчальної діяльності.

Формування культури навчальної діяльності дітей у початковій школі є важливим кроком до практичної гуманізації і демократизації національної освіти.

Розкриття соціально-філософського аспекту даної проблематики стало предметом спеціального дослідження В.Баранівського, І.Зязюна, П.Копніна.

Педагогічний аспект проблеми формування культури навчальної діяльності дітей початкової школи висвітлено у працях Ш. Амонашвілі, С.Лисенкової, С. Логачевської, В. Паламарчук, О. Савченко та ін.

Аналіз наукової літератури показує, що проблема формування культури навчальної діяльності молодших школярів є складовою частиною досліджень цієї вікової групи. Це питання глибоко вивчалось відповідно до завдань школи певного часу, проте сучасна ситуація вивчення особистісного розвитку школяра характеризується домінуванням концептуальних схем, котрі не можуть бути безпосередньо виконані як теоретичні моделі, що забезпечують експериментальну перевірку і організацію практики культурологічного середовища.

Зважаючи на це, доводиться констатувати, що у педагогічному аспекті вона залишається ще недостатньо вивченою.

Як свідчить аналіз практики, формування культури навчальної діяльності дітей у початковій школі гальмується відсутністю відповідних теоретичних засад і технології її формування. Тому актуальною залишається розробка і реалізація умінь культури навчальної діяльності учня, притаманних педагогіці й дидактиці початкової школи. Ці уміння значно підвищують ефективність навчальної діяльності учнів через: оволодіння знаннями, уміннями, навичками, які характеризуються міцністю, точністю, виразністю; розвиток, що виявляється через інтерес, зосередженість, логічність, самоконтроль; вихованість, яка свід-

чить про охайність, зібраність, чуйність, сумлінність; самоуправління на основі цілеспрямованості, організованості, раціональності.

Для розробки науково-педагогічних основ формування культури навчальної діяльності молодших школярів в педагогічній науці і практиці склалися відповідні передумови.

Вплив навчальної діяльності на активний психічний розвиток дитини доведено у дослідженнях П.Гальперіна, Д.Ельконіна, Л.Занкова, Г.Костюка, О.Люблінської, Н.Менчинської, Н. Тализіної та ін.

Визначена специфіка навчальної діяльності в роботах В.Давидова, Л.Ітельсона, І.Ломпшера, А.Маркової, В.Рєпкіна та ін., виявлена сутність навчальної діяльності, що визначається загальнопсихологічним розумінням діяльності (Л.Виготський, О.Леонтьєв, О.Лурія та ін.)

Як довели дослідження О. Дусавицького і В. Рєпкіна, “в умовах більш раціонально побудованої навчальної діяльності учні молодших класів швидко переходять від інтересу до оцінки до пізнавальних інтересів” [5, 8].

Н. Менчинська вивчала загальні закономірності мислення у навчанні і специфічні закономірності розумової діяльності, які обумовлені змістом навчального матеріалу. Вона виявила, що “всі результати показують на те, що про ступінь розвитку аналітико-синтетичних операцій можна судити за двома критеріями: рівнем виконання кожної з них і ступенем відповідності рівнів виконання цих операцій один одному” [6, 78].

Експериментальне навчання, що було підготовлене і проведене під керівництвом Л. Занкова в початковій школі, стало основою перебудови як змісту, так і методики початкового навчання у напрямку його інтенсифікації. Була створена дидактична система початкового навчання, яка спрямована на виявлення активної позиції кожним учнем [7, 52], [8]. П. Гальперін розробив теорію поетапного формування розумових дій, в змісті якої він використав ідею Л. Виготського про те, що “навчання повинно забігати наперед і вести за собою розвиток” і О. Леонтьєва, що “матеріальна дія засвоюється людиною тільки у тому разі, коли переходить в дію розумову” [9, 115-117].

Д. Ельконін розробив концепцію навчальної діяльності. Він виходив із того, що навчальна діяльність характеризує конкретний період психічного розвитку дитини, так як вона формується в процесі навчання під керівництвом педагога. Учений виявив структуру навчальної діяльності, закономірності її формування, її зв'язок з психічним розвитком учнів [10, 45].

Ш. Амонашвілі розробив методичну систему навчання школярів на змістовно-оціночній основі. За базову позицію він взяв психологічну концепцію про співвідношення навчання і розвитку (Л. Виготський, О. Леонтьєв, Д. Узнадзе), фундаментальні психолого-дидактичні дослідження (В. Давидов, Д. Ельконін, Л. Занков, Н. Менчинська), педагогічну діяльність В. Сухомлинського, творчий пошук педагогів – практиків [11, 3-4].

А. Маркова виділяє позитивні і негативні сторони мотивації учіння молодшого школяра та її динаміку протягом цього віку, розкриває як благоприємні ознаки мотивації (загальне доброзичливе ставлення дитини до школи, широта її інтересів, допитливість), так і негативні характеристики (недостатньо дієві, ситуативні, малоусвідомлені, поверхово узагальнені) [12, 62-63].

“Мотивація досягається довготерміновою і стислотерміновою постановкою мети, яка переходить в реальні цільові установки дітей, які пробуджують їхні інтереси, порушуючи їхню внутрішню позицію, коли виникає радість того, що можна узнати і зуміти більше в своєму учінні”, зазначає У. Древіс [13, 12].

Формувати мотивацію – значить не закладати готові мотиви й цілі в голову учня, а поставити його в такі умови й ситуації активності, в яких мотиви та цілі складаються і розвиваються в контексті досвіду, індивідуальності, внутрішніх установок самого учня, наголошує А. Маркова [14, 11]. “Навчальна діяльність, як і інший конкретний вид діяльності, має етапи виникнення, формування і розпаду. Свою провідну роль в психічному розвитку дитини вона виконує в молодшому шкільному віці”, стверджує О. Леонтьєв [15, 23].

Досліджено активність як прояв пізнавального інтересу, розкрито його взаємозв'язок із станом особистості школяра, з успішністю запам'ятовування навчального матеріалу. Такої думки дотримується О. Дусавицький [16, 54-63].

У психології склалася наукова традиція дослідження якостей уваги. В. Страхов підкреслює: “Увага є похідною від складених якостей особистості і разом з тим є опорною якістю, що впливає на формування інших якостей особистості” [17, 2].

У фундаментальних працях у галузі організації навчальної діяльності дітей (А.Маркова, М.Махмутов, М.Скаткін, Л.Фрідман) показано, що діяльність самих школярів може бути прийнята як визначальний чинник усього навчального процесу.

Значний внесок в розробку різних структур навчальної діяльності зробили педагоги-практики (С. Лисенкова, С. Логачевська та ін.) [18]; [19]; [20].

У психолого-педагогічній, методичній літературі є і спеціальні дослідження з окремих проблем підвищення ефективності процесу навчання дітей у початкових класах. Так, у роботах В. Давидова, Д. Ельконіна та їхніх послідовників доведено, що розвиток мислення дітей і формування відповідних психологічних новоутворень у молодшому шкільному віці найбільш ефективно здійснюється в умовах навчальної діяльності організованої особливим чином.

Мотивацію навчальної діяльності досліджувала М. Алексеева, яка виявила сутність мотивації учіння, розкрила її структуру і класифікувала мотиви учнів різного віку. Важливим є встановлений нею зв'язок між мотиваційним і операціональним компонентами навчальної діяльності [21, 7].

В. Давидов, Д. Ельконін, А. Маркова вивчали шляхи управління ходом формування мотивації через змістовні характеристики самої навчальної діяльності [22, 40].

У дослідженнях В. Мухіної розкривається вплив гри на хід навчального процесу та його результативність.

Методи й ефективні прийоми навчання читанню і письму розглядала Л. Нечай -Горбачук [23, 19-44].

Навчання дітей роботи з текстом, формування прийомів його смислового аналізу забезпечує його засвоєння. Процес розуміння тексту можна розглядати

як процес осягнення змісту. Це поняття є ключовим для згортання і розгортання інформації [24, 61].

Для нашого дослідження також важливе значення мають наукові праці Л.Введенської, Л.Виготського, В.Кан-Калика, Д.Кобалевського, Г.Костюка, Т.Мальковської, В.Неменського, Л.Павлової, І.Риданової, Б.Теплова, А.Хінчина, І.Цветкової та ін., в яких розкриваються проблеми підвищення культури усного та письмового мовлення, спілкування, культури мислення, засвоєння норм культури поведінки, культури взаємин, формування екологічної культури, розвитку музично-естетичної культури почуттів, культури математичного мислення і мовлення, формування засад морально-етичної культури.

Питанню навчання дітей культури читання особливу роль відводили психолог Т.Єгоров, педагог К.Ушинський, відомий вітчизняний педагог Д.Тихомиров, письменник М.Горький. Культуру усного та письмового мовлення вивчали Л.Виготський, М.Кольцова, С.Рубінштейн, В.Сухомлинський, Ф.Фрадкін. На роль питань, проблемних ситуацій для розвитку мовленнєвої діяльності, особливостей спілкування між учителем і учнем вказували І.Лернер, Б.Ломов, А.Матюшкін, М.Махмутов, Н.Менчинська, Ф.Савіна. Ідею зв'язку навчання з працею досліджували П.Атутов, П.Блонський, Г.Песталоцці, М.Скаткін та ін.

Теоретичні основи культури поведінки молодших школярів розглянуті в працях О.Богданової, В.Бушелевої, О.Федя та ін. Підходи до морального виховання дітей відображені в педагогічній творчості А.Макаренка, К.Ушинського, С.Шацького. Необхідність формування першооснов естетичної культури бачив В.Сухомлинський. При рішенні сучасних економічних проблем в Україні потрібне формування у кожної дитини культури екологічного мислення.

Ідеї сучасної гуманістичної педагогіки і теорії розвивального навчання в початковій школі розглядаються в працях Н.Бібік, М.Вашуленка, О.Савченко та ін., у досвіді учителів-методистів.

Іншими словами, у педагогічній теорії і практиці зроблено чимало, що виступає підставою для розробки проблеми формування культури навчальної діяльності молодших школярів.

Проте, на сьогоднішній день ще мало досліджень, які б узагальнювали накопичений теоретичний та емпіричний матеріал важливий для подальшого вивчення проблеми формування культури навчальної діяльності дітей як цілісного феномену.

Таким чином, актуальність означеної проблеми дослідження впливає з необхідності розв'язання протиріччя між потребою педагогічної практики в науковому, навчальному і методичному забезпеченні формування культури навчальної діяльності молодших школярів і відсутністю у педагогічній теорії необхідних теоретичних положень, які відповідають цій потребі в цілому, що і стало підґрунтям у виборі теми дослідження: **“Формування культури навчальної діяльності молодших школярів”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалось за планом наукової роботи Донецького національного університету як складова частина нинішнього етапу комплексного дослідження кафедри педагогіки і психології (державний реєстраційний номер ДР 01910051511). В її межах автором здійснювалося дослідження проблеми формування культури навчальної діяльності молодших школярів як чинника підвищення її ефективності.

Об'єкт дослідження: навчально-виховний процес у початковій школі.

Предмет дослідження: формування культури навчальної діяльності молодших школярів .

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці психолого-педагогічних, організаційно-управлінських умов роботи вчителя і учнів з формування культури навчальної діяльності молодших школярів.

Гіпотеза дослідження: ефективність формування культури навчальної діяльності молодших школярів підвищиться за умов:

- організації навчання на основі особистісно зорієнтованого підходу до кожного учня з урахуванням вікових особливостей та можливостей дітей в оволодінні вміннями культури навчальної діяльності;

- урахування й практичної реалізації принципів формування культури навчальної діяльності;

- розробки змісту педагогічних проектів як форм організації навчання та засобів їхньої реалізації;

- розробки проектів культури в навчальній діяльності;

- педагогічного управління, спрямованого на формування системи умінь культури навчальної діяльності учнів;

- діагностики стану умінь культури навчальної діяльності учнів та діагностики ефективності навчання.

Відповідно до мети й гіпотези були сформульовані такі основні завдання дослідження:

- 1) проаналізувати проблему формування культури навчальної діяльності молодших школярів у педагогічній теорії та практиці;

- 2) визначити сутність і специфіку формування культури навчальної діяльності молодших школярів;

- 3) теоретично обґрунтувати і розробити принципи формування культури навчальної діяльності молодших школярів;

- 4) розробити технологію формування культури навчальної діяльності молодших школярів;

- 5) здійснити дослідно-експериментальну перевірку психолого-педагогічних, організаційно-управлінських умов формування культури навчальної діяльності молодших школярів.

Методологічну та теоретичну основи дослідження становлять такі положення: філософське вчення про сутність культури (будь-який зовнішній прояв культури є проявом ступеня розвитку самої людини), матеріалістичний підхід до культури, що полягає у визначенні її органічного зв'язку з розвитком суспільства і кожної людини в ньому як особистості, трактування культури не

тільки як системи матеріальних, ідейних, духовних цінностей, але і як процесу її створення, динаміки її розвитку (П. Гуревич, М. Злобін, М. Каган, В. Келле, М. Ковальзон, Є. Маркарян, В. Межуєв); про виховання як єдність зовнішнього впливу і реалізації внутрішніх можливостей особистості (І. Бех, О. Савченко, А. Якиманська та ін.); про системний (В. Афанасьєв, Н. Кузьміна, В. Семиченко) та діяльнісний (Б. Ананьєв, Л. Виготський, О. Леонтьєв) підходи; законодавчі та нормативні документи (Закони України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, концепції національного виховання і 12-річної загальноосвітньої школи, “Національна доктрина розвитку освіти в Україні у ХХІ столітті”).

Джерельна база дослідження: фундаментальні дослідження психологів і дидактів навчальної діяльності молодших школярів, дослідження педагогів та психологів, учителів з формування і розвитку у дітей культури поведінки, праці, усної і письмової мови, етичної й естетичної культури та ін., дослідження філософів за проблемою культури у зв'язку із становленням нового суспільного устрою в державі Україна на основі соціальних перетворень, що відбуваються: в сучасному суспільно-історичному процесі у всіх його проявах вже стало необхідним врахування культурної складової.

Концепція дослідження. Формування культури навчальної діяльності молодших школярів відбувається на змісті різних видів культур у навчанні (читання, письма тощо), які є основою для виділення системи умінь культури навчальної діяльності учня, виявляються в самій навчальній діяльності дітей через знання, уміння, навички культури, риси та якості особистості, приводять до підвищення ефективності навчання.

Теоретичне вивчення проблеми і організація дослідно-експериментальної роботи спиралися на такі **методи дослідження:**

а) теоретичні: аналіз – для наукового осмислення у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях проблеми підвищення ефективності навчальної діяльності, культури навчальної діяльності молодших школярів, практики роботи масових шкіл в Україні, для осмислення даних, здобутих у процесі

дослідно-експериментальної роботи, глибокого проникнення у суть проблеми; порівняльно-історичний аналіз навчальних програм, шкільних підручників, нормативних та директивних документів за проблемою дослідження; моделювання – для побудови теоретичного понятійного апарату формування культури навчальної діяльності дітей у початковій школі;

б) емпіричні: діагностичні методи (анкетування, бесіда) – для проведення констатуючого і діагностуючого зрізів; обсерваційні методи (різні види спостереження) – для відстеження ефективності формування культури навчальної діяльності учнів, виявлення специфіки оволодіння учнями вміннями культури в різних класах початкової школи; прогностичні методи (експертні оцінки) – для прогнозування результатів дослідно-експериментальної роботи; праксиметричні методи (аналіз продуктів діяльності учнів, вчителів) - для накопичення фактів, емпіричного і статистичного опрацювання результатів дослідно-експериментальної роботи;

в) провідним методом дослідження виступили констатуючий і формуючий педагогічні експерименти, завданнями яких було створення науково обґрунтованого досвіду формування культури навчальної діяльності молодшого школяра, виділення сутності найважливіших чинників, що обумовлюють результати цього процесу зусиллями вчителя, батьків, самих школярів;

г) математичні методи кількісної й якісної обробки результатів експерименту;

д) використовувався метод аналізу ретроспективного особистого досвіду роботи автора учителем початкових класів.

На першому етапі дослідження (1994-1995рр.) була обґрунтована тема, визначені об'єкт і предмет, мета дослідження, вивчалися літературні джерела з проблеми дослідження.

На другому етапі дослідження (1995-1997рр.) здійснювалась практична апробація, пошук методичних підходів до формування культури навчальної діяльності молодших школярів, розроблено комплекс завдань, зміст гіпотези, складена програма експериментальної роботи.

На третьому етапі дослідження (1998-2002рр.) здійснювалась перевірка гіпотези, був проведений педагогічний експеримент з формування культури навчальної діяльності молодших школярів, проаналізовано отримані дані, їхня статистична обробка, узагальнено результати дослідження у вигляді наукових публікацій і тексту кандидатської дисертації, сформульовані детальні висновки, здійснено оформлення дисертації.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягає у тому, що вперше: теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено психолого-педагогічні, організаційно-управлінські умови, що сприяють ефективному формуванню культури навчальної діяльності молодших школярів, уточнено і розширено поняття “культура навчальної діяльності”, розкрито її сутність і зміст; виділено види культур у навчанні та їхні структурні елементи, вибудована система умінь культури навчальної діяльності; визначено принципи формування культури навчальної діяльності; введено поняття “культуроємність навчальної діяльності”, “коефіцієнт культууроємності”, “система умінь культури навчальної діяльності учня”, “формування культури навчальної діяльності”; визначено рівні культури навчальної діяльності молодших школярів і охарактеризовано їх; розроблено критерії та показники сформованості культури навчальної діяльності молодших школярів, котрі покладено в основу діагностик стану умінь культури навчальної діяльності.

Дістали подальшого розвитку організація самостійної роботи учнів, педагогічне управління навчальною діяльністю молодших школярів, виховною культурою батьків, педагогічна культура вчителя.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що розроблено і втілено в практику навчання технологію формування культури навчальної діяльності дітей початкових класів на основі алгоритмів шкільних (уроки, нетрадиційні уроки) та позашкільних (самостійна робота учнів) форм організації навчання як педагогічних проектів, проекти культури в навчальній діяльності, педагогічне управління формуванням культури навчальної діяльності, співуправління, самоуправління учнів, діагностику ефективності (ре-

зультатів) навчання молодших школярів, що може бути використано в практиці навчання дітей початкової ланки загальноосвітньої школи, підготовки студентів педагогічних вищих навчальних закладів та в системі підвищення кваліфікації вчителів початкових класів.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні результати дослідження доповідались на науково-методичних конференціях: “Проблеми переходу початкової школи на нову структуру і зміст навчання” /м.Донецьк, 2000р./; “Розвиток творчих здібностей дітей” /м.Донецьк, 2000р./; у виступах перед педагогами початкових шкіл у Донецькому обласному інституті післядипломної педагогічної освіти; на науково - методичних конференціях професорсько-викладацького складу Донецького національного університету 1998, 1999, 2000, 2001, 2002рр., в доповідях перед учителями в Донецькому педагогічному коледжі. Основні результати дослідження були впроваджені в практику роботи ЗОШ № 24 м.Харцизька (довідка № 150 від 13.06.2002р.), ЗОШ № 11 м.Макіївки (довідка № 76 від 20.06.2002р.), ЗОШ №29 м.Макіївки (довідка № 51 від 7.06.2002р.), ЗОШ 1-III ступенів с.Ольгінки (довідка від 3.06.2002р.) .

Вірогідність і надійність результатів дослідження забезпечується всебічним теоретичним аналізом вихідних позицій, науково обґрунтованим використанням комплексу методів дослідження, кількісним і якісним аналізом експериментальних матеріалів, математичною обробкою кількісних показників, самими результатами педагогічного експерименту, які підтвердили на статистично значущому рівні об’єктивність та достовірність виведених основних положень дисертації.

Зміст роботи відображено у 10 публікаціях, з яких 9 статей у наукових фахових виданнях. Усі публікації одноосібні.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (218 найменувань) та 4 додатків. Результати дослідження узагальнені і відображені у 3 рисунках, 18

таблицях. Основний зміст дисертації складає 168 сторінок тексту. Повний обсяг роботи – 226 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Проблема культури має історичний, філософський та методологічний характер. Інтерес до питань теорії культури сьогодні ґрунтується на глибокій практичній потребі, яка стимулює розробку її філософських проблем. Саме життя підказує, що у сучасному суспільно-історичному процесі, у всіх його виявах необхідне врахування культурної складової [25, 213]. Отже, глибока практична потреба викликала інтерес філософів і представників інших наук до розвитку культури: сьогодні, в будь-якій сфері діяльності рух уперед пов'язаний з підвищенням не тільки професійної, але і загальної культури мас.

Культура характеризується власним світоглядом, особливим типом знання, науки, мистецтва - цінностями, які переважають в неї. До показників типу культури відносять і тип особистості людини [26, 19].

Нагальна потреба нашого часу – це людина, яка здатна контролювати себе та свої бажання, із співчуттям ставитися до інших людей, розуміти і відчувати вічні цінності культури та суспільства, глибоко усвідомлювати свою власну відповідальність у світі. Школа, залишаючись основним засобом виховання особистості, залучення її до національної та світової культури, повинна враховувати потреби дитини до її поступового гармонійного входження в нове суспільство [27, 37].

У “Концепції виховання дітей і молоді в національній системі освіти” підкреслюється, що національний характер виховання полягає в формуванні молоді людини як громадянина України. Суттєвими рисами національної системи виховання є культура та традиції українського народу [28, 90].

Культуру довгий час трактували як систему матеріальних, ідейних, духовних цінностей, як сукупність духовних результатів людської діяльності, але при цьому процес утворення самої культури, динаміки її розвитку не досліджувався як філософами, так і представниками інших наук, зокрема й педагогами. Сучасна тенденція, що органічно притаманна гуманітарній сфері

передбачає увагу до динаміки процесів, що досліджуються, контролюються і проектуються.

“Зростання ролі гуманістичних цінностей у демократичному суспільстві вимагає посилення культурологічної спрямованості освіти... . Культурологічна функція шкільної освіти в новій ситуації розвитку передбачає оновлення змісту на засадах його гуманітаризації, цілеспрямованого використання надбань національної культури. Реалізація культуротворчої функції загальноосвітньої підготовки потребує розуміння її як процесу, в якому цілі навчання поєднуються з виховними”, справедливо наголошує О. Савченко [29, 34].

Це підкреслює актуальність проблеми формування культури навчальної діяльності молодших школярів.

Теоретичне вивчення проблеми спиралося на такі методи дослідження: аналіз (для наукового осмислення проблеми формування культури навчальної діяльності молодших школярів); порівняльно-історичний аналіз (вивчались навчальні програми, підручники, документи); моделювання (для побудови теоретичного понятійного апарату культури навчальної діяльності дітей в початковій школі); анкетування, бесіда (для проведення констатуючого і діагностуючого зрізів); аналіз ретроспективного особистого досвіду роботи автора як учителя початкових класів.

Перед початковою школою сьогодні поставлено завдання демократизації та гуманізації навчально-виховного процесу. Ми бачимо підвищення його ефективності через формування культури навчальної діяльності молодших школярів.

1.1. Проблема формування культури навчальної діяльності молодших школярів у педагогічній теорії та практиці

Термін “культура” латинського походження (підготовка ґрунту та його обробіток, виховання, освіта, розвиток). У змісті терміну відбита важлива особливість культури – єдність культури, людини та її діяльності [30, 607].

Філософи, визначаючи сутність культури, враховують те, що будь-яке зовнішнє виявлення культури є виявленням ступеня розвитку самої людини

[31, 29]. Культура розуміється як створена людиною друга природа, як світ, утворений цивілізацією. Там, де є людина - є діяльність і стосунки між людьми. Якщо це відбувається на високому рівні, то виникає культура, але в різних за змістом проявах [32, 122].

Культура глибоко пов'язана з сутністю людини, є “частиною її визначення” [33, 217]. Тому всі протикультурні дії “перетворюються в протилюдські” [34, 201-221].

Культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, які людина, з'являючись на світ, застає вже існуючими в суспільстві. Для того, щоб вона могла користуватися ними, суспільство відповідно “окультурює” її.

Щоб засвоїти духовні цінності суспільства, зробити їх особистісним надбанням, недостатньо тільки знати про них, необхідно уміти їх оцінювати, переживати, прагнути удосконалити свої знання, уміння, навички діяльності. А це досягається цілеспрямованою освітою, вихованням. Для дитини проникнення в культуру є складним процесом. Щоб вписатися в контекст культури, необхідно засвоїти культурні досягнення. Процес засвоєння соціально-культурних цінностей проходить у взаємодії дитини з навколишньою реальністю. Професійно організований процес навчання знайомить дітей з науковою картиною світу.

Сьогодні навчання і виховання необхідно розглядати як цілеспрямований рух дитини щаблями культури навчальної діяльності. Роль педагога при цьому не зводиться до ролі поводиря: він – співучасник, стратег, інструктор, опора і помічник. Але основою такої ролевої позиції виступає культурологічна підготовка педагога, культура його особистості, на рівні якої він формує культуру навчальної діяльності школярів.

Розгляд навчально-виховного процесу початкової школи в дослідженні через проблему культури дозволяє прогнозувати ті види культур, які б могли стати основою для формування культури навчальної діяльності дітей [35, 22].

Аналіз отриманих у нашому дослідженні даних показує, що практичне вирішення проблеми формування культури навчальної діяльності дітей у

початковій школі гальмується відсутністю теоретичних і технологічних розробок. Шкільна практика свідчить, що вчителі початкових класів не мають теоретичних і методичних орієнтирів в формуванні культури навчальної діяльності дітей під час вивчення різних навчальних предметів, відчують великі труднощі в організації педагогічного процесу.

У практиці початкового навчання ми виділили такі негативні тенденції:

- відсутність цілісності, системності в роботі педагогів з формування культури навчальної діяльності молодших школярів при вивченні навчальних предметів під час навчання в початковій школі (сутність цього процесу потребує дослідження);

- не приділяється увага формуванню умінь культури навчальної діяльності учнів, що не сприяє підвищенню ефективності навчальної діяльності молодших школярів;

- недостатньо здійснюється реалізація принципу особистісно зорієнтованого підходу до дітей в оволодінні ними уміннями з тих видів культур, що використовуються традиційно (але стихійно, епізодично) в навчально-виховному процесі початкової школи;

- діти практично не оволодівають уміннями і прийомами культури навчальної діяльності, тому що вчитель не створює відповідного фону культури на уроці (зміст якого ми розглянемо далі в нашій роботі), не працює над формуванням системи умінь культури навчальної діяльності дітей протягом початкового навчання [25, 215].

Що ж цьому негативу сприяє? Аналіз змісту матеріалів збірників Міністерства освіти і науки України за останні п'ять років, змісту підручників з основних предметів початкового навчання підтвердив, що формування культури навчальної діяльності дітей поки що не проходить через них рекомендаційною лінією. У навчальних програмах, у публікаціях журналу "Початкова школа" за останні роки є рекомендації та побажання з використання в навчанні окремих видів культур [36], [37], [38], [39].

У той же час аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчив, що засадами дослідження проблеми формування культури навчальної діяльності молодших школярів можуть стати такі положення:

1. Культура усного і письмового мовлення, що вимагає постійної роботи дитини над його вдосконаленням. Розвиток мовлення молодших школярів, підвищення культури їх мовлення і спілкування потребують постійної роботи вчителя і учнів над удосконаленням лексики. “Під культурою мови розуміють сукупність таких якостей, які мають найкращий вплив на адресата з урахуванням конкретних обставин у відповідності з поставленим завданням. До них відносять багатство мови та її чистоту, виразність, ясність і зрозумілість, точність і правильність” [40, 65-66].

“Якщо учитель бажає виховати з кожної дитини особистість, необхідно навчитись бачити її незалежно від віку і навчальних успіхів. Він покликаний прагнути до утвердження відношень рівноправності, сприйняття партнера як вищої цінності” [41, 72].

Виховання і навчання проходять в процесі спілкування педагога з дітьми, тобто сама природа і сутність педагогічного процесу потребують культури спілкування.

Спілкування – складний феномен в житті людства, а проблема культури спілкування займає важливе місце в житті кожної конкретної людини. Дослідження показують, що неадекватні форми спілкування учня вагомо впливають на його особистісний розвиток, визначають проблеми у взаємодії [42, 3-5].

Мовлення як психологічне явище - одне з найбільш складних в житті людини. За допомогою мовлення формується, регулюється соціальна поведінка дитини, засвоюються культурні традиції.

Мовлення в педагогічній діяльності виконує такі функції: розвиваючу – забезпечує формування особистості учня, передачу йому норм і правил поведінки, керівництво процесом їх засвоєння, розкриття морального сенсу вчинків, оволодіння оцінювальними критеріями; інформаційну – забезпечує

передачу знань; регулятивну – створює сприятливу психологічну атмосферу для спільної і індивідуальної діяльності; емоційну – формує і корегує міжособистісні стосунки.

Проблему взаємин між процесами мислення і мовлення розглядав Л. Віготський. Культура мислення – це здібність учня до чіткого викладання думок, до точного підбору слів. Тому в педагогіці використовують термін “мовленнево-розумова діяльність”, який розуміють як інтегральний вид пізнавальної активності учня, в якому мислення і мовлення нерозривні [43, 21].

Під культурою мовлення розуміють норми літературного мовлення, відсутність мовленнєвих штамів, стереотипів, автоматизмів, які засмічують мову, точність слів, правильність наголосу, закінчень.

“Культура мовлення виробляє навички регулювання вибору і вживання мовленнєвих засобів в процесі мовленнєвого спілкування, допомагає сформувати свідоме відношення до їх використання в мовленнєвій навчальній практиці”, підкреслюють Л. Введенська та Л. Павлова [40, 66].

Вчені В. Костомаров, О. Леонтьєв, Б. Шварцкопф стверджують, що “центральне поняття – літературно-мовленнєва норма не може бути визначеним виходячи тільки із внутрішніх факторів мови і потребує вивчення психологічних законів, що управляють мовленнєвою діяльністю. Разом із соціологічними факторами, що визначають норму, вони визначають і “культурність літературного висловлювання” [44, 300].

2. Молодші школярі характеризуються сензитивністю щодо морально-етичного впливу, зокрема, щодо засвоєння норм культури поведінки. Виявлення культури поведінки простежується через ввічливість та повагу до людей, точність, звичку все робити вчасно, виконувати взяті на себе зобов'язання. Наявність в особистості моральних засад є головною умовою її гармонійного та усебічного розвитку [45, 132].

Але і сьогодні в практиці виховання приділяється увага правилам етикету, що підмінюють зміст культури поведінки, тому її формування розуміється як досконале вивчення дітьми цих правил. Такий зовнішній підхід до проблеми

культури поведінки не завжди робить поведінку дитини культурною. Культура проходить через душу, почуття, співпереживання, здібність розуміти іншого. На нашу думку, проблема культури поведінки лежить в руслі єдності зовнішніх і внутрішніх моральних засад.

Мораль є регулятором поведінки і існує у вигляді вимог до неї. Тому показником внутрішньої культури людини є відповідність її моральним вимогам суспільства. Зовнішня культура проявляється через форму вчинка, як найкращого вияву внутрішньої культури. В. Сухомлинський писав: “Умій відчувати поруч із собою людину, умій розуміти її душу, бачити в її очах складний духовний світ” [46, 20].

Культура поведінки психологічно обумовлена правильним моральним вибором і найкращою формою його реалізації. Дитину потрібно вчити культурі поведінки на основі системи навчально-виховної роботи з формування навичок шляхом практичного закріплення вимог і постійного вдосконалення вчинків.

Відомо, що провідною у навчанні є навчальна діяльність дитини. Тому культура поведінки на уроці може виявлятися через працьовитість, позитивне відношення до свого учіння, підвищення його ефективності. “Урок в школі – писав Ш. Амонашвілі, повинен бути не тільки основною формою організації навчання, але і основною, провідною формою організації і спрямованості всього життя дітей і кожного школяра” [47, 15].

Тут необхідна система роботи з молодшими школярами по усвідомленню і реалізації основних умінь культури поведінки на уроці.

3. Культура спілкування, взаємин також повинна виявлятися в навчальній діяльності дитини. Педагогічна сутність довірливого, інтимного спілкування – в інтенсивному обміні особистісними духовними цінностями. Школярі і сьогодні зазнають дефіцит такого спілкування.

Необхідно відзначити внесок психолога О. Леонтьєва, який досліджував актуальність проблеми педагогічного спілкування для практики навчання і виховання [48]. Моносуб’єктність педагогічного процесу, розуміння його як міжсуб’єктної взаємодії, гуманізацію взаємин вчителя і учнів розглядали біло-

руські вчені - психологи Н. Березовіна, Я. Коломінський, С. Кондратьєва, В.Куніцина, Є.Рогов [49], [50]. Проблему навчально-виховного спілкування вивчали Н. Іванова, В. Кан-Калік, Т. Мальковська, О. Мудрик, В. Чечет та ін. [51, 74], [52, 17].

Аналіз практики розвитку мовлення дітей дозволяє підкреслити ще недостатню увагу вчителів до особистості учня в процесі розвитку мовлення на основі спілкування. Від того, як організовано спілкування дітей, залежать результати навчання, яке потребує постійної взаємодії школярів. Тому неможливо працювати над мовленням дітей, не враховуючи виховні можливості їхнього спілкування.

“Умовою успішного формування культури мовленнєвого спілкування молодших школярів є вихованість їх емоційної сфери, яка проявляється в тому, чи вміє дитина співчувати іншим людям, а саме: відчувати чужий біль, радість. Тому неможливо працювати над мовою дітей без організації їхньої взаємодії, не обумовлюючи мовленнєву дію іншою діяльністю (ігровою, практичною, пізнавальною), не уточнюючи ситуацію спілкування, не створюючи умов для бажання кожної дитини вступити в нього”, - підкреслює О. Казарцева [53, 5].

Педагоги М. Пирогов та К. Ушинський наголошували, що відношення вчителя з дітьми здійснюють важливий вплив на процес виховання та його ефективність. К. Ушинський писав в своїх роботах: “... вплив особистості вихователя на дитину складає ту виховну силу, яку не можна замінити ні посібниками, ні моральними сентенціями, ні системою покарань і похвали” [54, 29].

Прогресивні педагоги підкреслювали роль спілкування із однолітками для розвитку самосвідомості дитини, для виховання гуманності та ін. К. Ушинський підкреслював, що “мораль формується в стосунках дитини як з дорослими, так і з товаришами” [55, 342].

4. Вивчаючи навчальні предмети, необхідно формувати екологічну культуру: виховувати любов до рідного краю, розвивати чутливість до його краси, виховувати усвідомлення того, що природу необхідно берегти, дотримуючись правил культури поведінки. Тут на перший план виходить

необхідність морального ставлення до природи. Морально-екологічна культура особистості виховується з дитинства [56, 23].

Головною метою екологічного виховання постає формування екологічної культури як якісного новоутворення особистості дитини.

І. Цветкова виділяє етапи в процесі розвитку екологічної культури молодшого школяра [57, 176-179].

Так, базовим в розвитку екологічної культури першокласника виступає рівень, якого він набув в дошкільному віці. Новий ступінь розвитку дитини пов'язується з тим, що вона вже набула у своєму екологічно орієнтованому досвіді.

5. Визначаючи молодший шкільний вік як період активного всебічного розвитку духовного світу дитини, психологи Л. Виготський, Г. Костюк, В. Теплов стверджували, що цей вік – початок ставлення дитини до різних видів мистецтва, мотивованого вибору художніх творів і розуміння їхнього змісту. Тому в навчальній діяльності дітей необхідно розвивати музично-естетичну культуру почуттів, культуру мислення. “Духовний розвиток особистості – процес індивідуально-особистісного залучення до духовної культури суспільства, оволодіння загальнолюдськими цінностями в процесі самостійного творчого розвитку кожної людини” [28, 91].

Підкреслимо, що Д. Кобалевський, В. Неменський, В. Сухомлинський, Л. Толстой, К. Ушинський та ін. зазначали, що особливості дітей молодшого шкільного віку найбільш сприяють формуванню естетичної культури і допущені тут прогалини, як правило, не ліквідовуються в середніх і старших класах. Як компонент сучасного змісту освіти естетичне є в змісті всіх дисциплін, що виділені у дидактичному плані (підкреслено мною – І. І.) [58, 42-54].

Вивчаючи сутність і зміст естетичного виховання в початкових класах, дослідники підкреслюють недостатній рівень художньої освіти молодших школярів [59, 32].

Спеціальні дослідження (Л. Занков, Н. Гродзенська, М. Омарокова, В. Кириєнко та ін.) показують, що у молодших школярів можна сформувати достат-

ньо високий рівень музичного сприйняття, розуміння краси художнього слова. Дослідження наводять на думку, що причиною низького рівня естетичного розвитку дітей початкових класів є не особливості їх віку, а не зовсім ефективні методи роботи вчителів.

“У процесі естетичного виховання діяльність дітей недостатньо активізує внутрішній світ дитини, мало забезпечує її емоційно-естетичний досвід, не створює систему ціннісних орієнтацій. Предмети нехудожнього циклу недостатньо впливають на формування естетично-виховних якостей дитини” [60, 6].

Основою естетичної культури є образне мислення, а здібності до естетичної оцінки і естетичної діяльності, до художньої творчості формуються на основі мислення образами. Воно забезпечує основні процеси в естетичному засвоєнні світу людиною.

“Дуже важливо, щоб світ природи, гри, краси музики, фантазії, творчості, що навколо дітей, не зачинився перед дитиною класними дверима”, - писав В. Сухомлинський [61, 95].

Аналіз літератури дозволяє виявити такі напрями естетичного виховання в початкових класах: “Розширення сфери дії естетичного ставлення, розширення діапазону естетичних реакцій, розвиток смаку, врахування індивідуальних особливостей, переведення естетичних емоцій в естетично направлені дії” [62, 84].

6. У практиці початкового навчання ще мало використовують можливості підручника. Педагоги не проводять систематичну роботу над розвитком точного й усвідомленого використання математичних та інших термінів. Тому виникає необхідність удосконалення культури математичного мислення і мовлення, що допоможе дітям свідомо оволодіти цією складною навчальною дисципліною. “Математичні знання, набуті в початкових класах, потрібні в повсякденному житті, під час вивчення інших дисциплін, для розуміння засобів масової інформації” [62, 17].

Враховуючи те, що якості особистості учня формуються в навчально-виховному процесі, їх поділяють на загальні і спеціальні. Практика довела, що

навчання математики у формуванні мислення відіграє домінуючу роль, особливо у формуванні науково-теоретичного мислення.

Мислення допомагає школяру виявити в об'єктах, що вивчаються, окремі їхні якості, встановити відношення і закономірні зв'язки, передати виявлене через своє уявлення. Тому культура математичного мислення повинна постійно виховуватися при вивченні математичного матеріалу. Мислення переробляє математичну інформацію, виділяє в якостях об'єктів сутнісні, порівнює об'єкт з іншими, що дає можливість узагальнювати якості, створювати загальні поняття.

Культура математичного мовлення виявляється за допомогою мислинних операцій, таких як порівняння, аналіз, синтез, абстракція, узагальнення, конкретизація. У будь-якій складній мислинській діяльності завжди використовуються декілька операцій.

На цьому шляху з розвитком мислення у дитини розвивається і мовлення. У мовленні думка має матеріальну форму, в якій вона тільки і може бути зрозумілою іншими людьми. Високорозвинене мислення взагалі неможливе без мовлення, воно завжди пов'язане з мовою і мовленням, є матеріальною формою мислення.

Відомий математик А. Хінчин виділяє якості культури математичного мислення і математичного мовлення: “домінування логічної схеми міркування, лаконізм, чітка аргументація, точність символіки” [63, 141-144].

Культура мислення характеризується крім вищенаведеного рядом таких ознак: розумність, логічність, дисциплінованість. Розумне мислення – “це понад усе оперування поняттями і дослідження притаманної їм природи ...”, - зазначає П. Копнін [64, 124].

Роль навчання математики велика, тому що тут учень з найбільшою повнотою, найбільш змістовно бачить демонстрацію всіх основних законів елементарної логіки.

Тому культура математичного мислення і мовлення характеризується використанням різних способів і прийомів мислення, які виконуються у строгій

системі, у повній відповідності з характером мислинневого завдання. Вчителю необхідно постійно слідкувати за ходом мислинневої діяльності кожного учня, за його мовленням (усним або письмовим), тактовно вказувати на недоліки мислення, показувати, у чому вони є, які закони порушені і як їх необхідно виправити. При цьому важливо розвивати у учнів самоконтроль і самооцінку своїх розумових дій.

Дослідження психологів показують, що в молодшому шкільному віці у дітей швидко розвиваються такі психічні процеси як рефлексія, внутрішній план дій, вміння спостерігати, увага, пам'ять, уявлення. Цей вік найбільш сприятливий для розвитку у дітей важливих психічних якостей.

7. Основні засади морально-етичної культури передбачають любов і пошану до людей, вміння жити серед людей і для людей. Молодших школярів необхідно вчити обґрунтовувати свої вчинки, давати їм правильну оцінку, поважати дорослих і своїх товаришів.

Тому у формуванні навчальної діяльності молодших школярів, у вихованні їхньої особистості вчителю необхідно враховувати моральний потенціал дітей на уроках і в житті. Сьогодні “все частіше спостерігається невідповідність між рівнем освіченості людини і станом її духовного, морального розвитку” [65, 177].

“Духовність людини – вершина її розвитку. Вона відображає ті якості особистості, які характеризують її не тільки як суб'єкта, який мислить, усвідомлює себе і свої вчинки, але і володіє індивідуальними особливостями, специфічним баченням буття і способу життя в ньому” [66, 128].

У “Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти” одним із основних напрямів виховання є “моральне виховання як прищеплення й розвиток моральних почуттів, переконань і потреби поводити себе згідно з моральними нормами, що діють в суспільстві, опанування духовною культурою людства, нації, найближчого соціального оточення, наслідування кращих моральних зразків своєї родини, українського народу, загальнолюдських моральних цінностей” [67], [68, 6].

В системі взаємин “вчитель-учень” морально-етичні засади повинні виявлятися у таких напрямках: доброзичливі стосунки, довіра, людяність, справедливість, чесність та ін.

Людяність вчителя викликає відповідну людяність учнів, які бачать, що вчитель, як і вони, переживає, радіє, засмучується.

Гуманістичні засади, що лежать в основі взаємин вчителя з учнями, знайшли своє відображення в досвіді вчителів-новаторів.

Слід зазначити, що виявлені нами вище положення сприяють, безумовно, активізації дітей на уроках, розвитку їх самостійності, виявленню творчості в навчальному процесі, але, в той же час, використовуються вчителями не в системі, епізодично і головне – відірвано від суті самої навчальної діяльності учнів, за застарілими методиками. Тому необхідно їх переглянути на засадах культури навчальної діяльності молодших школярів.

Зробимо два узагальнення:

1. Має сенс говорити про необхідність спеціальної діяльності учителя початкових класів з формування культури навчальної діяльності дітей, що забезпечить більш ефективне функціонування навчально-виховного процесу, про вибір методів, засобів, форм, що спрямовані на формування цієї культури;

2. Рушійними силами розвитку молодшого школяра є вирішення протиріччя між вимогами сучасності і невмінням учителів початкової ланки та батьків ефективно впливати на формування культури навчальної діяльності дітей, нарешті, самих молодших школярів виявляти і закріплювати в навчанні, поведінці та житті уміння культури.

Все вищезазначене підкреслює необхідність розгляду таких понять та положень: культура навчальної діяльності; сутність і зміст культури навчальної діяльності; особливості впливу педагогічної культури вчителя на формування культури навчальної діяльності дітей; виховна культура батьків в умовах формування культури навчальної діяльності молодших школярів; формування культури навчальної діяльності; види культур; система умінь культури; мето-

ди, прийоми, форми та засоби формування культури навчальної діяльності молодших школярів.

Так, у науковій літературі педагогічна культура учителя розглядається як одна зі складових частин його професійного статусу і соціальної ролі. Така культура багатофункціональна і визначає систему цінностей і правил поведінки педагога. У дослідженнях підкреслюється необхідність виявлення вчителем в педагогічному процесі світоглядної, організаційної культури, культури мислення, почуттів, емоцій, спілкування, мовлення, етичної культури [69, 6-16], [70, 5-9].

Наголосимо, що в умовах формування культури навчальної діяльності поняття “педагогічна культура учителя” потребує змістовного збагачення, сутність якого ми розглянемо далі в дослідженні.

Щодо терміну “виховна культура батьків”, то ми не зустріли в літературі його чітке визначення – зазвичай говориться про необхідність отримання батьками спеціальних педагогічних знань.

Тому під виховною культурою батьків ми будемо розуміти таку систему норм і правил раціональної організації життя і діяльності дитини в сім’ї, в навчанні, в праці, в стосунках і спілкуванні, а також у її вихованні та розвитку, які направлені на формування культури навчальної діяльності та проектування особистості дитини [25, 214].

Аналізуючи психолого-педагогічну літературу, ми виявили, що на шляху підвищення ефективності навчальної діяльності молодших школярів важливу освітню, виховну і розвивальну роль відіграють певні види культур, які традиційно використовуються учителями в процесі навчання дітей, але науково і методично не забезпечують цілеспрямоване, системне формування культури навчальної діяльності дітей, не розглядаються в цьому напрямку.

Для наших подальших міркувань візьмемо за основу такий робочий стан: навчальна діяльність учня – це особлива діяльність, в ході якої він набуває знань, вмінь, розвивається і виховується як особистість. Тому навчальна діяльність молодшого школяра може бути розглянута не тільки за її структурою,

але і як комплексна, різнопланова, у складі таких видів культур, які в цілому є основою культури навчальної діяльності дитини, забезпечують розвиток її особистісних якостей та рис. Проблема формування культури навчальної діяльності молодших школярів є актуальною.

Для її вирішення розглянемо за змістом притаманні навчально-виховному процесу початкової школи види культур:

1. Культура читання. На уроках читання діти оволодівають основами самостійного здобуття знань із книг. Аналізуючи твори про природу, діти вчаться її спостерігати в житті, виділяють красиве, що виховує любов до неї, формує естетичні і екологічні уявлення дитини. Як особливий вид діяльності читання надає великі можливості для розумового розвитку учня, розвитку словесного мистецтва. У своїх дослідженнях психолог Т. Єгоров розглядав читання як вид діяльності “в руслі думок, почуттів і намірів читача, викликаних змістом тексту” [71, 16]. У процесі читання на першому плані є усвідомлення тексту: фактичний зміст, композиція, ідейний напрям, зображувальні засоби. У становлення такого підходу в педагогіці значний внесок зробив, як відомо, К. Ушинський.

Д. Тихомиров рекомендував виховувати розум і почуття дитини за допомогою вибраного змісту, що має значення для правильного її духовного росту, тобто духовної культури. М. Горький підкреслював основне завдання дитячої літератури – “зробити людину сильною і красивою” [72, 91].

2. Культура усного і письмового мовлення.

В дослідженнях С. Рубінштейна проблема мовлення постає в контексті мислення і мовлення [73, 449]. Відмінність усного і письмового мовлення вивчав Л. Виготський, який виділив особливості побудови внутрішнього мовлення [73, 457]. У ряді робіт вивчалось розуміння дітьми речень (М. Кольцова, Ф. Фрадкіна).

Характер низької мовленнєвої діяльності в спілкуванні досліджував В. Сухомлинський. Роль питань учнів як показник їх пізнавальних інтересів, активності, інтелектуального розвитку розглядали Н. Менчинська, Ф. Савіна.

Це дозволяє Н. Менчинській стверджувати, що наявність інтересів у школярів є показником їхнього загального розвитку [74, 13]. Роль проблемних ситуацій для розвитку мовленнєвої діяльності розкрито в роботах І. Лернера, А. Матюшкіна, М. Махмутова та ін. [75, 28-47].

“Інтерес можна назвати провідною спонукою діяльності людини. Через інтерес ми входимо в процеси взаємодії суб’єкта і об’єкта, в механізми діяльності...”, підкреслює М. Дьомін [76, 93-94]. О. Матюшкін відзначає, що “поза суб’єктом, особистістю немає проблемної ситуації” [77, 198].

Особливості спілкування між учителем і учнями в комунікативних ситуаціях на уроці вивчав Б. Ломов [41, 26].

Отже, мовлення є одним із важливих показників навчальної діяльності.

3. Культура праці. Важливою ланкою в системі навчальних предметів є трудове навчання. Ідею зв’язку навчання з виробничим трудом розглядали ще педагоги минулого. Так Г. Песталоцці підкреслював значення трудового виховання для формування людини [78, 70]. А. Макаренко говорив, що “необхідним чинником виховання є труд” [78, 398].

Політехнічне трудове навчання досліджували П. Атутов, П. Блонський, С. Шацький та ін. Вони підкреслювали, що на уроках трудового навчання необхідно розвивати основи конструкторських умінь і здібностей, елементи технічного мислення, формувати навички роботи зі знаряддями праці, ознайомлювати дітей з принципами виробництва.

У дослідженнях психологів стверджується, що для правильної підготовки школярів до трудового навчання необхідно розвивати і вдосконалювати такі психологічні процеси: почуттєве пізнання, психомоторику, увагу, мислення, емоції, волю, види орієнтування, координацію рухів та ін. У процесі трудового навчання здійснюється розумовий та фізичний розвиток, естетичне і моральне виховання.

Все це підкреслює значущість культури трудового навчання молодших школярів.

4. Культура розумової діяльності. Концепція розумового розвитку особистості розроблена психологом Л. Виготським. Він підкреслював, що найбільш характерним для дітей шкільного віку є виникнення і розвиток, усвідомлення своїх психічних процесів і особливу роль тут відіграє засвоєння понять у системі (підкреслено мною – І. І.) [79, 248].

“Викладання необхідно орієнтувати не безпосередньо на формування деяких знань, умінь і навичок, а на розкриття дітям особистісної суті самого учіння, на розвиток адекватного ставлення дітей до учіння, розуміння його впливу, на формування особистості в цілому. У цьому психологічна основа єдності навчання і виховання” [80, 11].

С. Рубінштейн підкреслював, що питання про розумовий розвиток зливається з питанням про розумові здібності. Внутрішня близькість, єдність розумового розвитку і розумових здібностей не можуть викликати сумніву (підкреслено мною – І. І.) [81]. Життєві факти і результати досліджень показують, що розвиток здібностей залежить не тільки від відповідної діяльності і не тільки від природних задатків, але й від особливостей особистості (її напрямку, самооцінки та ін.) [82, 4].

Вчені підкреслюють, що внутрішнім механізмом зв'язку навчання і розумового розвитку стає навчальна діяльність дітей і свою роль у психічному розвитку вона виконує в молодшому шкільному віці. Різні рівні розумового розвитку школярів пояснюються їх різним індивідуальним досвідом, якістю навчання і виховання на попередніх вікових етапах, індивідуальними і типологічними особливостями кожної дитини. Н. Лейтес підкреслював у своїх дослідженнях, що оцінка розумових здібностей дитини припускає урахування її віку. З віковими періодами психологи зв'язують виявлення розумових якостей: допитливість, цікавість, гостроту сприймання, яскравість уявлення, ясність і конкретність мислення. “Вікові періоди характеризують необхідні стадії розвитку кожної нормальної дитини” [83, 5-6]. Він також відзначав, що для учнів початкових класів не може не мати первинного значення разом з теоретичною підготовкою і конкретність, образність пізнання [84, 23].

Л. Виготський виявив, що стан розумового розвитку дитини можна охарактеризувати за допомогою рівня актуального розвитку і зони найближчого розвитку. Так, рівень, який дитина досягає самостійно, він визначив як рівень актуального розвитку. Особистісні потенціальні можливості, які дитина може реалізувати в процесі навчання тільки за допомогою учителя, у співпраці з ним визначають зону найближнього розвитку дитини.

Отже, культура розумового розвитку є основою психічного розвитку дитини, вона впливає на розвиток культури навчальної діяльності й навпаки.

5. Культура поведінки. Під культурою поведінки розуміють сутність внутрішньої і зовнішньої культури індивідуума та вміння його знайти правильну лінію поведінки в різних життєвих ситуаціях. Показником внутрішньої культури виступає відповідність моральним законам суспільства: те, чим керується людина у своїх стосунках з іншими. Завдання формування у дітей внутрішньої культури в тому, щоб перетворити суспільну мораль у особистісні потреби. Зовнішня культура дитини виявляється у виборі форми вчинку, в найбільш досконалому вираженні її в своїй внутрішній культурі.

Виховання моральних основ поведінки прискорює розвиток моральних почуттів: поваги до гідності людини, справедливості, милосердя, порядності та ін.

Теоретичні основи культури поведінки були розглянуті в дослідженнях О. Богданової, В. Бушелевої, О. Федя та інших вчених [85, 48].

6. Етична культура. І сьогодні залишаються актуальними шляхи формування етичної культури дітей на уроках в початковій школі, як вироблення навичок культури поведінки у соціальному і природному середовищі, поваги до інших людей, працьовитості, відповідальності та ін.

Згідно із психологічними дослідженнями особистості дитини, моральний ідеал вона повинна засвоїти сама. Завдання педагога в тому, щоб визвати у дитині таку потребу.

Підходи до морального виховання дітей відображені в педагогічній творчості А. Макаренка, В.Сухомлинського, К. Ушинського. Ідеал “здійснити себе” – це основне етичне завдання, про яке писав С. Рубінштейн [86, 31].

Моральну культуру необхідно прищеплювати молодшим школярам у процесі навчання, що поліпшує культуру їхньої навчальної діяльності.

7. Культура спілкування, взаємин. Людське спілкування – це задоволення потреб людини в людині. Завдання виховання – зробити це спілкування таким, щоб воно характеризувало особистість, писав В. Сухомлинський [87, 249; 250].

Культура спілкування передбачає ввічливу поведінку та виконання дитиною норм і правил спілкування з товаришами на основі поваги і доброзичливості. Це впливає на навчальну діяльність, підвищує її ефективність.

8. Естетична культура. Основи естетичної культури особистості закладаються в школі. В “Державній національній програмі “Освіта” у розділі “Шляхи реформування змісту загальноосвітньої підготовки” визначено завдання забезпечити естетичний розвиток особистості. Практика підтверджує, що не всі періоди життя рівноцінні для естетичного розвитку. Письменники, педагоги, діячі культури дотримуються погляду, що важливе значення має молодший шкільний вік. Саме особливості дітей цього віку найбільш сприятливі для формування естетичної культури. Цю особливість добре бачив і розумів В. Сухомлинський, надаючи естетичному вихованню молодших школярів велике значення [88, 93].

У той же час дослідники вказують на недостатній рівень, констатують значну різницю в естетичному розвитку молодших школярів. Це, безумовно, негативно позначається і на процесі формування культури навчальної діяльності кожної дитини.

9. Духовна культура. Під нею розуміють оптимальний для даного віку молодшого школяра рівень розвитку інтелектуальної, емоційної, діяльнісно-практичної сфер особистості, необхідність в знаннях, широту кругозору, що доступне конкретній дитині, а також розвинуте уявлення, бачення красивого, прагнення до творчості, участь у всіх видах праці [89, 14].

Сьогодні в умовах соціально-економічного розвитку держави, відродження українських народних традицій, росту національної свідомості народу зміст поняття “духовна культура” корінним чином змінився, але залишається актуальною думка В. Сухомлинського про те, що “...духовне багатство особистості є нерозривною частиною духовного багатства народу” [90, 26].

Учень початкових класів – це особистість, що розвивається і прилучення його до української духовної культури є важливим завданням учителя в педагогічному процесі початкової школи.

10. Екологічна культура. При рішенні сучасних економічних проблем сьогодні потрібне спеціальне формування правильного екологічного мислення у кожної дитини, основи якого закладаються в навчально-виховному процесі початкової школи. “У широкому розумінні екологічне виховання є взаємодія дітей з природно-соціальним середовищем. У вузькому розумінні процес екологічного виховання є цілеспрямований вплив на розвиток екологічної культури особистості дитини на основі гармонії суспільства і природи, людини і середовища” [91, 16].

Таким чином, в цій частині нашого дослідження ми виявили наявність взаємного зв'язку навчальної діяльності молодших школярів з видами тих культур, що традиційно використовуються вчителями в організації педагогічного процесу в початковій школі. Характер взаємозв'язку навчальної діяльності школярів з видами культур ми визначаємо через спеціальне виділення у їхньому змісті системи притаманних елементів культури і далі з них знань, умінь культури навчальної діяльності. Ці уміння у цілісній сукупності характеризують виявлення культури навчальної діяльності молодшим школяром.

Тому, далі в дослідженні необхідна розробка змісту теоретичного понятійного апарату культури навчальної діяльності дітей початкових класів.

1.2. Сутність культури навчальної діяльності молодших школярів.

Сучасна гуманістична парадигма освіти відкидає такий педагогічний процес, який не захоплює душу дитини, не пробуджує цілісну гаму якостей і рис, не дає простору для загальнокультурного розвитку її особистості, а потребує лише роботи розуму і механічного запам'ятовування.

Тенденція впливу науки і мистецтва на формування особистості учня стає одним із важливіших напрямків розвитку сучасної теорії і практики навчання [92, 41].

Тому в цій частині нашої роботи ми будемо виходити із того, що культура як основа сучасної освіти має бути в центрі уваги вчителя початкових класів на рівні змісту всіх шкільних предметів, а також організації навчально-виховного процесу.

Для цього необхідно:

1. Виявити як орієнтують учителів інструктивні документи, навчальні програми, навчально-методична література і психолого-педагогічні журнали на формування культури навчальної діяльності молодших школярів;

2. Вивчити позитивний досвід і недоліки у формуванні учителями культури навчальної діяльності;

3. Визначити теоретичний понятійний апарат культури навчальної діяльності молодших школярів.

Аналізуючи зміст директивних і нормативних документів (Збірники наказів та інструкцій Міністерства освіти України (1996-2001 рр.), ми виявили, що вони орієнтують учителя на такі напрямки професійної діяльності:

- а) Посадові обов'язки: постійно підвищувати професійний рівень, педагогічну майстерність, загальну культуру; створювати умови для культури навчання і виховання; знати ціннісні орієнтації, що спрямовані на культурний, духовний розвиток учня як особистості та найвищої цінності суспільства; проявляти творчу педагогічну діяльність;

- б) Виховні цілі: виявляти і формувати у дітей повагу до української національної культури і традицій.

Було зроблено аналіз навчальної програми для початкової школи [93].

Нас цікавило, як вона змістовно орієнтує вчителів початкової школи на формування культури навчальної діяльності учнів.

Виявлено наступне:

- в розділі “Формування загальнонавчальних умінь і навичок” говориться про необхідність формування елементів культури слухання і мовлення;
- при вивченні курсу “Українська мова” у розділі “Розвиток мовлення” наголошується на необхідність удосконалення звукомови і культури мовлення;
- при вивченні курсу “Художня праця” вчителю необхідно виховувати у дітей культуру ручної праці;
- при вивченні курсу “Трудове навчання” вчителю необхідно формувати у дітей основи культури праці.

Аналіз змісту журналу “Початкова школа” за 1996-2001 рр. показав, що в ньому виділено такі рекомендації щодо організації роботи вчителів: у вихованні кожної дитини важлива роль належить вивченню народознавства, народної творчості; необхідно враховувати сензитивність молодших школярів до морально-етичних впливів, а саме: сприйняття норм культури поведінки, спілкування, культури взаємин; формувати екологічну культуру; розвивати культуру почуттів; культуру мислення; музично-естетичну культуру; математичну культуру; естетичну культуру; культуру мовлення; необхідно закладати першооснови моральної культури; робота над культурою оформлення письмових робіт; необхідно розвивати культуру читання; педагогічну культуру розглядати як складову частину професійного статусу і соціальної ролі вчителя; впроваджувати організаційну культуру як культуру педагогічної праці; виявляти культуру мислення, що тісно пов’язана з культурою почуттів; виявляти культуру спілкування; емоційну культуру; моральну культуру [39].

За результатами проведеної роботи зробимо таке узагальнення: розглянуті матеріали в цілому надають загальну орієнтацію вчителю початкових класів на необхідність підвищення культури навчального процесу, але наведені рекомендації, поради ізольовані, не мають системного характеру, спрямовані на підвищення культури окремих складових частин змісту організації навчання і

виховання дитини. Ці матеріали прямо не підкреслюють існування проблеми культури навчальної діяльності учня в початковій школі і не дають розгорнутих рекомендацій у цьому напрямку.

Не йдеться про необхідність роботи вчителя над культурою навчальної діяльності учнів, в той же час в психолого-педагогічній літературі не існує чіткого визначення цього педагогічного явища. Тут вчитель залишається наодинці при створенні методики формування культури навчальної діяльності дітей.

Для розгляду другого напрямку в нашому дослідженні ми провели попередню підготовчу роботу. Основною метою її було створення необхідної наукової і методичної бази для вивчення існуючого позитивного досвіду та виявлення недоліків в роботі учителів початкової школи у напрямку впливу видів культури на навчальну діяльність молодших школярів, розроблення методики такого вивчення.

Опираючись на діяльнісний і системний підходи до вивчення феномену культури навчальної діяльності, ми поставили за мету розробити теоретичний понятійний апарат культури навчальної діяльності молодших школярів.

Вести мову про можливість його створення нам дозволяє такий аналіз. Наприклад, Ю.Васьков підкреслює сутність проблеми визначення універсального типу навчання, який завжди забезпечував би позитивний результат. “У практиці навчання немає і сьогодні єдиного ідеального підходу, а є велике розмаїття ідей щодо організації навчання. Ідея багатоваріантності отримує все більше визнання в усьому світі” [94, 3; 4].

На питання про ідеальний метод і про те, що ж заважає його знаходженню, писав М. Кларін: “розмаїтість, багатоваріантність, неоднозначність” [95, 69]. І все ж необхідним є пошук і сьогодні такої побудови навчально-виховного процесу, яка була б ефективною в умовах масової школи.

Л. Кондратюк, розглядаючи питання реалізації людини як суб'єкта своєї культуро-творчої діяльності, підкреслює, що “діяльність – фактично єдиний можливий засіб існування суспільства і людини, сутність людини, як сукуп-

ність конкретно-історичних суспільних відносин, може реалізуватись тільки в результаті соціальної діяльності. Суспільна практика виступає не просто з'єднувальною ланкою в системі “людина - світ”, а формою самореалізації людини, тобто реалізацією її сутнісних сил” [96, 78-85].

Феномен діяльності в педагогіці Г. Щукіна пояснює так: “...в навчальному процесі на основі діяльності та її різних видів і форм відбувається систематичне і послідовне формування тих особистісних новоутворень, які підводять школяра і до саморегуляції, і до позиції суб'єкта навчальної діяльності” [97, 17]. Під особистісними новоутвореннями в дослідженні ми будемо розуміти сформованість знань, умінь, якостей, рис особистості молодших школярів, які є результатом оволодіння ними культурою навчальної діяльності.

В. Ковальчук зазначає, що “на характер соціальних ситуацій справляє значний вплив соціальна ситуація розвитку особистості як специфічна для кожного вікового періоду система відношень суб'єкта в соціальній дійсності, яка виражається в його переконаннях і реалізується ним у спільній діяльності з іншими людьми” [98, 50]. Підкреслимо ту думку, що можливості формування культури навчальної діяльності в соціалізації дитини дуже вагомі.

Системний підхід, як відомо, спирається на принципи історизму, детермінізму та структурно-функціональний [99, 624].

Так, у відповідності із структурно-функціональним принципом у складі об'єкта, що вивчається як система, потрібно виділяти певні частини. Ми говоримо про навчальну діяльність і про сукупність видів культур, що притаманні навчальній діяльності учнів і тому повинні виявлятися в ній. На подальшому кроці - ми виділяємо в кожному виді культури її елементи як носії необхідних знань, умінь, якостей, рис особистості дитини, якими вона повинна оволодіти в процесі формування культури навчальної діяльності. Тут і виникають особистісні новоутворення молодших школярів.

Відповідно до принципу детермінізму необхідно виявити причинно-наслідкові зв'язки між елементами структури будь-якої системи. Тоді зміни в одному елементі мають бути зрозумілі як причина і умови змін у другому

елементі і так далі. Причинно-наслідковий зв'язок елементів культури в нашому дослідженні має послідовний характер, тому що дитина розвивається в узгодженні з індивідуальними особливостями і віковими можливостями. Підкреслимо, що в нашому дослідженні види культур і їхні елементи взаємопов'язані через навчальну діяльність школярів і це також підкреслює послідовний характер, тому що оволодіння дітьми в навчанні одними елементами культури неминуче приводить до оволодіння іншими. Всі ці процеси мають рівневий характер, тому, що визначаються природою процесу навчання і індивідуальністю дитини.

Відповідно до принципу історизму розглядати систему потрібно в розвитку, виділяючи різні його етапи і відповідні періоди часу.

Процес формування умінь культури навчальної діяльності повинен проходити через етапи.

Вимога враховувати індивідуальні особливості дитини в процесі навчання базується, як відомо, на тому, що учні за різними показниками у значній мірі відрізняються один від одного. Ця вимога визначається в педагогічній літературі як принцип індивідуального підходу [100, 9-10]. І. Унт підкреслює, що “дослідження в галузі врахування індивідуальних особливостей учнів обмежуються в основному внутрішньокласною індивідуалізацією навчальної роботи” [101, 3].

Навчально-виховний процес, в якому б формувалась культура навчальної діяльності дітей потребує переорієнтації на засади культури, на оволодіння спочатку разом з учителем, а потім і самим школяром уміннями культури навчальної діяльності різного змісту, на вибір учителем навчального матеріалу, методів такого формування, засобів та прийомів з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей пізнавальної діяльності кожної дитини [102]; [103]; [104, 4-5].

Аналіз досліджень показує, що існуючі сьогодні технології навчально-виховного процесу недостатньо приділяють уваги питанням урахування індиві-

дуально-психологічних особливостей учнів [105, 34-49]; [106, 106-115]; [107, 126-133].

Враховуючи все вищесказане, нам уявляється правомірним розглядати формування культури навчальної діяльності молодших школярів на змісті властивих їй видів культур: читання; усного та письмового мовлення; спілкування і взаємин; поведінки, а також культури розумової діяльності; екологічній; культури праці; етичній культури; естетичній; духовній [108, 143-146]. Оволодіння цими видами культур в цілісній сукупності є необхідною основою для формування культури навчальної діяльності кожної дитини у відповідності із її індивідуальними особливостями.

Це окреслює одне із головних завдань учителя початкових класів у навчанні: навчити дітей відповідним знанням, умінням культури, виховати необхідні якості і риси як культурні надбання особистості. Тому маємо говорити про культуроємкість навчальної діяльності молодших школярів, яка пов'язана з підвищенням її ефективності. Є сенс також говорити і про необхідність вибору вчителем і дітьми найкращого для конкретної навчальної або життєвої ситуації варіанту формування культури навчальної діяльності, що визначає ефективне функціонування навчально-виховного процесу. Разом з тим вважаємо, що методологічною основою оптимізації процесу навчання є діалектичний системний підхід до оцінки можливих рішень завдань, який забезпечує вибір найкращого варіанту для відповідних умов. Ю. Бабанський сформулював загальне визначення оптимізації процесу навчання як “такого управління, яке організується на основі всебічного врахування закономірностей, принципів, сучасних форм і методів навчання, а також умов з метою досягнення найбільш ефективного функціонування процесу за даними критеріями” [109, 57].

Для глибокого вивчення уявлень молодших школярів про сутність культури навчальної діяльності, про знання і уміння культури в її змісті, про якості особистості, що в цілому залежить від методики організації учителем навчальної роботи з ними, ми провели опитування дітей першого класу і анке-

тування дітей другого і третього класів. Підкреслимо, що дітей першого класу ми опитували на початку третьої чверті після добукварного і післябукварного періодів.

Соціологічним опитуванням (анкетуванням) було охоплено 223 учня початкових класів.

Питання до бесіди в перших класах і анкетування в других і третіх класах були розроблені у виді блоків, які достатньо повно охоплюють зміст виділених нами вище видів культури.

Зазначимо, що в зміст питань нами закладена перевірка знань, умінь культури, проявів рис особистості в навчальній діяльності молодшими школярами, які вони мали демонструвати вчителю, батькам, один одному на різних уроках, у різних ситуаціях життєдіяльності, спілкування та ін. Всі питання за відповідями дітей характеризували уявлення молодших школярів перших класів про уміння культури навчальної діяльності. Вони не суперечать одне одному, взаємно складають відносно цілісну систему. На кожне питання нами вивчалась позиція дитини в навчальній діяльності за параметрами: “Так”, “Ні”, “Не знаю”. За цією ж схемою ми набирали питання анкет для учнів других та третіх класів.

Ми також враховували те, що бесіда займає значне місце в навчально-виховному процесі початкової школи [110, 75]. Метод бесіди ми пов’язували з методом спостережень. Метод анкетування використовували для одержання інформації про типовість тих чи інших явищ [111, 30].

Кількісні показники представлені в табл.1.1 і табл. 1.2.

Кількісні показники уявлень молодших школярів перших класів про види культур у змісті навчальної діяльності (у відсотках)

Зміст питання	Позиція дитини в учінні (у відсотках)		
	Так	Ні	Не знаю
1. Культура читання.			
Вмієш ти читати?:			
- складами,	41	-	-
- цілими словами.	59	-	-
Читаючи казку ти можеш:			
- переказати її зміст,	73	20	7
- назвати позитивні чи негативні вчинки героїв,	77	9	14
- скласти подібну казку.	64	30	6
Читаючи вірш ти можеш:			
- виразно читати,	73	18	9
- пояснити почуття, переживання автора,	77	11	12
- усно описати картину, зображену автором.	59	25	16
II. Культура усного і письмового мовлення.			
Чи подобається тобі читати?	84	7	9
Чи можеш ти висловити свою думку?	52	41	7
Чи зможеш ти скласти?:			
- загадки,	64	34	2
- ребуси,	64	34	2
- кросворди.	60	38	2
Чи вмієш ти скласти казку?	60	34	6
Чи подобається тобі обговорювати фільми, телепередачі?	86	9	5
III. Культура розумової діяльності.			
Чи зможеш ти скласти задачі з математики?	73	25	2

Продовження табл. 1.1

Чи зможеш ти скласти речення за картиною або малюнком?	80	18	2
--	----	----	---

Чи зможеш ти скласти оповідання за картиною?	68	27	5
Чи вмієш ти визначити пори року?:			
- за малюнком,	84	16	-
- за розповіддю вчителя.	55	16	29
1У. Культура спілкування, взаємин.			
Чи зможеш ти пояснити свій вчинок?	80	16	4
Чи прагнеш ти до спільної роботи з товаришами?	93	7	-
Чи прагнеш ти допомогти товаришу?	91	7	2
Чи звертаєшся ти за допомогою до інших?	89	4	7
Яка ти людина?:			
- добра,	93	-	7
- доброзичлива до людей,	77	11	12
- готова прийти на допомогу,	98	-	2
- відповідальна,	77	16	7
- спроможна до співчуття.	61	5	34
У. Етична культура			
Чи перевіряєш ти свої вчинки питанням до себе: - “Спричиняю я зло, незручність людям”?	86	5	9
Чи вважаєш ти себе спроможним допомогти слабим та беззахисним?	77	11	12
Чи згоден ти з тим, що учіння – твій головний труд?	93	2	5
У1. Естетична культура.			
Чи зможеш ти пояснити стан природи?	64	25	11
Чи зможеш ти виконати ілюстрацію?:			
- до вірша,	68	27	5
- до казки,	73	25	2
- до оповідання.	70	27	3

Продовження табл. 1.1

Чи зможеш ти, слухаючи музичний твір, описати його словами?	77	23	-
УІІ. Екологічна культура.			

Чи проявляєш ти інтерес до умов життя людей, птахів, тварин, рослин?	95	-	5
Чи готовий ти надати допомогу людям, птахам, тваринам, рослинам?	95	5	-
Чи вмієш ти контролювати свої вчинки, щоб не наробити лиха довкіллю?	86	7	7
УШ. Культура поведінки.			
Чи виконуєш ти правила поведінки:			
- на вулиці,	93	5	2
- у транспорті,	98	2	-
- під час прогулянок на природі,	95	5	-
- на уроках?	86	9	5
Чи проявляєш ти повагу, ввічливість до товаришів і дорослих?	86	5	9
Чи можеш ти все робити вчасно?	77	11	12
Чи виконуєш ти свої обіцянки вчасно?	89	2	9
Чи завжди ти буваєш чесним?	75	11	14
ІХ. Духовна культура.			
Чи знаєш ти українські народні традиції?	68	32	-
Чи подобається тобі українська мова?	84	14	2
Чи знаєш ти українські ігри, вірші, загадки, пісні?	66	34	-
Чи прагнеш ти знати державу, в якій живеш?	82	11	7
Х. Культура праці.			
Чи добросовісно ти виконуєш трудове доручення?	91	4	5
Чи зможеш ти довести розпочату справу до кінця?	93	5	2
Чи проявляєш ти охайність, старанність у праці?	95	5	-
Чи поважаєш ти труд інших людей?	91	4	5

Продовження табл 1.1

Чи прагнеш ти оволодіти новими трудовими вміннями?	93	2	5
--	----	---	---

Примітка. Кількість опитаних дітей – 70.

Таблиця 1.2

Кількісні показники уявлень молодших школярів других та третіх класів про види культур у змісті навчальної діяльності (у відсотках)

Зміст питань анкети	Позиція дитини в учінні (у відсотках)					
	Так		Ні		Не знаю	
	2 кл	3 кл	2 кл	3 кл	2 кл	3 кл
1. Культура читання.						
Читаючи оповідання, чи зможеш ти?:						
а) скласти план оповідання,	79	77	21	23	-	-
б) визначити головну думку твору,	87	83	13	17	-	-
в) висловити свої думки про зміст оповідання (мова героїв, природа та ін.)	92	96	8	4	-	-
Читаючи казку, чи зможеш ти?:						
а) оцінити позитивні якості героїв,	87	64	13	36	-	-
б) оцінити негативні якості героїв,	79	57	21	43	-	-
в) скласти план казки,	48	77	52	23	-	-
г) переказати казку,	92	96	8	4	-	-
д) скласти подібну казку,	54	79	46	21	-	-
є) навести подібні приклади із життя.	54	77	46	23	-	-
Читаючи байку, чи зможеш ти?:						
а) використовувати образні вирази із байок у своєму мовленні,	48	72	52	28	-	-

Продовження табл. 1.2

б) пояснити поведінку тварин у байці,	83	85	17	15	-	-
в) виділити мораль у байці.	67	81	33	19	-	-
Читаючи вірш, чи зможеш ти?:						

а) визначити ритм,	73	83	27	17	-	-
б) пояснити почуття, переживання автора,	85	77	15	23	-	-
в) визначити тему,	87	98	13	2	-	-
г) скласти план,	54	77	46	23	-	-
д) словесно описати картину представлену автором.	96	89	4	11	-	-
П. Культура усного і письмового мовлення.						
а) Чи прагнеш ти читати оповідання, казки, байки?	87	87	13	13	-	-
б) Чи зможеш ти висловити свою думку у бесіді з учителем або батьками?	83	96	17	4	-	-
в) Чи зможеш ти написати стислий і змістовий твір?	62	72	38	28	-	-
г) Чи зможеш ти скласти загадки, ребуси, кросворди, казку?	75	72	25	28	-	-
д) Чи подобається тобі обговорювати діафільми, телепередачі?	87	94	13	6	-	-
Ш. Культура розумової діяльності.						
а) Чи зможеш ти скласти задачу з математики?	90	79	10	21	-	-
б) Чи зможеш ти скласти речення за картиною або малюнком?	88	96	12	4	-	-
в) Чи зможеш ти придумати казку?	79	87	21	13	-	-
ІУ. Культура спілкування, взаємин.						
а) Чи зможеш ти пояснити свій вчинок?	85	89	15	11	-	-
б) Чи проявляєш ти інтерес до поведінки товариша?	88	96	12	4	-	-
в) Чи прагнеш ти до сумісної роботи з товаришем?	98	92	2	8	-	-
г) Чи прагнеш ти допомогти товаришу?	98	96	2	4	-	-
д) Чи звертаєшся ти за допомогою до інших?	75	87	25	13	-	-
є) Яка ти людина?:						
Продовження табл. 1.2						
- добра,	94	79	6	2	-	19
- поважна до людей,	92	83	8	6	-	11
- правдива,	90	94	10	6	-	-
- товариська,	94	87	6	13	-	-

- готова прийти на допомогу,	100	96	-	4	-	-
- життєрадісна,	96	92	4	8	-	-
- відповідальна,	92	87	8	13	-	-
- справедлива,	92	87	8	13	-	-
- спроможна до співчуття.	88	89	12	11	-	-
У. Етична культура.						
а) Чи перевіряєш ти свої вчинки питанням до себе: “Чи спричиняю я зло, незручність людям?”,	88	81	12	19	-	-
б) Чи вважаєш ти себе чутливим, добрим до людей, що допомагає слабким та беззахисним?	96	77	4	2	-	21
в) Чи здатний ти боротися проти зла, обману, несправедливості?	85	94	15	6	-	-
г) Чи згоден ти з тим, що учіння – твій головний труд, і коли ти йдеш до школи, ти йдеш на роботу?;	96	98	4	2	-	-
УІ. Естетична культура.						
а) Чи зможеш ти усно чи письмово описати стан природи?;	90	94	10	6	-	-
б) Чи зможеш ти подивитися на квітку “очима художника”?;	62	68	38	32	-	-
в) Чи зможеш ти намалювати ілюстрацію до уривка твору?;	77	94	23	6	-	-
г) Чи зможеш ти, слухаючи музичний твір, описати його словами?	69	55	31	45	-	-
УІІ. Екологічна культура.						
а) Чи проявляєш ти інтерес до умов життя рослин, птахів, тварин, людей?;	98	96	2	4	-	-
б) Чи зможеш ти надати посильну допомогу рослинам, птахам, тваринам, людям?;	100	92	-	2	-	6
в) Чи зможеш ти контролювати свої вчинки, щоб не зробити лиха довкіллю?	96	77	4	9	-	14
УІІІ. Культура поведінки.						
Продовження табл. 1.2.						
а) Чи виконуєш ти правила поведінки?:						
- на вулиці,	98	92	2	4	-	4
- у транспорті,	98	98	2	2	-	-

- під час прогулянок на природі;	98	81	2	19	-	-
б) Чи проявляєш ти повагу, ввічливість до товаришів і дорослих?;	92	98	8	2	-	-
в) Чи можеш ти все робити вчасно?;	71	72	29	28	-	-
г) Чи виконуєш ти свої обіцянки в строк?;	83	94	17	6	-	-
д) Чи завжди ти буваєш обов'язковим і чесним?	77	87	23	11	2	-
ІХ. Духовна культура.						
а) Чи знаєш ти українські народні традиції?	77	68	23	32	-	-
б) Чи подобається тобі українська мова?	62	57	38	40	-	3
в) Чи знаєш ти українські народні ігри?	64	43	36	36	-	21
г) Чи прагнеш ти знати державу, в якій живеш?	98	89	2	11	-	-
Х. Культура праці.						
а) Чи добросовісно ти виконуєш трудове завдання?	100	87	-	13	-	-
б) Чи зможеш ти довести почату справу до кінця?	100	98	-	2	-	-
в) Чи проявляєш ти охайність, старанність у праці?	100	89	-	11	-	-
г) Чи поважаєш ти труд інших людей?	98	98	2	2	-	-
д) Чи прагнеш ти оволодіти новими трудовими вміннями?	100	98	-	2	-	-

Примітка. Кількість опитаних дітей: (2 клас – 79; 3 клас – 74)

Аналіз кількісних показників уявлень молодших школярів про види культур у навчальній діяльності дозволяє нам зробити такі послідовні висновки.

Розглянемо в табл. 1.1 відповіді дітей перших класів на питання за тими видами культур, які, за нашим аналізом, забезпечують дидактичний зміст формування культури навчальної діяльності: культура читання; культура усного і письмового мовлення; культура розумової діяльності; культура праці.

Дидактика, як відомо, розробляє проблеми навчання і освіти. Для сучасного навчання характерні такі ознаки: “двосторонній характер; спільна діяльність вчителя і учнів; керівництво з боку вчителя; планомірна організація і управління; цілісність і єдність; відповідність закономірностям вікового розвитку учнів; управління розвитком і вихованням учнів” [112, 293]. Зрозуміло, що виділені нами види культур (за уміннями культури) гіпотетично можуть підвищити ефективність навчальної діяльності учнів початкових класів.

Ми враховуємо і те, що цілеспрямована робота вчителя над формуванням умінь культури навчальної діяльності дітей дозволить організувати останню на “основі самодіяльності, саморегуляції і самопізнання”, як підкреслює К. Роджерс [113, 320].

Зазначимо, що цей шлях є творчим: учіння дітей “у їхньому досвіді може стати реальністю тільки у тому випадку, коли в нього вдається залучити самих учнів” [114, 325-327].

Ми зробили аналіз відповідей дітей перших класів:

а). Культура читання. Найвищі показники особистісної позиції учні виявили у відповідях на такі питання: “Переказати казку”, “Назвати вчинки героїв”, “Пояснити почуття, переживання автора”, відповідно: 73%, 77%, 77%. Це підкреслює ту думку, що діти більш звичні працювати на репродуктивному рівні під час урочних занять.

У той же час, відповіді дітей на творчі завдання: “Скласти подібну казку”, “Описати картину, що представлена автором”, складають відповідно: 64% і 59%. Викликають зацікавлення і такі позиції дітей, як: “Ні”, “Не знаю”. Вони складають відповідно: 27%, 23%, 23% і 36%, 41%. Це є свідченням того, що на шляху формування культури читання в навчальній діяльності дітей існують ще невикористані резерви. Один із них полягає в тому, що тільки 59% дітей читають словами, що, як відомо, більш продуктивне, ніж читати складами – 41%;

б). Культура усного і письмового мовлення. Тут найвищі показники діти проявили у відповідях на такі питання: “Подобається тобі читати?”, “Подоба-

ється тобі обговорювати фільми, телепередачі?”, відповідно: 84%, 86%. Викликають значні утруднення у дітей такі уміння, як “висловити свою думку”, “скласти загадку, ребус, кросворд, казку”, відповідно: 52%, 64%, 64%, 60%, 60%. Це підкреслює ту думку, що вчителі недостатньо впроваджують в навчальний процес завдання такого роду, чим значно знижують розвиток творчого потенціалу дітей. Таким чином при формуванні культури усного і письмового мовлення в навчальній діяльності є також резерви підвищення її ефективності. Крім того, видно, що процеси формування культури читання і культури усного і письмового мовлення в навчальній діяльності взаємопов’язані. Достовірність цього зв’язку підтверджує невелика розбіжність між відсотками, що характеризують ті види роботи, де дитині потрібно виявити особистісні якості. Наприклад: 64%, 59% і 52%, 64%, 60%;

в). Культура розумової діяльності. Найвищі показники дітей тут були у відповідях на такі питання: “Чи зможеш ти скласти задачі з математики?”, “Чи вмієш ти визначати пори року за розповіддю вчителя?”, відповідно: 68% і 55%.

Результати у відсотках показують, що культура читання, культура усного і письмового мовлення, розумова культура дуже тісно взаємопов’язані між собою на рівні формування відповідних знань, умінь, навичок культури навчальної діяльності. Це відкриває резерви в розробці учителем таких засобів, що мають комплексний характер і дозволяють вирішувати завдання формування культури читання, мовлення, мислення дитини в навчально-виховному процесі на творчому рівні;

д). Культура праці. У цієї частині опитування дітей найвищі показники були на всі п’ять питань, відповідно: 91%, 93%, 95%, 91%, 93%. Цей феномен можна пояснити тим, що діти в першому класі більш відповідальні, старанні і виконують ще не дуже складні трудові операції.

Далі розглянемо в табл. 1.1 відповіді дітей перших класів на питання за тими видами культур, що забезпечують виховний зміст формування культури навчальної діяльності учнів: духовна культура; етична культура; естетична

культура; екологічна культура; культура поведінки; культура спілкування, взаємин.

“Процес виховання, як відомо, є процесом формування розвитку особистості на основі як цілеспрямованого зовнішнього впливу, так і самовиховання особистості. Це спеціально організована, контрольована взаємодія вчителя і учнів, яка направлена на формування особистості необхідної і корисної суспільству” [115, 7].

Виховання – це “педагогічний підхід, який передбачає виявлення того, що і як повинно бути сформовано в особистості, щоб вона відповідала соціально обумовленим вимогам, які ставить перед нею суспільство” [116, 15].

Ми враховуємо, що “виховання – діяльність з метою передачі новим поколінням суспільно-історичного досвіду: поступовий і цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку людини з метою формування відповідних установ, понять, принципів, ціннісних орієнтацій, що забезпечують необхідні умови для її розвитку, підготовки до суспільного життя і трудової діяльності” [117, 65].

В цій частині дослідження одержані такі результати:

а). Духовна культура. Найвищі показники дітей слід відзначити у відповідях на питання: “Чи подобається тобі українська мова?”, “Чи прагнеш ти знати державу, в якій живеш?” (відповідно: 84% і 82%). Це підкреслює те, що більшість дітей не байдужі до української мови, до знань про свою рідну державу. У той же час у них виникають труднощі в знаннях українських народних традицій, в знаннях українських ігор, віршів, загадок, пісень (відповідно: 68%, 66%). Тут є резерви підвищення духовної культури дітей у процесі їхнього навчання і виховання на уроках української мови і не тільки на них;

б). Етична культура. В цій частині нашого опитування ми виявили, що діти перших класів добре розуміють, що таке добро і зло у ставленні до інших людей. На питання: “Чи перевіряєш ти свої вчинки питанням до себе: “Спричиняю я зло, незручність людям?” позитивно відповіли 86% дітей. Розуміють необхідність допомоги слабким та беззахисним – 77% учнів. Переважна

більшість дітей розуміють правильно, що учіння – їх головний труд – 93%. Це показує, що існує деяке перебільшення виховного впливу в формуванні культури навчальної діяльності, вихованні особистості дитини у порівнянні з дидактичним впливом. Можна говорити, що вчителі більше повчають дітей, ніж навчають на шляху традиційного підходу до навчання і виховання;

в). Естетична культура. Найвищі показники були у відповідях на такі питання: “Чи зможеш ти, слухаючи музичний твір, описати його словами?” (77%) і “Чи зможеш ти намалювати ілюстрацію до казки?” (73%). Очевидно, що результати відповідей дітей на перше питання корелюють з результатами відповідей на інше питання: “Читаючи вірш, чи можеш ти пояснити почуття, переживання автора?” – 77%. Результати відповідей також корелюють із результатами відповідей на питання: “Читаючи казку, чи можеш ти переказати її?” – 73%. Це підкреслює достовірність нашого опитування дітей. Трохи нижчими були показники при відповідях на такі питання: “Чи зможеш ти пояснити стан природи?”, “Чи зможеш ти намалювати ілюстрацію до вірша, до оповідання?” (відповідно: 64%, 68%, 70%). Відповіді на ці питання близькі за такими: “Чи вмієш ти визначити пори року за розповіддю вчителя?” (55%), “Чи зможеш ти скласти оповідання за картиною?” (68%), “Читаючи вірш, чи зможеш ти усно описати картину представлену автором?” (59%).

Отже, естетична культура дитини в навчальній діяльності взаємопов’язана і виявляється в культурі читання, культурі усного і письмового мовлення, розумовій культурі. Тому в формуванні естетичної культури учнів є також ще невикористані вчителями резерви і можливості;

д). Екологічна культура. На всі три питання показники відповідей дітей були достатньо високі: 95%, 95%, 86%. Підкреслимо, що результати відповідей дітей на питання: “Чи вмієш ти контролювати свої вчинки, щоб не наробити лиха довкіллю?” і результати відповідей на питання: “Чи перевіряєш ти свої вчинки питанням до себе: “Не спричиняю я зло, незручність людям?” однакові: (86%).

Діти добре розуміють необхідність знання умов життя рослин, тварин, людей, допомоги їм. Екологічна культура взаємопов'язана з етичною культурою у навчальній діяльності дітей.

Але ми враховуємо і те, що проблема екології особливо актуальна в останні роки, вчителі приділяють їй більше уваги, тому і показники дітей тут достатньо високі;

е). Культура поведінки. Найвищі показники тут були на такі питання: “Чи виконуєш ти правила поведінки на вулиці, у транспорті, під час прогулянок на природі, на уроках?” – 93%, 98%, 95%, 86%. “Чи виявляєш ти повагу, ввічливість до товаришів і дорослих?” – 86%, “Чи виконуєш ти свої обіцянки вчасно?” – 89%.

Відповіді на перше питання близькі до відповідей на таке питання: “Чи вмієш ти контролювати свої вчинки, щоб не наробити лиха довкіллю?” (86%). Тому культура поведінки пов'язана з екологічною культурою і вони виявляються в навчальній діяльності дітей на рівні необхідних знань, умінь, навичок, виявлення рис особистості.

Друге питання пов'язано з таким: “Чи перевіряєш ти свої вчинки питанням до себе: “Спричиняю я зло, незручність людям?” – 86%. Тому культура поведінки пов'язана з етичною культурою.

Результати відповідей дітей на останнє питання корелюють з результатами їх відповідей на питання: “Чи зможеш ти довести почату справу до кінця?” – 93%. Тому культура поведінки виявляється в культурі праці. Вони можуть забезпечити свій внесок в формування культури навчальної діяльності дітей.

Низькі показники діти проявили у відповідях на питання: “Чи можеш ти все робити вчасно?”, “Чи завжди ти буваєш чесним?” (відповідно: 77% і 75%). Ми враховуємо те, що це першокласники, вони тільки почали оволодівати навчальною діяльністю, тому їхні відповіді в позиціях “Ні” і “Не знаю” складають відповідно 23% і 25%.

ж). Культура спілкування, взаємин. Найвищі показники були на такі питання: “Чи прагнеш ти до спільної роботи з товаришами?”, “Чи прагнеш ти

допомогти товаришу?”, “Яка ти людина: добра, готова прийти на допомогу?” (відповідно: 93%, 91%, 93%, 98%).

Трохи нижчими були показники на питання: “Чи зможеш ти пояснити свій вчинок?”, “Чи звертаєшся ти за допомогою до інших?” (відповідно: 80% і 89%). Показники відповідей дітей на питання: “Яка ти людина: поважна до людей, відповідальна, спроможна до співчуття?” (відповідно: 77%, 77%, 61%).

Перша група питань підкреслює вікові особливості першокласників, що не суперечить дослідженням психологів і педагогів. Друга група питань за своєю сутністю пов’язана з першою. Показники третьої групи питань частково корелюють з показниками етичної культури – 77%. На нашу думку, тут є негативний вплив телебачення, яке перенасичене фільмами з елементами культу сили.

Безумовно, ця культура взаємопов’язана з усіма іншими видами культур, але є резерви підвищення ефективності культури спілкування, взаємин.

Зробимо такі загальні висновки:

- в цілому учні перших класів мають первинні уявлення про знання і уміння, що лежать в основі видів культур і можуть в якійсь мірі впливати на культуру своєї навчальної діяльності;

- реальне виявлення цих знань і умінь в навчальній діяльності необхідно перевірити виконанням учнями діагностичних робіт, які ми проведемо у дослідженні;

- необхідна спеціальна робота вчителя і учнів з формування культури навчальної діяльності дітей першого класу, над поліпшенням рис особистості кожної дитини в учінні, яка б послідовно продовжувалась у других і третіх класах;

- формування культури навчальної діяльності має носити системний характер, мати свій теоретичний понятійний апарат і послідовність етапів;

- необхідна розробка технологічних основ формування культури навчальної діяльності дітей при вивченні всіх навчальних предметів початкової школи [108, 144], [118, 183- 184].

Розглянемо в табл. 1.2 відповіді дітей других і третіх класів на питання за видами культур, що забезпечують дидактичний зміст формування культури навчальної діяльності:

а) Культура читання. На етапі роботи з оповіданням у дітей другого і третього класів виникають труднощі при складанні його плану (відповідно: 79% і 77%). Видно, що в третьому класі результат нижчий на 2%. Аналогічна ситуація складається і при визначенні головної думки художнього твору, (відповідно: 87% і 83%). Тут результат нижчий на 4%. На етапі роботи з казкою діти показують труднощі при складанні казки, відповідно: 48% і 77% (у третьому класі показники вище на 29%), при наведенні прикладів із життя, відповідно 54%, і 77% (у третьому класі результат кращий на 23%). На етапі роботи з байкою труднощі дітей визиває використання образних виразів із байок у своєму мовленні, відповідно: 48% і 72% (у третьому класі результат кращий на 24%), виділення моралі у байки 67% і 81%. Читаючи вірш, діти затруднюються визначити ритм (73% і 83%), скласти план вірша (54% і 77%), скласти казку (54% і 79%). Підкреслимо, що з деяких позицій результати у третьому класі нижчі, а з деяких вищі у порівнянні з другим класом. Величини показників результатів у других і третіх класах відрізняються між собою: 79%, 87%, 48%, 54%, 48%, 67%, 73%, 54% і 77%, 83%, 77%, 77%, 72%, 81%, 83%, 79%. Отже, видно, що в третьому класі вони більш сталі.

Все це характеризує несистемність у формуванні культури читання, наявність резервів, незважаючи на те, що в третьому класі показники вище.

Всі інші питання вже розглядалися нами для першого класу. Тут викликає інтерес порівняльний аналіз отриманих результатів дітей від першого і до третього класів. Наприклад: уміння переказати казку, відповідно 73%, 92%, 96%, усно описати картину, представлену автором у вірші – 59%, 96%, 89%, скласти подібну казку – 64%, 54%, 79%, пояснити почуття, переживання автора - 77%, 85%, 77% та ін. Ці приклади також підкреслюють несистемність у формуванні культури читання в ході навчання дітей;

б). Культура усного і письмового мовлення. Анкетування виявило, що дітям важко писати стислий твір, відповідно у другому і третьому класі: 62%, 72%. У третіх класах результати вище лише на 10%. Всі інші питання вже були проаналізовані нами. Розглянемо їх в порівняльному аналізі від першого до третього класів.

Наприклад: прагнення до читання - 84%, 87%, 87%, уміння висловити свою думку - 52%, 83%, 96%, складання загадок, ребусів, кросвордів, казок - 64%, 75%, 72%, обговорення діафільмів, кінофільмів, телепередач - 86%, 87%, 94%. Аналіз показує, що кількісні показники уявлень дітей про культуру усного і письмового мовлення кращі, ніж про культуру читання, але в той же час видно, що і в цьому напрямку існують невикористані резерви і можливості в формуванні культури навчальної діяльності молодших школярів;

в). Культура розумової діяльності. На цьому етапі дослідження показники уявлень молодших школярів 1-3 класів такі: складання задачі з математики - 73%, 90%, 79%, складання речення за картиною, або малюнком - 80%, 88%, 96%, складання оповідання за картиною, або написання казки - 68%, 79%, 87%.

У відповідях на перше питання є непослідовність результатів, останні відповіді показують, що існують можливості поліпшення розумової культури дітей в навчальній діяльності;

д). Культура праці. Результати відповідей дітей 1-3 класів такі: добросовісне виконання трудового доручення - 91%, 100%, 87%, доведення розпочатої справи до кінця - 93%, 100%, 98%, прояви охайності, старанності у праці - 95%, 100%, 89%, повага до праці інших людей - 91%, 98%, 98%, прагнення оволодіти новими трудовими вміннями - 93%, 100%, 98%.

Аналіз підтверджує достатньо високі результати уявлень дітей другого та третього класів про культуру праці, але має місце непослідовність у відповідях, що потребує подальших досліджень;

Розглянемо в табл. 1.2 відповіді дітей другого і третього класів на питання за видами культур, що забезпечують виховний зміст формування культури навчальної діяльності у порівнянні з відповідями дітей першого класу:

а). Духовна культура. Тут результати відповідей дітей 1-3 класів на питання такі: “Чи знаєш ти українські народні традиції?” – 68%, 77%, 68%, “Чи подобається тобі українська мова?” – 84%, 62%, 57%, “Чи знаєш ти українські ігри, вірші, загадки, пісні?” – 66%, 64%, 43%, “Чи прагнеш ти знати державу, в якій живеш?” – 82%, 98%, 89%. Тут також є розбіжність і непослідовність у відповідях дітей, що підкреслює несистемний характер виховання духовної культури;

б) Етична культура. Ми одержали такі результати: “Чи перевіряєш ти свої вчинки питанням до себе: “Спричиняю я зло, незручність людям?” – 86%, 88%, 81%, “Чи вважаєш ти себе чутливим, добрим до людей, який допомагає слабким та беззахисним?” – 77%, 96%, 77%, “Чи згоден ти з тим, що навчальна діяльність – твій головний труд?” – 93%, 96%, 98%. Результати показують, що формування етичної культури також потребує системного підходу;

в) Естетична культура. Діти другого і третього класів мають труднощі у відповідях на таке питання: “Чи зможеш ти подивитись на квітку очима художника?” – 62%, 68%. На останні питання діти 1-3 класів відповідали: “Усний чи письмовий опис стану природи” – 64%, 90%, 94%, “ Усне описання прослуханого музичного твору” – 77%, 69%, 55%. Отримані результати показують необхідність покращення естетичної культури дітей;

д) Екологічна культура. На перше питання відповіді дітей 1-3 класів у відсотках такі: 95%, 98%, 96%. На друге питання відповіді дітей такі: 95%, 100%, 92%. На третє питання – 86%, 96%, 77%. Всі показники достатньо високі, але викликає інтерес і необхідність подальшого дослідження розбіжність результатів, їхня непослідовність і різниця величин у відсотках;

е) Культура поведінки. Наводимо результати відповідей дітей 1-3 класів. Перше питання: “Чи виконуєш ти правила поведінки?” (на вулиці – 93%, 98%, 92%, у транспорті – 98%, 98%, 92%, під час прогулянок на природі – 95%, 98%, 88%). Друге питання: “Чи проявляєш ти повагу, ввічливість до товаришів і дорослих?” – 86%, 92%, 98%. Третє питання: “Чи можеш ти все робити вчасно?” – 77%, 77%, 72%. Питання четверте: “Чи виконуєш ти свої обіцянки

вчасно?” – 89%, 83%, 94%. П’яте питання: “Завжди ти буваєш чесним?” – 75%, 77%, 87%.

В цілому уявлення дітей про культуру поведінки достатньо високі, але формування окремих якостей і рис ще потребує виховного впливу;

ж) Культура спілкування, взаємин. Діти 1-3 класів показали такі уявлення: вміння пояснити свій вчинок – 80%, 85%, 89%; прагнення до спільної роботи з товаришами – 90%, 98%, 92%; прагнення допомогти товаришу – 91%, 98%, 96%; звернення за допомогою до інших - 89%, 75%, 87%; добра людина – 93%, 94%, 79%; поважна до людей – 77%, 92%, 83%; готова прийти на допомогу - 98%, 100%, 96%; відповідальна – 77%, 92%, 87%; справедлива – 77%, 92%, 87%; спроможна до співчуття – 61%, 88%, 89%.

Ці результати показують, що на рівні 1-2-3 класів діти досить свідомо уявляють зміст культури спілкування, взаємин, але поліпшення цієї культури залишається необхідним.

Зробимо висновки в цій частині дослідження:

- виявлена наступність знань, умінь культури молодших школярів за видами культур у навчальній діяльності між першим, другим і третім класами, хоча вона характеризується непослідовністю, розбіжністю одержаних результатів;

- простежується необхідність підвищення ефективності навчальної діяльності дітей на засадах культури.

Зробимо загальний висновок за результатами опитування і анкетування школярів 1-3 класів:

- аналіз одержаних показників школярів 1-3 класів щодо знань, умінь культури навчальної діяльності показав, що учителями початкової школи проводиться певна робота з формування у них умінь і навичок культури. Це підтверджується порівняно невисокими результатами у відсотках, що характеризують позицію дитини “Ні” і “Не знаю”. Така позиція має місце при опитуванні школярів першого класу, хоча вона не підтверджується при анкетуванні учнів другого і третього класів;

- різна величина показників за різними видами культур наводить на думку, що вчителі не охоплюють в системі всі необхідні види культур, а віддають перевагу лише деяким, що найбільш традиційно використовуються у навчанні дітей початкових класів;

- позиція дитини “Ні”, що має місце у відповідях, підтверджує наявність ще не використаних резервів;

- високі показники уявлень дітей з деяких видів культур потребують додаткової перевірки їх певності при виконанні дітьми діагностичних робіт;

- необхідним є аналіз труднощів учителів початкової школи у формуванні культури навчальної діяльності дітей, виявлення характеру залежності між педагогічним управлінням учителя на шляху формування культури навчальної діяльності дітей і кількісними показниками їхніх уявлень про культуру навчальної діяльності [108, 145-146].

Аналіз роботи учителів початкових класів у загальноосвітніх школах Донецької області показав, що мають місце перешкоди не тільки виховного, дидактичного, але й управлінського змісту в організації навчально-виховного процесу на засадах культури.

На цьому шляху відомо, що навчальна діяльність за своєю сутністю завжди управляється за такою схемою: управлінські дії вчителя; дії інших осіб (або дидактичні, технічні засоби навчання); самоуправління, що виконується учнем по відношенню до самого себе.

Відзначимо, що ми розглядаємо дії вчителя з управління формуванням культури навчальної діяльності дітей і дії учнів з самоуправління у оволодінні знаннями і уміннями культури навчальної діяльності в співпраці [119, 20-21].

Розглядаючи третій напрямок ми враховуємо, що сутність явища повинна виходити з його визначення. Як відомо, визначення – це пояснення (формулювання), що розкриває зміст чого-небудь [99, 679].

Сутність культури навчальної діяльності учня виявляється через особистісні новоутворення, які є результатом засвоєння знань, сформованості умінь,

навичок культури, якостей та рис особистості, коли дитина оволодіває елементами видів культури, тому характеризується проявом рівня культури [120, 133]. Таке визначення потребує подальшого умотивованого обґрунтування рівня культури навчальної діяльності, тому що кожна дитина – індивідум [121, 45].

Зміст культури навчальної діяльності учня утворюється видами культур та їх елементами, які є його основою і притаманні педагогіці та дидактиці початкового навчання.

Процес, як відомо, характеризується рухом, змінюванням. Процесуальними компонентами є мета, завдання, зміст, методи, засоби і форми взаємодії педагогів і учнів, а також досягнуті при цьому результати. Це універсальні характеристики будь-якої діяльності і взаємодії [122, 76]. Компонентами системи, в якій проходить навчально-виховний процес є педагоги, учні і умови навчання. Ми враховуємо також те, що “...до засобів процесу праці належать усі матеріальні умови, що необхідні для того, щоб процес звершився. Прямо вони не входять в нього, але без них він або неможливий, або проходить у недосконалому вигляді” [123, 191]. В дослідженні провідними умовами культури навчально-виховного процесу у початковій школі є педагогічна культура учителя і культура навчальної діяльності молодших школярів.

Формування культури навчальної діяльності молодшого школяра являє собою поетапне засвоєння ним під керівництвом вчителя, батьків і за допомогою власних зусиль елементів видів культур, які в цілісній сукупності містять систему умінь культури навчальної діяльності учня початкової школи. Цей процес пов’язаний з розвитком особистості учня.

Система умінь культури навчальної діяльності учня складається із умінь дидактичного, психологічного, виховного, організаційно-управлінського змісту і забезпечує становлення особистості учня (стор. 97-98).

При цьому ми спираємося на такі положення:

а) особистість розглядається нами як суб’єкт персоналізації [124, 17-18];

б) особистість є поняття соціальне, воно являє собою все, що є у людині надприродного, історичного. Особистість виникає в результаті культурного і соціального розвитку [125, 315];

в) особистістю є лише людина, яка ставиться до оточуючого світу свідомо, встановлює своє ставлення таким чином, що воно проявляється у всій її сутності [126, 635-641].

д) особистість дитини не є пасивним результатом зовнішнього впливу, вона швидше розвивається в процесі культури навчальної діяльності [127, 25-27].

Якщо звернутися до словника, то можна виявити, що поняття “ємкий” означає місткий, який може багато вмістити чого-небудь [99, 161]. У цьому розумінні, згідно з логікою формування культури навчальної діяльності учнів, ми вводимо поняття “культуроємкість навчальної діяльності”, величина якої визначається шляхом розрахунку коефіцієнта культууроємкості. На нашу думку культууроємкість навчальної діяльності учня вміщує накопичений ним особистий досвід культури, власні надбання культури (знання і уміння), їх найкраще використання в різних ситуаціях навчання, життєдіяльності і може вимірюватись на основі математичної методики як величина коефіцієнту культууроємкості. Під коефіцієнтом культууроємкості ми розуміємо кількісну інтерпретацію виявлення учнем системи умінь культури навчальної діяльності. Культууроємкість пов’язана з підвищенням ефективності навчальної діяльності учнів, тому значення коефіцієнта неоднакове для дітей, що виявляють різний рівень культури навчальної діяльності. Розробка математичної методики його обчислення, визначення рівня культури навчальної діяльності залишаються завданнями подальшого дослідження.

Ми також виявили, що вирішенню проблеми формування культури навчальної діяльності дітей сприяє ще й така важлива умова: створення учителем і самими дітьми на уроках різноманітного, але необхідного фону культури. Цей фон має визначитися змістом навчального матеріалу, його особливостями, можливостями впливу культури на дітей. Складовими фону культури можуть бути: художнє слово вчителя, живопис, музика, народні пісні, на-

родні ігри тощо. Учителю необхідно методично правильно забезпечити фон культури на уроці через прогнозування, планування, а потім і організацію навчально-виховного процесу.

Аналіз змісту навчальних програм початкової школи, психолого-педагогічної, методичної літератури дозволяє виявити засоби формування культури навчальної діяльності дітей, наприклад: художня література; ілюстративний матеріал; діафільми; діапозитиви; іграшкові набори; фоно- і грамзаписи; текстові завдання; вірші; лічилки та ін. [121, 49].

Наші спостереження підтверджують, що коли вчитель і учень активно працюють над культурою навчальної діяльності, то вона виявляється дитиною через: усвідомлені судження; глибокі переживання; вияв почуттів в тих чи інших ситуаціях на уроках і в домашніх умовах; інтелектуальну, художню, комунікативну, творчу діяльність; знання духовних засад свого народу, його історії і побуту, мови і культури; багатий лексичний запас; використання пам'яток, інструкцій, планів; виявлення переживань, емоцій, через малюнки; активну участь у різних конкурсах та ін. [121, 50]. При цьому засоби виконують функцію зовнішнього впливу на формування культури навчальної діяльності дітей, а відзначені характеристики - внутрішній стан особистості дитини, як виявлення нею надбань культури навчальної діяльності. Тому культура навчальної діяльності учня виявляється через якісні новоутворення його особистості.

Підводячи підсумки цієї частини роботи, підкреслимо, що нами обґрунтований необхідний "теоретичний понятійний апарат", що розкриває феномен культури навчальної діяльності молодших школярів: види культур і їхні елементи; сутність культури навчальної діяльності; зміст культури навчальної діяльності; формування культури навчальної діяльності; система умінь культури; культуроємкість навчальної діяльності; коефіцієнт культуроємкості навчальної діяльності учнів; фон культури уроку; засоби формування культури навчальної діяльності; виявлення внутрішнього стану особистості учнем.

Цей апарат може бути доповнений у подальшому дослідженні.

Але раніше, ніж перейти до безпосереднього розгляду цілеспрямованого формування культури навчальної діяльності молодших школярів, необхідно дати рівневий опис виявлення ними елементів видів культур, сформулювати принципи формування культури, визначити рівень її виявлення у дитини, розробити критерії та показники рівня сформованості культури.

1.3. Стан формування у молодших школярів культури навчальної діяльності в педагогічній практиці

З метою перевірки достовірності отриманих нами раніше результатів необхідно знати, як виявляються види культур в навчанні дітей 1-3 класів в педагогічній практиці, який характер цього виявлення, яку має сутність формування культури навчальної діяльності, де приховані резерви підвищення цього процесу.

Для вирішення накреслених завдань ми розробили методику оцінювання рівня (високий, середній, низький) виявлення елементів видів культур в навчальній діяльності. Для цього використовували цілеспрямоване спостереження, бесіди, завдання діагностуючого змісту. Наприклад, спостерігаючи за поведінкою дітей, вчитель одночасно вирішував і такі завдання: характер етичних проявів, взаємин, спілкування, виявлення дітьми почуттів, емоцій та ін.

Розглянемо перелік складених нами завдань і шляхи організації спостережень за дітьми перших класів:

а) Оцінювання культури поведінки дітей проводилось на основі спостережень на різних уроках, на перерві, в навчальних ситуаціях, під час прогулянок та ін.

Стан поведінки ми фіксували за такими напрямками: як ведуть себе учні; чи проявляють повагу до товаришів і дорослих у відповідних ситуаціях; чи уміють все робити вчасно; чи виконують обіцянки вчасно; чи завжди чесні.

Ми склали такі характеристики рівня виявлення культури поведінки учнями класу:

- високий рівень: виявляє завжди добру поведінку під час прогулянок на природі, на уроках і перервах; завжди поважний до товаришів і дорослих; в основному все встигає зробити вчасно; виявляє раціональність у своїх вчинках; всі свої обіцянки виконує вчасно; завжди чесний у своїх вчинках;

- середній рівень: добре поводить себе під час прогулянок на природі, на уроках і перервах; вибірково проявляє повагу до товаришів і дорослих; багато встигає зробити вчасно, але не завжди проявляє раціональність у своїх діях, не всі свої обіцянки виконує у визначений термін; потайний у своїх вчинках;

- низький рівень: дуже часто порушує правила поведінки під час прогулянок на природі, на уроках і перервах; не поважає товаришів і дорослих; часто забуває про свої обіцянки; не встигає все робити вчасно, часто обманує [128], [129].

б) Оцінювання культури читання дітей виконувалось на основі спостережень за їхнім читанням, за виконанням відповідних дій, використанням умінь, а також виявом почуттів і переживань.

Стан читання молодших школярів ми визначали за такими уміннями: уміння читати складами, або цілими словами; уміння переказати казку; уміння скласти подібну казку; уміння виявити добрі і погані вчинки героїв; уміння виразно читати; уміння пояснити почуття, переживання автора; уміння описати словами картину.

Характеристики рівня культури читання учнів такі:

- високий рівень: вільно читає цілими словами; вміє переказати казку, любить складати подібні казки; розуміє і може назвати добрі і погані вчинки героїв; вміє виразно читати, пояснити почуття, переживання автора і свої; зрозуміло і глибоко пояснює картину, яка змальована автором у творі;

- середній рівень: читає складами; при переказуванні казки упускає деякі сюжетні моменти; утруднюється скласти подібну казку; розуміє сутність добрих і поганих вчинків героїв; утруднюється виразно читати; не вміє глибоко пояснити почуття, переживання автора і свої; відчуває деякі труднощі в словесному опису картини, що висловлює автор;

- низький рівень: утруднюється в читанні складами; з труднощами переказує казку; не вміє скласти подібну казку; має труднощі у визначенні добрих і поганих вчинків героїв; не вміє виразно читати, розкрити почуття і переживання автора; утруднюється описати словесно картину, що висловлена автором у творі, розкрити свої почуття [130]; [131]; [132]; [133]; [134].

в) Оцінювання культури розумової діяльності дітей виконувалось на основі спостережень за тими діями, які вони виявляють, виконуючи за допомогою вчителя або самостійно певні завдання. Наприклад: скласти задачу з математики; скласти речення за картиною; скласти оповідання за картиною; визначити пору року за розповіддю вчителя або за малюнком.

Рівень виявлення культури розумової діяльності дітей такий:

- високий рівень: задача складена правильно, в реченні за малюнком учнем розкрити характерні моменти сюжету; оповідання повністю відображає сюжет малюнка; пора року визначена цілком відповідно до розповіді вчителя або малюнка;

- середній рівень: задача складена правильно, але її текст потребує корекції; в реченні за малюнком неповно розкриті характерні сюжетні особливості; оповідання за змістом в основному відображає сюжет малюнка; пора року визначена правильно, але не за головними ознаками;

- низький рівень: в змісті задачі є помилки; в реченні не розкрито головну думку автора за сюжетом малюнка; оповідання неповне за своїм змістом, пора року визначена не зовсім правильно [61, 95]; [130]; [134]; [135]; [136]; [137, 100-130].

д) Оцінювання культури спілкування, взаємин дітей виконувалось на основі спостережень за станом їхньої спільної діяльності. Характер виявів спілкування, взаємин учнів ми визначали за такими напрямками: уміння пояснити свій вчинок; прагнення до спільної праці; надання допомоги товаришам; звернення з проханням про допомогу; прояв доброти, поваги; прояв відповідальності; вияв справедливості, співчуття; уміння бути вдячним.

Рівень прояву культури спілкування, взаємин такий:

- високий рівень: чітко, змістовно та мотивовано вміє пояснити свій вчинок; любить брати участь в громадській роботі; завжди надає допомогу; вміє звернутися з проханням про допомогу; проявляє доброту, повагу до інших; дуже відповідальний, домагається справедливості; виявляє співчуття, вдячний;

- середній рівень: має труднощі в поясненні своїх вчинків; неохоче виконує спільну роботу; деколи надає допомогу товаришам; не завжди вміє правильно звернутися з проханням про допомогу; зрідка проявляє доброту, повагу; відповідальний тільки при нагадуванні; не завжди домагається справедливості; інколи проявляє співчуття; не завжди буває вдячним;

- низький рівень: намагається приховати свої вчинки, не любить брати участь у спільній роботі, не надає допомогу товаришам; не звертається з проханням про допомогу; не вміє свідомо проявляти доброту, повагу; відповідальний тільки за вимогою старших; не розуміє глибоко сутність справедливості, співчуття [138]; [139].

е) Оцінювання культури етичних виявів дітей виконувалось на основі спостережень за ними в навчальних ситуаціях на уроках, на перервах та ін.

Характер етичних виявів визначався за такими чинниками: уміння оцінювати етичні вчинки товаришів, інших людей і свої; уміння виявляти чуйність; прагнення допомогти слабким та беззахисним; характер ставлення до своєї навчальної діяльності.

Рівень культури етичних виявів учнями ми визначили такий:

- високий рівень: вміє правильно оцінювати свої вчинки, товаришів, інших людей; завжди виявляє чуйність у ставленні до інших; виявляє щирість у прагненні допомогти слабким і беззахисним; відповідально ставиться до своєї навчальної діяльності;

- середній рівень: майже завжди правильно оцінює свої вчинки, товаришів і інших людей; вибірково виявляє чуйність у ставленні до інших; деколи допомагає слабким та беззахисним; не завжди відповідально ставиться до свого навчання;

- низький рівень: утруднюється в оцінюванні своїх вчинків, товаришів, інших людей; дуже рідко виявляє чуйність у ставленні до інших; не надає допомоги слабким та беззахисним; безвідповідально ставиться до своєї навчальної діяльності [138]; [140]; [141, 59-72].

ж) Оцінювання культури естетичних виявів дітей виконувалось на основі спостережень і аналізу діагностичних робіт: дітям пропонується картина для усного опису стану природи; дітям пропонується уривок твору, що вивчається, дається завдання намалювати ілюстрацію; діти слухають музичний твір і описують його словами: які думки, почуття, переживання він викликав.

Рівень культури естетичних виявів школярів такий:

- високий рівень: стан природи описаний зрозуміло, правильно, точно з використанням образних виразів; ілюстрація повністю відображає зміст уривку твору, оформлена естетично; опис музичного твору відповідає дійсності;

- середній рівень: стан природи описаний недостатньо повно, образні вирази поверхові за своєю сутністю; ілюстрація неповно відображає зміст уривку твору, естетичне оформлення її не зовсім відповідає дійсності; опис музичного твору має деякі відхилення від дійсності;

- низький рівень: опис стану природи неповний, дитина не використовує образні засоби; ілюстрація нечітко відображає зміст уривку твору, слабке її естетичне оформлення; опис музичного твору лише частково відображає дійсність [142, 105-110]; [143]; [144, 332-334]; [145, 68; 93].

з) Оцінювання екологічної культури дітей виконувалось на основі бесіди за обраними вчителем напрямками: охарактеризуй несприятливі умови для життя рослин, тварин, птахів, людей; які вчинки слід робити, щоб не спричинити шкоди довкіллю?; яку допомогу рослинам, тваринам, птахам ти зміг би надати?

Оцінка екологічних знань виконувалась на такому рівні культури:

- високий рівень: розуміє сутність несприятливих умов для життя рослин, тварин, птахів, людей і може їх пояснити; правильно називає вчинки, які не спричиняють шкоди довкіллю; розуміє види своєї допомоги рослинам, тваринам, птахам;

- середній рівень: не завжди правильно розуміє, звертає увагу на сутність несприятливих умов для життя рослин, тварин, птахів, людей; не завжди чітко орієнтується в тих вчинках, які слід робити, щоб не спричиняти шкоди довкіллю; не розуміє глибоко сутність допомоги рослинам, тваринам, птахам;

- низький рівень: дуже слабо орієнтується в сутності несприятливих умов для життя рослин, тварин, птахів, людей; утруднюється назвати вчинки, що не приносять шкоди довкіллю; має труднощі у виборі видів допомоги рослинам, тваринам, птахам [57].

и) Оцінювання знань національної культури і традицій дитиною виконувалось на основі бесіди за обраними вчителем напрямками. Наводимо питання, що були запропоновані дітям: які українські народні традиції ти знаєш?; чим подобається тобі українська мова?; які ти знаєш українські ігри, вірші, загадки, пісні?; що ти знаєш про державу, в якій живеш?

Оцінка розуміння дітьми національної культури і традицій виконувалась за рівнем:

- високий рівень: знає багато українських народних традицій; вміє пояснити, чому і за що подобається українська мова; знає зміст українських ігор і вміє в них грати, знає багато українських віршів, загадок, пісень; має достатні (для першокласника) знання про державу Україна;

- середній рівень: знає деякі українські народні традиції, вивчає українську мову тільки за необхідністю; утруднюється назвати українські ігри; згадує деякі українські вірші, загадки, пісні; розповідає про державу Україну загальними реченнями;

- низький рівень: утруднюється назвати українські народні традиції, ігри, пригадує українські вірші, загадки, пісні тільки за допомогою вчителя; не прагне до вивчення української мови, майже нічого не знає про державу, в якій живе [146]; [147]; [148].

к) Оцінювання культури усного і письмового мовлення дітей виконувалось на основі спостережень на уроках, перервах і аналізу діагностичних робіт: скласти текст, загадку, кросворд, ребус, пояснити їхній зміст і сут-

ність; скласти і записати казку на вільну тему; спостереження за прагненням до читання, уміннями висловити свою думку, бажанням обміркувати діяфільм, телепередачу та ін.

Рівень культури усного і письмового мовлення дітей такий:

- високий рівень: вміє скласти текст, загадку, кросворд, ребус, пояснити зміст своєї роботи; вміє скласти невелику казку, правильно її записати; самостійно прагне до читання; правильно і зрозуміло висловлює свої думки; проявляє бажання обміркувати діяфільм, телепередачу та ін.;

- середній рівень: має утруднення в самостійному складанні тексту, загадки, кросворду, ребусу, казки; не виявляє великого бажання до читання; має труднощі в висловлюванні своєї думки; не виявляє особливого бажання обміркувати діяфільм; телепередачу та ін.;

- низький рівень: не вміє без допомоги скласти текст, загадку, кросворд, ребус, казку; не прагне до читання, з великим трудом висловлює свою думку; не виявляє бажання обміркувати діяфільм, телепередачу та ін. [149, 36]; [150, 3-10]; [151, 4-42]; [152, 5-55]; [153].

л) Оцінювання культури праці дитини виконувалось на основі аналізу виготовлення якого-небудь предмету. Аналіз проводився за такими напрямками: характер виконання трудового завдання; доводить розпочату справу до завершення; виявляє охайність і старанність у праці; поважає працю інших людей; прагне оволодіти новими трудовими уміннями.

Рівень культури праці такий:

- високий рівень: сумлінно ставиться до виконання трудового завдання; завжди доводить розпочату справу до завершення; виявляє при виконанні охайність і старанність; поважає труд інших; завжди прагне оволодіти новими трудовими уміннями;

- середній рівень: не завжди сумлінно ставиться до виконання трудового завдання, доручення; часто не доводить розпочату справу до завершення; виявляє охайність і старанність у процесі праці лише при нагадуванні; не завжди

виявляє повагу до праці інших людей; не завжди прагне оволодіти новими трудовими вміннями;

низький рівень: виявляє несумлінне ставлення при виконанні трудових завдань і доручень; в основному не доводить розпочату справу до завершення; не виявляє охайність і старанність при виконанні трудових операцій; не поважає труд інших людей; виявляє слабке прагнення до оволодіння новими трудовими вміннями [154, 22-45]; [155, 52-76].

Далі наводимо перелік складених нами діагностичних завдань і шляхи організації спостережень за учнями другого і третього класів.

1. Оцінювання культури читання дітей виконувалось на основі спостережень за їхнім читанням, виконанням відповідних дій, використанням умінь, виявом почуттів і переживань:

а) дітям пропонується для читання невелике оповідання, при цьому необхідно скласти план оповідання; виділити головну думку;

б) дітям пропонується для читання невелика казка, після читання якої необхідно описати позитивні і негативні риси героїв; навести подібні приклади із життя;

в) дітям пропонується для читання невелика байка, при цьому необхідно пояснити поведінку діючих осіб і визначити мораль;

д) дітям пропонується для читання вірш і ставиться завдання: визначити тему; пояснити почуття, переживання автора.

Рівень культури читання дітей такий:

- високий рівень: вільно складає план оповідання; вміє виділити головну думку; після читання казки пояснює позитивні і негативні риси героїв; наводить подібні приклади із життя; після читання байки правильно пояснює поведінку тварин, вміє виділити мораль байки; читаючи вірш, правильно визначає тему, пояснює почуття, переживання автора;

- середній рівень: після читання оповідання має невеликі труднощі у складанні плану, у виділенні головної думки; недостатньо чітко пояснює позитивні і негативні риси героїв; після читання байки утруднюється виділити мо-

раль; нечітко пояснює поведінку тварин; уміє визначити тему вірша, але має труднощі у поясненні почуттів, переживань автора;

- низький рівень: складає план і виділяє головну думку тільки за допомогою вчителя; виділяє тільки деякі позитивні і негативні риси героїв після читання казки; не вміє навести подібні приклади із життя; не вміє пояснити поведінку героїв байки, не визначає її мораль; з великими труднощами визначає тему вірша; не вміє пояснити почуття, переживання автора [152, 4-42]; [156, 94-154]; [157]; [158]; [159]; [160]; [161]; [162]; [163]; [164].

2. Оцінювання культури усного і письмового мовлення дітей виконувалось на основі спостережень учителя за певними напрямками: прагне читати оповідання, казки, байки; вміє висловити свою думку в бесіді; вміє написати короткий твір; любить обмірковувати діафільм, телепередачі і ін.; любить розповідати казки, загадувати і відгадувати загадки, ребуси, кросворди.

Рівень культури усного і письмового мовлення такий:

- високий рівень: любить і прагне читати оповідання, казки, байки; логічно, образно, послідовно вміє висловити свою думку в бесіді; вільно викладає усно або письмово короткий твір; з бажанням обмірковує діафільми, телепередачі; любить розповідати казки, загадувати і відгадувати загадки; складати ребуси, кросворди;

- середній рівень: читає оповідання, казки, байки тільки за рекомендацією дорослих або товаришів; рідко висловлює свою думку в бесіді; має утруднення в написанні короткого твору; не прагне прийняти участь в обміркуванні діафільмів, телепередач; не виявляє прагнення розповідати казки, загадувати і відгадувати загадки, складати ребуси, кросворди;

- низький рівень: не прагне читати оповідання, казки, байки (робить це тільки за необхідністю, без бажання); утруднюється висловити свою думку в бесіді; не вміє написати короткий твір; не любить обмірковувати діафільми, телепередачі; не любить розповідати казки, загадувати і відгадувати загадки, складати ребуси, кросворди [144, 332-391]; [165, 30-40]; [166, 45-70].

3. Оцінювання культури розумової діяльності дітей виконувалось на основі спостережень, аналізу діагностичних робіт виконаних ними за певними напрямками: пропонується скласти різні види задач з математики; пропонується скласти декілька речень за картиною; пропонується написати казку; пропонується скласти зміст ребуса, анаграми, кросворда.

Рівень культури розумової діяльності дітей такий:

- високий рівень: вміє складати різного виду задачі з математики; складені речення за картиною зрозуміло і глибоко розкривають її зміст; вміє написати казку; вміє складати ребус, анаграму, кросворд;

- середній рівень: складає деякі задачі з математики; складає окремі речення; вміє написати казку, але творчі уявлення і фантазія неглибокі; ребус, анаграму, кросворд складає тільки за допомогою вчителя;

- низький рівень: складає задачу з математики тільки за допомогою вчителя; вміє складати прості, окремі речення за картиною; не вміє складати і написати казку; не вміє придумати ребус, анаграму, кросворд або робить це при значній, суттєвій допомозі вчителя [152, 5-55], [167, 21], [168].

4. Оцінювання культури спілкування, взаємин виконується на основі спостережень і аналізу за такими напрямками: намалювати картину доброго і поганого вчинку; написати короткий твір про взаємини із товаришем або подругою; написати коротке оповідання про спільну роботу з однокласниками; написати декілька слів, що розкривають твоє бажання допомогти у чому-небудь однокласнику; написати слова, які використовуєш, коли звертаєшся за допомогою.

Рівень культури спілкування і взаємин дітей визначався за такими характеристиками:

- високий рівень: чітко відображає зміст гарного і поганого вчинку через малюнок; складає твір, що дає повне уявлення про взаємини з товаришами; зрозуміло розкриває характер сумісної роботи з однокласниками в оповіданні; перелік слів дає повне уявлення про бажання допомогти або звернутися за допомогою;

- середній рівень: малюнки в цілому надають уявлення про вчинки; складений твір дає поверхове уявлення про взаємини з товаришами; оповідання недостатньо повно розкриває сутність спільної роботи з однокласниками; наведений перелік слів не завжди зрозуміло відображає бажання допомогти або звернутись за допомогою;

- низький рівень: малюнок не відображає зміст гарного і поганого вчинку; твір дуже поверхово відображає уявлення про взаємини з товаришами; оповідання поверхово розкриває сутність спільної роботи з однокласниками, наведені слова не розкривають тему [169, 70-110]; [170, 26-118]; [171, 25-34].

5. Оцінювання культури етичних проявів дітей виконувалось на основі спостережень і аналізу діагностичних робіт за такими напрямками: відобразити через малюнок чуйність, доброту, допомогу слабким та беззахисним; написати короткий твір про те, як ти розумієш поняття “зло”, “обман”, “несправедливість”; написати прислів'я, приказки про працю; навести приклади гарних і поганих вчинків.

Рівень культури етичних проявів дітей оцінювався так:

- високий рівень: малюнки дають достатньо повне уявлення про чуйність, доброту, допомогу; зміст твору зрозуміло відображає думку дитини про сутність зла, обману, несправедливості; прислів'я, приказки повністю відображають тему праці; приклади гарних і поганих вчинків зрозумілі;

- середній рівень: малюнки дають певне уявлення про розуміння чуйності, доброти, допомоги слабким та беззахисним; зміст твору в цілому зрозумілий; прислів'я і приказки пов'язані з працею; розуміє сутність гарних і поганих вчинків на рівні наведених прикладів;

- низький рівень: малюнок відтворює тему досить поверхово; твір за своїм змістом неглибоко відображає розуміння сутності зла, обману, несправедливості; не знає прислів'їв та приказок про працю; досить поверхово наводить приклади гарних і поганих вчинків [169, 70-110]; [170, 26-118]; [171, 25-34].

6. Оцінювання естетичної культури дітей виконувалось на основі спостережень і аналізу діагностичних робіт за певними напрямками: передати через малюнок стан природи; описати квітку (письмово) “очима художника”; намалювати до уривка твору ілюстрацію; прослухати музичний твір і описати свої почуття і переживання.

Рівень культури естетичних знань і проявів дітей визначено за такими характеристиками:

- високий рівень: малюнок дає чітке уявлення про стан природи; опис квітки повний і дає уявлення про її красу; ілюстрація повністю відображає зміст уривка твору; зміст музичного твору відображений глибоко через почуття і переживання дитини;

- середній рівень: малюнок дає зрозуміле уявлення про стан природи; опис квітки неповний; ілюстрація не відображає уривок твору в деталях; дитина передає почуття, переживання за прослуханням музичним твором лише частково;

- низький рівень: малюнок містить поверхове уявлення про стан природи; не вміє “очима художника” описати квітку; ілюстрація надає поверхове уявлення про уривок твору; почуття, переживання за прослуханням музичним твором не глибокі [169, 70-110]; [170, 26-118]; [172, 304-320].

7. Оцінювання екологічної культури дітей виконувалось на основі спостережень, бесіди та аналізу діагностичних робіт за певними напрямками: які потрібно робити вчинки, щоб не спричинити шкоди довкіллю?; яку б надали допомогу рослинам, тваринам, птахам?; намалювати несприятливі умови для життя тварин, птахів, людей.

Оцінка екологічних знань і проявів учнів виконувалась за таким рівнем:

- високий рівень: правильно орієнтується і точно називає вчинки, що не спричиняють шкоди довкіллю; правильно орієнтується у видах допомоги рослинам, тваринам, птахам; достатньо глибоко розуміє сутність несприятливих умов для життя тварин, птахів, людей, вміє виразити їхню негативну роль;

- середній рівень: називає деякі вчинки, що не спричиняють шкоди довкіллю; називає види допомоги рослинам, тваринам, птахам; поверхово відображає сутність несприятливих умов для життя тварин, рослин, птахів, людей;

- низький рівень: утруднюється охарактеризувати вчинки, що не спричиняють шкоди довкіллю; називає деякі види допомоги рослинам, тваринам, птахам; не вміє чітко відображати сутність несприятливих умов для життя тварин, птахів, рослин, людей [173]; [174, 83-148]; [175]; [176]; [177]; [178].

8. Оцінювання культури поведінки дітей виконувалось на основі спостережень і аналізу діагностичних робіт за такими напрямками: написати коротке оповідання про виконання правил поведінки на вулиці, в транспорті, під час прогулянок на природі; відобразити в малюнках, як би ти виявив(ла) чуйність, повагу до товаришів і дорослих; навести приклади прислів'я, приказки, які б означали “все робити вчасно”, “виконувати обіцянки вчасно”; написати короткий твір про прояви обов'язковості, чесності.

Рівень культури поведінки дітей такий:

- високий рівень: оповідання про виконання правил поведінки зрозуміле, логічне, повністю розкриває тему; малюнки дають зрозуміле уявлення про сутність чуйності і поваги до товаришів, дорослих; добре знає прислів'я, приказки на тему поведінки; твір дає зрозуміле уявлення про обов'язковість і чесність;

- середній рівень: оповідання про виконання правил поведінки дає уявлення про їхню сутність лише в основному; за малюнком можна здогадатись, що він виконаний за темою, але не всі приклади прислів'їв, приказок наведені за темою; твір за своїм змістом не дає чіткого уявлення про обов'язковість і чесність;

- низький рівень: в оповіданні представлені окремі правила, які недостатньо чітко описані; малюнок за своєю суттю не виконаний; наведені приклади прислів'їв, приказок не всі за темою; твір нечітко окреслює поняття обов'язковості і чесності [179].

9. Оцінювання знань дитиною національної культури та традицій виконувалось на основі спостережень, бесіди за такими напрямками: які українські народні традиції ти знаєш?; чому і за що тобі подобається українська мова?; які ти знаєш українські ігри, вірші, загадки, пісні?; що ти знаєш про державу, в якій живеш?.

Оцінка знань національної культури і традицій дітьми виконувалась за таким рівнем:

- високий рівень: знає багато українських народних традицій; вміє пояснити, чому і за що подобається українська мова; знає українські ігри та вміє в них грати; знає багато українських віршів, загадок, пісень; вміє розповісти про державу Україну на рівні своїх вікових можливостей;

- середній рівень: знає деякі українські народні традиції; вивчає українську мову тільки з необхідності; утруднюється назвати українські ігри; важко згадує українські вірші, загадки, пісні; розповідає про державу Україну лише загальними реченнями;

- низький рівень: утруднюється назвати українські народні традиції, ігри; згадує українські вірші, загадки, пісні тільки за допомогою вчителя; не бажає вивчати українську мову, мало що знає про державу, в якій живе.

10. Оцінювання культури праці виконувалось на основі спостережень під час виконання трудових завдань: добросовісно виконує трудові доручення; вміє доводити розпочату справу до завершення; виявляє охайність і старанність; поважає працю інших людей; прагне оволодіти новими трудовими вміннями.

Рівень прояву культури праці дітей такий:

- високий рівень: трудове завдання або доручення виконує завжди добросовісно і старанно; розпочату справу доводить до завершення; при виконанні роботи завжди охайний і старанний; розуміє і поважає працю інших людей; виявляє інтерес і прагне оволодіти новими вміннями;

- середній рівень: трудове завдання або доручення виконує добросовісно і старанно тільки при нагадуванні; розпочату справу не завжди доводить до завершення; при виконанні роботи не прагне до охайності, не завжди виявляє ста-

ранність; в основному розуміє і прагне поважати працю інших людей; не виявляє особливого інтересу до оволодіння новими трудовими вміннями;

- низький рівень: трудове завдання, доручення може виконати старанно тільки за допомогою; розпочату справу не прагне довести до завершення, при виконанні роботи не виявляє старанність, не прагне до охайності, не поважає працю товаришів та інших людей; до оволодіння новими трудовими вміннями не прагне [180, 4-24].

Підкреслимо, що в зміст діагностичних робіт ми заклали ті ж самі ідеї з якими учні 1-3 класів працювали при опитуванні і анкетуванні, але в першому випадку ми вивчали уявлення дітей про види культур у змісті навчальної діяльності на рівні самооцінки, а в другому – реальні прояви учнями видів культур у змісті навчальної діяльності (див. додатки А, Б).

За отриманими результатами ми склали загальну табл. 1.3.

Таблиця 1.3

Прояви учнями 1-3 класів видів культур (у відсотках)

Види культур	Класи	Рівень проявів видів культур		
		Високий	Середній	Низький
Культура читання.	1а	-	19	81
	1б	-	43	57
	2а	-	61	39
	2б	29	38	33
	3а	13	45	42
	3б	21	33	46

Продовження табл. 1.3

Культура усного і письмового мовлення.	1а	9	17	74
	1б	25	44	31
	2а	25	54	21
	2б	43	50	7
	3а	15	52	33
	3б	43	46	11
Культура розумової діяльності.	1а	13	45	42
	1б	25	33	42
	2а	19	54	27
	2б	20	48	32
	3а	67	22	11
	3б	42	37	21

Культура спілкування, взаємин.	1а	11	71	18
	1б	47	53	-
	2а	29	46	25
	2б	58	35	7
	3а	24	62	14
	3б	52	48	-
Етична культура.	1а	14	80	6
	1б	59	41	-
	2а	5	57	38
	2б	31	50	19
	3а	60	36	4
	3б	70	30	-
Естетична культура.	1а	30	35	35
	1б	76	15	9
	2а	32	45	23
	2б	81	15	4
	3а	72	20	8
	3б	75	21	4
Екологічна культура.	1а	63	37	-
	1б	100	-	-
	2а	64	29	7
	2б	75	25	-
	3а	54	25	21
	3б	68	32	-
Культура поведінки.	1а	14	66	20
	1б	24	59	17
	2а	36	52	12
	2б	77	23	-
	3а	48	44	8
	3б	65	35	-

Продовження табл. 1.3

Духовна культура.	1а	71	29	-
	1б	65	35	-
	2а	17	33	50
	2б	27	35	38
	3а	-	21	79
	3б	36	56	8
Культура праці.	1а	29	68	3
	1б	38	24	38
	2а	25	57	18
	2б	36	50	14
	3а	18	63	19
	3б	43	57	-

Аналіз проявів учнями 1-3 класів елементів видів культур у навчальній діяльності дозволяє зробити такі висновки:

- прояви учнями елементів видів культур мають рівневий характер, тому необхідна спеціальна робота вчителя з оволодіння дітьми знаннями і вміннями культури від першого і до третього класів;

- формування культури навчальної діяльності має здійснюватися на основі певних принципів, які потребують свого визначення;

- необхідно враховувати складність критеріїв, що свідчать про певний рівень сформованості культури навчальної діяльності. Критерії мають бути комплексними. Для проведення експерименту необхідно розробити систему критеріїв та показників сформованості рівня культури.

Всі висновки ґрунтуються на тому, що виявлення учнями знань, умінь культури, якостей особистості мають рівневу сутність. У той же час із табл. 1.3 видно, що рівні характеризуються різними величинами у відсотках.

Величини рівнів не завжди збільшуються від першого класу до третього у напрямку: низький рівень – середній рівень – високий рівень. Це підтверджує те, що на практиці рівні оволодіння елементами видів культур формуються у школярів непослідовно. Також виявлено, що кількісні показники проявів значно менші, ніж кількісні показники уявлень молодших школярів про елементи видів культур у навчальній діяльності.

Далі ми виходимо із припущення, що позиція дитини “Так” у відсотках щодо уявлення сутності виду культури адекватна додатку високого і середнього рівнів проявів нею цієї культури /“В + С”/. Аналогічно додаток позицій /“Ні” + “Не знаю”/ адекватний низькому рівню прояву дитиною вида культури у навчальній діяльності - “Н”. Дійсно, якщо дитина уявляє за позицією “Так”, то можна припустити, що реально вона здатна виявити елементи видів культур на високому або на середньому рівнях. Це в ідеальному випадку. Аналогічно, показуючи позицію “Ні” або “Не знаю”, дитина не може зовсім нічого не знати, не вміти, тому правомірно оцінити її відповідь на низькому рівні.

На основі цього припущення ми вираховували середньоарифметичні значення у відсотках уявлень дітей і проявів ними елементів видів культур у навчальній діяльності. Як відомо, вирахуванням середніх величин визначаються типові ознаки умінь, тобто відповідні їм величини у різних суб'єктів при різних вимірюваннях [111, 41].

Одержані нами результати представлені в табл. 1.4 і табл. 1.5.

Таблиця 1.4

Порівняльна характеристика кількісних показників уявлень дітей першого класу і кількісних показників виявлення ними видів культур у навчальній діяльності /у відсотках/

Види культур	Середньоарифметичні значення уявлень дітей про види культур	Середньоарифметичні значення виявлення дітьми видів культур
Культура читання.	65	31
Культура усного і письмового мовлення.	67	24
Культура розумової діяльності.	72	29
Культура спілкування, взаємн.	82	46

Продовження табл. 1.4

Етична культура.	85	49
Естетична культура.	70	39
Екологічна культура.	92	67
Культура поведінки.	87	41
Духовна культура.	75	50
Культура праці.	93	40

Таблиця 1.5

Порівняльна характеристика кількісних показників уявлень дітей другого, третього класів і кількісних показників виявлення ними видів культур у навчальній діяльності /у відсотках/

Види культур	Середньоарифметичні значення уявлень дітей про види культур	Середньоарифметичні значення виявлення дітьми видів культур
Культура читання.	79	34
Культура усного і письмового мовлення.	79	41
Культура розумової діяльності.	86	39
Культура спілкування, взаємин.	87	44
Етична культура.	91	42
Естетична культура.	75	45
Екологічна культура.	98	47
Культура поведінки.	88	48
Духовна культура.	75	32
Культура праці.	99	44

Підкреслимо значущість для подальшого дослідження таких висновків:

1. Культура навчальної діяльності молодших школярів формується в педагогічній практиці вчителями спонтанно без врахування даних сучасної психолого-педагогічної науки. Так, в процесі навчання учителями недостатньо враховується значення для дитини знань, особливостей та можливостей того чи іншого виду культури, склад його елементів, відповідних знань, умінь культури, не враховуються реальні рівні виявлення кожною дитиною тих чи інших умінь культури у ході навчальної діяльності. Тому діти не усвідомлюють глибоко сутність культури своєї навчальної діяльності, її ролі, не завжди

розуміють, які вимоги культури необхідно поставити перед собою в навчальній діяльності;

2. Здійснюючи неглибоку діагностику стану культури навчальної діяльності дітей, учителі не стають на творчий шлях у напрямку її ефективного формування, не розробляють відповідні методичні прийоми, обмежуються використанням репродуктивних методів;

3. Уявлення дітей про види культур та реальні виявлення ними їхніх елементів у навчальній діяльності не співпадають: уявлення вище реалій при- мірно у 2 рази. Це свідчить про те, що самооцінка дітей набагато завищена, а отже об'єктивно існують реальні можливості підвищення ефективності формування культури навчальної діяльності молодших школярів.

Доцільним для формування культури навчальної діяльності учнів початкових класів є науково обґрунтований і методично правильно організований процес оволодіння ними елементами видів культур:

1. Культура читання: техніка читання; виділення та характеристика художніх образів; розуміння позиції діючих осіб та автора; висловлювання оцінювальних суджень, самооцінка.

2. Культура розумової діяльності: виділення в навчальному матеріалі головного, суттєвого, внутрішніх залежностей, свідоме його відтворення; встановлення логічних зв'язків в змісті навчального матеріалу; мислення наочно-образне і логічне; точне і свідоме використання термінів.

3. Культура усного та письмового мовлення: відповідь на питання, формулювання запитань; зв'язне висловлювання навчального матеріалу; використання різних видів мовлення; виступ з короткою доповіддю, виконання різних письмових робіт, стислий запис навчального матеріалу.

4. Культура праці: гігієна праці; техніка безпеки; охайність і точність; зберігання матеріалу, зусиль і часу; планування трудових дій, організація і їхній контроль.

5. Культура спілкування, взаємин: товариські, гуманні взаємини; ділові стосунки; лексичне багатство мови; витримка, чуйність, толерантність; тактовність; ввічливість.

6. Культура поведінки: повага, чуйність до дорослих і товаришів; все виконувати вчасно; сумлінність, надійність, чесність; активна культуротворча особистісна позиція в навчальній діяльності.

7. Етична культура: готовність допомогти, простити, проявити співчуття; життя та навчання в класному колективі.

8. Естетична культура: естетичне ставлення до довкілля; краса художнього слова; естетичні еталони і зразки, їхнє оцінювання; естетичне сприйняття навколишнього світу, створення красивого.

9. Духовна культура: народні українські традиції; удосконалення української мови; повага до держави України; національна культура.

10. Екологічна культура: любов до рідного краю; дбайливе ставлення до природи; правила поведінки у спілкуванні з природою.

Відзначимо, що названі елементи видів культур розглядаються нами як притаманні змісту навчання і виховання молодших школярів, вони не суперечать один одному і взаємопов'язані між собою, мають системну основу, а їхній вибір відносно цілісний, тому вони є основою для подальшого складання системи елементів культури навчальної діяльності дітей початкових класів, яка може бути доповненою при необхідності.

Таким чином, в основу формування культури навчальної діяльності молодших школярів має бути покладено раціональне використання в різних ситуаціях навчання системи елементів культури навчальної діяльності.

Зважаючи на ті обставини, що на сучасному етапі розвитку педагогічної науки і шкільної практики особливого звучання набуває проблема організації педагогічного процесу як технологічної системи навчання і виховання дітей, ми вивчили утруднення учителів початкових класів у формуванні культури навчальної діяльності молодших школярів. Для цього нами було проведено

анкетування учителів початкових класів за елементами культури навчальної діяльності молодших школярів.

Кількісні показники представлені в табл. 1.6.

Таблиця 1.6

Показники утруднення вчителів у формуванні культури навчальної діяльності учнів /у відсотках/

Елементи культури навчальної діяльності.	Ступені утруднення вчителів 1-3 класів			
	Дуже сильно	Сильно	Середньо	Зовсім не утруднююсь
Навчання учнів відповідати на питання і ставити питання	14	21	40	25
Навчання учнів зв'язно висловлювати навчальний матеріал.	16	20	38	26
Навчання учнів використовувати різні види мовлення.	6	18	48	28
Навчання учнів точно та усвідомо використовувати терміни.	10	21	42	27
Навчання учнів виділяти головне, суттєве і характеризувати художні образи.	14	18	50	18
Навчання учнів розуміти позиції діючих осіб та автора.	10	21	52	17
Навчання учнів висловлювати оцінювальні судження, давати самооцінку.	20	30	42	8

Продовження табл. 1.6

Навчання учнів мислити наочно-образно і логічно.	17	23	45	15
Навчання учнів все робити своєчасно, бути сумлінними.	15	28	30	27
Навчання учнів розуміти, створювати красиве.	8	10	60	22
Навчання учнів планувати, організовувати і контролювати навчальну діяльність.	20	41	13	26

Навчання учнів виявляти повагу до української національної культури і традицій.	10	13	51	26
Навчання учнів ввічливості, поваги до дорослих і товаришів, чуйності, толерантності у спілкуванні, тактовності.	3	15	71	11
Навчання учнів виявляти активну культуротворчу позицію в навчальній діяльності.	9	13	55	23
Навчання учнів охайності і точності.	3	3	85	9
Формування у учнів готовності допомогти, дбайливого ставлення до природи, правил поведінки в спілкуванні з нею.	22	36	41	1
Навчання учнів правилам особистої гігієни, безпеки у виконанні праці і навчальної діяльності.	-	9	85	6

Примітка. Кількість учителів – 36.

Аналіз кількісних показників ступенів утруднення учителів 1-3 класів привів нас до таких висновків:

1. Утруднення вчителів 1-3 класів, що виявляються на шляху формування культури навчальної діяльності дітей розподілились таким чином: навчання учнів використовувати різні види мовлення – 72%; навчання учнів точно і свідомо використовувати терміни, все робити своєчасно, виконувати обіцянки вчасно - 73%; навчання учнів зв'язно відтворювати навчальний матеріал, планувати, організовувати і контролювати свою навчальну діяльність, виявляти повагу до національної культури і традицій – 74%; навчання учнів відповідати на питання і ставити питання – 75%; навчання учнів виявляти: активну позицію в навчальній діяльності, навчання розуміти, бачити і створювати красиве – 77% і 78%; навчання учнів ввічливості, поваги до дорослих і товаришів, чуйності, толерантності в спілкуванні, мисленню наочно-образно і логічно, розумінню позиції дійових осіб і автора, уявленню художніх образів –89%, 85%,

83%, 82%; формування в учнів готовності дбайливого ставлення до природи, до виконання правил поведінки в спілкуванні з нею, навчання учнів правил особистої гігієни і безпеки, навчання учнів давати самооцінку, навчання учнів охайності – 99%, 94%, 92%, 91%.

2. Видно, що особливі утруднення (від 72% до 78%) вчителів виявляються при навчанні учнів: використовувати різні види мовлення; точно і свідомо використовувати терміни; все робити вчасно, виконувати обіцянки у визначений термін; зв'язно викладати навчальний матеріал; планувати, організовувати і контролювати свою навчальну діяльність; виявляти національну культуру та традиції; виявляти активну позицію в навчальній діяльності; розуміти, бачити і створювати красиве.

3. Утруднення (від 82% до 89%) учителів виявляються при навчанні учнів: виявляти ввічливість, повагу до дорослих і товаришів, чуйність, толерантність у спілкуванні; мислити наочно-образно і логічно; розуміти позиції діючих осіб і автора; уявляти художні образи.

4. Певні утруднення (від 91% до 99%) виявляються при навчанні учнів наступному: бути готовим до дбайливого ставлення до природи, до виконання правил поведінки в спілкуванні з нею; відповідати на питання і задавати питання; дотримуватись правил особистої гігієни і безпеки в навчальному процесі; виявляти охайність.

Отже:

- утруднення вчителів пов'язані з їхніми неуміннями створювати такі умови на уроках, в яких виявляється активна культуротворча позиція дитини, формуються уміння, особистісні якості і риси через вплив педагогічної культури і оволодіння дітьми знаннями, уміннями культури навчальної діяльності;

- утруднення вчителів характеризуються недоліками в їхній методичній базі при плануванні і організації навчання на засадах культури;

- менші утруднення вчителі виявляють, коли знання і уміння дітей формуються репродуктивно [108, 146].

У зв'язку з цим виникає необхідність пошуку нових можливостей і резервів у формуванні культури навчальної діяльності дітей початкових класів з метою підвищення її ефективності.

1.4. Принципи і напрями формування культури навчальної діяльності молодших школярів.

Аналіз психолого-педагогічної, методичної літератури, матеріалів нашого анкетування учнів і вчителів, практики роботи вчителів початкової школи, ретроспективного досвіду роботи автора учителем початкових класів дозволив раніше в дослідженні виділити в змісті видів культур систему елементів, що відповідають цілям і завданням формування культури навчальної діяльності молодших школярів.

Далі з'ясуємо якими методами, прийомами, засобами можна ефективно формувати культуру навчальної діяльності школярів, на які принципи при цьому слід спиратися.

У зв'язку з цим, основними завданнями цієї частини роботи є: розгляд змісту педагогічної технології формування культури та принципів її побудови; опис рівнів формування культури навчальної діяльності; обґрунтування критеріїв та показників сформованості рівня культури навчальної діяльності.

Тут ми враховували наступне:

- В. Краєвський підкреслює, що “загальна направленість педагогічної системи, яка з'єднує педагогічну науку і педагогічну практику така, що спочатку відкриваються закони і закономірності, а потім визначаються принципи. Таким чином, виконується перехід від науково-теоретичної функції педагогіки до її конструктивно-технічної функції. При такому підході до визначення принципів ураховуються закони і закономірності, а також цілі навчання і виховання, конкретні умови та ін. ” [181, 58; 59];

- в ході дослідження ми виявили протиріччя соціального, психолого-педагогічного, управлінського характеру:

а) існує протиріччя між новими вимогами суспільства до освіти і неготовністю вчителя до виконання нової соціальної ролі в професійній діяльності;

б) формування культури навчальної діяльності дітей ще не є вимогою в інструктивних та нормативних документах. Це викликає протиріччя між практикою творчих учителів, що випереджують час і масовою педагогічною практикою;

в) рушійними силами розвитку молодшого школяра є розв'язання протиріччя між потребою часу і невмінням учителів початкової ланки формувати культуру навчальної діяльності дітей. Тому діти не навчаються виявляти і закріплювати у навчанні, поведінці та житті знання, уміння культури;

д) можна говорити про протиріччя між гуманістичною і авторитарною педагогікою, між позицією вчителя-інформатора і позицією вчителя-дослідника, яка потребує внесення в педагогічну працю і в навчальну діяльність елементів культури;

е) протиріччя є в тому, що батьки звикли в основному давати дітям інформацію про правильні вчинки, норми поведінки, про те, що добре, а що погано та ін. Але у сучасному житті цього вже недостатньо, тут потрібна більш детальна, глибока робота над проектуванням особистості дитини у тому числі і на засадах культури навчальної діяльності;

ж) в ході дослідження ми виявили протиріччя, які виникають при вдосконаленні викладання вчителя на основі педагогічної культури, коли навчальна діяльність учнів залишається при невизначених рівнях, критеріях і показниках сформованості її культури [182, 190- 192].

Тому необхідно говорити про напрями формування культури навчальної діяльності молодших школярів, про знання, уміння культури навчальної діяльності учнів у відповідності з критеріями і показниками її сформованості.

Педагогічна практика показує, що відсутність напрямів дій вчителя з формування культури навчальної діяльності дітей визначає ще невикористані резерви в організації навчально-виховного процесу, тому що не приводить до його найкращого варіанту. Так, Ю.Бабанський підкреслював, що “необхідно

говорити про систему способів дій, які у своїй сукупності охоплюють усі характеристики процесу навчання” [183, 29].

“Критерії, як відомо, виходять із провідних ідей педагогічної науки і передової практики. Тому в критеріях повинне відображатися виконання рекомендацій науки в практиці навчання і виховання школярів” [184, 22; 39].

Для забезпечення ефективності взаємодії учителя і учнів, як відомо з історії педагогіки, необхідні відповідні принципи навчання. Розглянемо їхній зміст.

Принцип демократизації. Демократизація припускає право вчителя на процесуальну самостійність, на своє бачення шляхів реалізації програм з навчальних предметів, на вибір форм, методів, засобів навчання, в тому числі і на розробку, реалізацію теорії і технології формування культури навчальної діяльності.

Підкреслимо, що “для школи природним є прагнення не брати участь в політичних діях, але у той же час сприяти громадському, патріотичному вихованню учнів, захисту гуманістичних цінностей, демократичних прав і свобод особистості, відродженню національних і інтернаціональних традицій” [185, 29].

Принцип гуманізації. Гуманістична направленість повинна бути надзавданням у повсякденній праці вчителя, гуманістичною стратегією поваги до дитини, любові до неї, пошуку шляхів допомоги їй, в тому числі і через формування культури навчальної діяльності, щоб дитина піднялася на більш високий ступінь свого розвитку. Для гуманістичної педагогіки найвищою цінністю є особистість дитини. У сучасних умовах гуманізації й демократизації, індивідуалізації та диференціації процесу навчання надзвичайно актуальні дидактичні заповіді В. Сухомлинського: “Пам’ятайте, що нема й бути не може абстрактного учня... . Мистецтво й майстерність навчання і виховання полягає в тому, щоб розкрити сили й можливості кожної дитини, дати їй радість успіху в розумовій праці” [186, 437]. Гуманістична педагогічна взаємодія – це діалогічна, творча, особистісна й індивідуалізована взаємодія. Вона забезпечує не просто передачу певного змісту знань, умінь, навичок, звичок, способів дій та

іншого від учителя учням, але і їхній спільний особистісний ріст і розвиток [187, 21- 23].

Принцип особистісної орієнтації. Цей принцип направляє діяльність вчителя на забезпечення фізіологічного і психічного благополуччя дитини, на формування творчих якостей особистості, на ранній вияв індивідуальності дитини з метою її збагачення, в тому числі на розвиток характерних для неї задатків, нахилів, унікальних можливостей, сприяє формуванню культури навчальної діяльності молодших школярів.

“Реалізація інтелектуальних, фізичних, моральних можливостей кожного учня, розвиток його творчої активності, створення атмосфери довіри і співробітництва - основні умови здійснення особистісно орієнтованого підходу”, зазначає С.Омельченко [188, 92].

Принцип співробітництва. Він орієнтує вчителя на залучення дітей до навчання, на спільну працю вчителя і дітей. Тут переосмислюються стосунки на уроці, сама структура пізнавальних операцій, логіка колективного добування знань, самостійної роботи. Тому даний принцип може сприяти взаємозв'язку педагогічної культури і культури навчальної діяльності учнів.

“Сутність і основа взаємопов'язаних і цілеспрямованих дій педагога в прагненні до створення оптимістично-гуманістичної атмосфери для радісного, змістовного, духовно багатого життя кожної дитини на уроках і в дитячому колективі. У таких педагогічних умовах, в атмосфері такої педагогічної допомоги і такого духовного життя дитячого колективу кожна дитина стає здібною і готовою подолати труднощі більшого рівня, максимально виявити і розкрити свої задатки”, - підкреслює Ш. Амонашвілі [189, 44-45].

Принцип диференціації та індивідуалізації. Він потребує від учителя диференціації навчально-виховного процесу на основі індивідуальних задатків, нахилів, здібностей, інтересів і потреб дітей, урахування рівня культури навчальної діяльності кожної дитини, виявлення талантів, створення сприятливих умов для самовираження, самоутвердження і самореалізації кожного учня як особистості.

“Індивідуалізація – це врахування в процесі навчання індивідуальних особливостей учнів у всіх його формах і методах, незалежно від того, які особливості і в якій мірі враховуються”. “Під диференціацією ми розуміємо врахування індивідуальних особливостей учнів в такій формі, коли учні групуються на засадах яких-небудь особливостей для окремого навчання. Навчання у такому випадку проходить різними шляхами і за різними програмами”. Такі визначення дає І. Унт [101, 8].

У нашому дослідженні 1994-2002 рр. виявлено і сформульовано такі принципи формування культури навчальної діяльності молодшого школяра:

1. Принцип міжкультурного зв'язку. В експериментальному навчанні виявлено таку закономірність: ефективність навчально-виховного процесу залежить і закономірно визначається гармонією педагогічної культури учителя, виховної культури батьків, культури навчальної діяльності учнів;

2. Принцип пріоритету самостійного виявлення учнями знань, умінь культури навчальної діяльності. У навчально-виховний процес впроваджується не тільки культура викладання, але й готується, спеціально організується учителем оволодіння і самостійне виявлення дітьми знань і умінь культури навчальної діяльності, що закономірно підвищує ефективність навчання;

3. Принцип розподілу учнів за рівнем культури навчальної діяльності. При формуванні культури навчальної діяльності закономірно виявляється різний рівень оволодіння молодшими школярами знаннями і вміннями культури: високий, середній, низький;

4. Принцип міжпредметного підходу до формування культури навчальної діяльності молодших школярів. У ході організації навчання учителю необхідно виявляти і правильно використовувати потенціал культури змісту всіх навчальних предметів початкової школи, що закономірно підвищує ефективність формування культури навчальної діяльності учнів;

5. Принцип взаємозв'язку соціокультури, регіональної культури і культури навчальної діяльності дітей. У навчально-виховному процесі необхідно активно використовувати кращі надбання національної культури, краєзнавчий

матеріал, етнокультурні особливості регіону та ін., що закономірно підвищує ефективність формування культури навчальної діяльності учнів;

6. Принцип спрямованості культури навчальної діяльності на розвиток особистості молодшого школяра.

Підкреслимо, що всі вищеназвані принципи не суперечать один одному і взаємопов'язані між собою. Їхній набір відносно цілісний, тому вони у своїй сукупності складають систему, але у той же час ця система може бути при подальших дослідженнях доповнена іншими принципами. Принципи відносяться до всіх компонентів діяльності вчителя і учнів, впливають на умови навчання, але в різних ситуаціях формування культури навчальної діяльності конкретний принцип (або їхня сукупність) можуть набувати домінуючого значення.

У реальній практиці, як ми виявили, педагогічна діяльність удосконалюється, а навчальна діяльність учнів залишається без обліку рівнів, критеріїв і показників культури.

Дослідно-експериментальна робота в школах привела нас до висновку, що формування культури навчальної діяльності молодших школярів є достатньо складним і багатофункціональним, в якому необхідно враховувати наступне: якість впливу педагогічної культури учителя і виховної культури батьків на дітей; особливості змісту програмного матеріалу з погляду потенціалу культури; рівень культури навчальної діяльності дітей; умови в яких відбувається формування культури, фон культури уроку.

Ідея цілісності, системності педагогічного процесу, що доведена в роботах дидактів, дозволяє нам стверджувати, що будь-яка технологія повинна здійснюватися на практиці через комплексний підхід, що значно поширює організаційно-керуючі можливості учителя. Нами було встановлено, що на шляху формування культури навчальної діяльності молодших школярів, учителю необхідно забезпечити такі дії, що підвищують ефект культури:

1. Планування системи уроків спрямованої на формування культури навчальної діяльності дітей.

Методика планування повинна спиратися на такі дії вчителя:

а) вивчається зміст програми середньої загальноосвітньої школи 1-4 (1-3). Тут необхідно враховувати методичні рекомендації до вивчення навчального матеріалу, розподілити час, прогнозувати кінцеві результати, що виражені в знаннях, уміннях, навичках, у вихованні та розвитку дітей. Це дозволяє учителю чітко уявити собі інформаційну, методичну, контролюючу функції та ін., визначити ступінь новизни в змісті навчального матеріалу, зафіксувати опорні поняття в кожному розділі вивчаємого матеріалу, передбачити перспективи формування культури навчальної діяльності.

У сучасній початковій освіті система уроків є основною одиницею навчального процесу [190, 12-18].

б) облік міжпредметних і внутрішньопредметних зв'язків у змісті навчального матеріалу. Це приводить до формування системи знань із всіх навчальних предметів. Прогресивні педагоги різних епох (Я. Коменський, К. Ушинський та ін.) підкреслювали необхідність взаємозв'язку між навчальними предметами для відображення цілісної картини природи “в голові учня”, для створення системи знань і правильного світорозуміння [191, 3]. Н. Крупська зазначала: “Ми повинні давати знання не уривками, а давати їх у певному зв'язку між собою” [192, 108];

в) вибір елементів із видів культур і далі необхідних знань, умінь культури, що пов'язані зі змістом навчального матеріалу і забезпечують розвиток особистості молодшого школяра. Тут учитель повинен пов'язувати у своїй методиці можливості навчального матеріалу із завданнями формування культури навчальної діяльності. Таке планування дозволяє учителю продумати методику впровадження в навчально-виховний процес на уроці тих чи інших видів культур, виділити відповідні елементи, знання і уміння культури навчальної діяльності; здійснити свій вибір як найкращий.

Зазначимо, що опора на види культур, їхні елементи, на знання, уміння культури забезпечує цілісне формування культури навчальної діяльності дітей при вивченні будь-якого предмету в початковій школі.

Планування системи уроків можна представити у вигляді таблиці: “Тематичне планування уроків” з розділами а), б), в).

2. Планування змісту уроку, нетрадиційного уроку на засадах формування культури навчальної діяльності учнів.

Методика планування опирається на такі дії вчителя:

а) визначення навчальних, розвиваючих цілей уроку, а також цілей формування культури навчальної діяльності. При визначенні цих цілей уроку необхідно орієнтуватись на педагогічні, навчальні, життєві ситуації виховання і розвитку молодшого школяра, передбачати їх, враховувати можливості культури змісту навчального матеріалу, індивідуальні особливості дітей. Визначаючи цілі уроку, вчителю необхідно створювати умови для їхнього досягнення в тому числі і в ході формування культури навчальної діяльності молодших школярів;

б) написання змісту та методичне забезпечення уроку.

Необхідно вибирати навчальний матеріал, який є оптимальним за змістом та обсягом, визначити можливості впливу видів культури на дітей, продумати складові фону культури на уроці, визначити послідовність використання вправ і завдань, вибрати сукупність методів, прийомів як традиційного, так й інноваційного характеру, щоб зробити шляхи досягнення обраних цілей уроку найкращими. Необхідно вибрати засоби формування культури навчальної діяльності. Слід враховувати, що своєчасне використання наочності визначає дидактично обґрунтовану підтримку процесів сприйняття, мислення, пам'яті молодших школярів. Треба орієнтуватися в порівняльних можливостях фронтальних, індивідуальних, групових форм навчання дітей, що підтверджується практикою учителів-методистів;

в) облік принципів формування культури навчальної діяльності дітей, діагностика формування культури навчальної діяльності.

Така системна робота допомагає учителю розробити зміст конкретного уроку [193, 107-112]. Вона потребує від учителя початкової школи врахування таких умінь педагогічної культури: уміння визначати і вирішувати завдання

формування культури навчальної діяльності дітей; уміння управляти формуванням культури навчальної діяльності; уміння створювати необхідний фон культури на уроці, використовувати засоби формування культури навчальної діяльності; уміння в різних ситуаціях на уроках і в житті підкреслювати значення для конкретної дитини тих чи інших знань, умінь культури, значення розвитку її особистості, знаходити засоби найкращого впливу культури; уміння організовувати навчальну діяльність дітей з різним рівнем виявлення ними культури; уміння проводити роботу з батьками, що сприяє розвитку особистості дитини.

У ході дослідницької роботи нами були виділені якісні характеристики, що визначають сутність рівня культури навчальної діяльності учнів [121, 47; 48]:

1. Високий рівень. Молодші школяри характеризуються високим рівнем культури навчальної діяльності, якщо самостійно і усвідомлено виявляють в ній знання і уміння культури, показуючи їхнє повне розуміння, а саме:

а) дидактичного змісту: точно і правильно відповідають на питання і ставлять їх, зв'язно висловлюють навчальний матеріал, правильно використовують різні види мовлення (усне і письмове), точно та усвідомлено використовують терміни;

б) психологічного змісту: чіткість і конкретність мислення (наочно-образного і логічного), правильно і повно виділяють головне, суттєве, точно характеризують художні образи, правильно розуміють позиції діючих осіб та автора художнього твору, аргументовано обґрунтовують оцінювальні судження, дають самооцінку;

в) виховного змісту: дотримуються правил особистої гігієни і безпеки у виконанні праці і навчальної діяльності, усвідомлюють національну культуру і традиції, виявляють ввічливість, повагу до дорослих і товаришів, чуйність і толерантність у спілкуванні, тактовність, активну культуротворчу особистісну позицію, охайність, точність, відповідальність, наполегливість, дбайливо ставляться до природи, дотримуються правил поведінки у спілкуванні з нею, готові допомогти, розуміють, бачать, створюють красиве;

г) організаційно-управлінського змісту: планують, організують, контролюють свою навчальну діяльність, сумлінні (виконують обіцянки і все роблять вчасно).

2. Середній рівень. Молодші школярі характеризуються середнім рівнем культури навчальної діяльності, якщо виявляють в ній знання і уміння культури різного змісту, але ще мають труднощі в їхньому розумінні і усвідомленні. Тому їм потрібна допомога вчителя, батьків, товаришів, щоб якісно і повністю оволодіти необхідними уміннями. Перед ними є перспектива досягнення високого рівня культури навчальної діяльності;

3. Низький рівень. Молодші школярі характеризуються низьким рівнем культури навчальної діяльності, якщо показують слабе розуміння знань і не повне виявлення умінь культури різного змісту. Їхня навчальна діяльність повинна постійно спрямовуватись, контролюватися учителем, батьками. Перед ними є перспектива досягнення середнього рівня культури навчальної діяльності.

Проведене дослідження підтвердило те, що формування культури навчальної діяльності молодших школярів повинно супроводжуватись поглибленою увагою до конкретного учня, до його позитивних досягнень і негативних моментів, які ще присутні, щоб створити кращі умови для оволодіння ним більш високим рівнем культури навчальної діяльності.

Зрозуміло, що рівень культури навчальної діяльності молодших школярів можна співвідносити з типологічними групами учнів у класі. Має сенс використовувати диференціацію навчання на основі груп учнів з приблизно однаковим рівнем знань, умінь, навичок культури навчальної діяльності: 1 група (учні характеризуються високим рівнем культури навчальної діяльності); 2 група (учні характеризуються середнім рівнем культури навчальної діяльності); 3 група (учні характеризуються низьким рівнем культури навчальної діяльності).

Відзначене обумовлює сутність диференційного, індивідуального підходу до формування культури навчальної діяльності учнів початкових класів [194, 3-4], [195, 4]. Ми враховуємо те, що можливість використання диференційного підходу доведена в досвіді учителя С. Логачевської та ін.

Наявність типологічних груп молодших школярів при формуванні культури навчальної діяльності потребує розробки діагностики цього процесу, а також виділення критеріїв та показників сформованості культури. Для вирішення цього завдання ми виходили з того, що критерій - це ознака, на основі якої виробляється оцінка (наприклад, в балах, рівнях, словесному описі). Ми також враховували теоретичні положення про складність культури навчальної діяльності як явища і наші дослідження в експериментальній практиці. Сказане дозволяє виділити групу критеріїв та показників сформованості культури навчальної діяльності молодших школярів: знання, уміння, навички учня (міцність; точність; виразність); вихованість учня (охайність; зібраність; чуйність; сумлінність); розвиток учня (інтерес; зосередженість; логічність; самоконтроль); самоуправління учня (цілеспрямованість; організованість; раціональність) [196, 218].

Представлені вище критерії визначають необхідну і достатню кількість, вони взаємопов'язані, у своїй сукупності дають можливість оцінювати стан і характер розвитку культури навчальної діяльності молодших школярів. Тому можна говорити про сукупність критеріїв. У той же час, будь-який критерій, що достовірно оцінює розвиток культури навчальної діяльності, може бути доповненим до наведених вище.

Виникає питання розробки методик оцінювання досягнень дітей в навчальній діяльності за критеріями і показниками культури. Тут існують можливості використання якісних підходів. Наводимо приклад якісної характеристики показника "охайність".

Виявлення дитиною цього показника може оцінюватись за такими характеристиками:

- високий рівень: виявляє охайність в ході навчання і життєдіяльності, дотримується порядку на своєму робочому місці в школі і вдома, стежить за чистотою навчального приладдя, свого одягу, виявляє порядність у стосунках із товаришами і дорослими, любить та прагне дотримуватись чистоти і порядку у всьому;

- середній рівень: в основному виявляє охайність по ходу свого навчання та в житті, дотримується порядку на своєму робочому місці в школі і вдома, але при нагадуванні дорослих, не завжди стежить за чистотою навчального приладдя, має де в чому неохайну зовнішність, яку виправляє при нагадуванні, прагне до чистоти, але не завжди досягає мети на цьому шляху, виявляє порядність у стосунках з дорослими і не завжди з товаришами;

- низький рівень: виявляє охайність у своєму навчанні, життєдіяльності тільки за допомогою дорослих.

У дослідженні виділено такі напрями формування культури навчальної діяльності молодших школярів:

1. Планування системи уроків і окремого уроку, спрямованих на формування культури навчальної діяльності молодших школярів;
2. Урахування і практична реалізація принципів культури;
3. Вибір методів, прийомів, засобів, створення умов для формування умінь культури навчальної діяльності дітей учителем і самими учнями на основі традиційних й інноваційних підходів (останні будуть розглянуті нами в практичній частині роботи);
4. Цілеспрямоване навчання молодших школярів елементам культури у ході вивчення теми уроку, в педагогічних та життєвих ситуаціях;
5. Психолого-педагогічний облік рівня культури навчальної діяльності учнів різних типологічних груп у класі;
6. Діагностування стану знань, умінь культури навчальної діяльності молодших школярів [121, 51].

Далі в дослідженні виникла необхідність розробки діагностики стану знань, умінь культури навчальної діяльності учнів. Це і є завданням наступної частини нашого дослідження.

1.5. Зміст та методики діагностування стану знань, умінь культури навчальної діяльності молодших школярів.

Навчальність розглядається в дидактиці як досягнений на момент діагностування рівень або ступінь реалізації поставленої мети. Наш інтерес на даному етапі викликає діагностування навчальності учнів знанням, умінням культури навчальної діяльності. Відомо, що знання дитини – необхідний елемент педагогічної культури [184, 4]. Без діагностики неможливо оцінювати порівняльну ефективність різних методів, форм і засобів навчання [197, 3].

В цій частині дослідження ставились такі завдання:

1. Обґрунтування системи знань, умінь культури навчальної діяльності молодших школярів;
2. Виявлення методик оцінювання цих умінь;
3. Визначення величини коефіцієнту культуроємкості навчальної діяльності молодших школярів на основі математичної методики.

Для вирішення першого завдання враховувалось, що в реальній педагогічній практиці раніше виділена нами система елементів видів культур у навчальній діяльності учнів не залишається остаточною: у відповідності з плануванням уроку вчитель здійснює вибір елементів, робить все для того, щоб вони за змістом і необхідністю використання були зрозумілі дітям (стор. 84-85).

Вирішуючи це питання, ми виділили систему елементів культури навчальної діяльності молодших школярів яку представили в табл. 1.7.

Вчителю необхідно пам'ятати, що кожний елемент культури інтегрує у своєму змісті різноманітні знання, уміння культури, потребує прояву певних якостей, рис особистості учнями. В конкретних ситуаціях у школяра як суб'єкта навчальної діяльності формуються знання, уміння культури дидактичного, психологічного, виховного, організаційно-управлінського змісту. Маючи це на увазі, вчитель повинен вибирати кожен раз таку сукупність умінь, що відповідає цілям навчання учнів. Тут слід враховувати і те, що всі уміння нерівнозначні, що вони доповнюють одне одного [198, 36- 37].

Зазначимо, що питання про кількість умінь культури залишається нами відкритим. Тут ми враховуємо те, що в сучасних умовах демократизації, гуманізації навчально-виховного процесу кожен учитель має право вибору при

конструюванні структури уроку, базуючись на глибокому знанні дітей, яких він навчає. Єдиної схеми для всіх учителів не може бути.

Тому слід говорити про вибудовану систему умінь культури навчальної діяльності (стор. 97-98). Жодна система не може бути об'єктивно оцінена без зворотнього зв'язку. При розгляді системного об'єкту має сенс опиратися на принципи системного підходу. Тут достатньо відомі рекомендації філософів В. Афанасьєва, М. Кагана та ін., які радять при описі системних об'єктів розглядати їх одночасно в низці аспектів [199, 40]. Одним із цих аспектів є діагностичний. Виникає завдання оцінки стану знань, умінь культури навчальної діяльності учнів.

Розглянемо зміст методик.

1. Оцінка стану знань, умінь культури у вербальних характеристиках.

Методика 1. Вивчення умінь молодших школярів відповідати на питання і ставити їх, розуміти позиції діючих осіб та автора художнього твору.

За допомогою спостереження можна оцінити інтелектуальні здібності молодших школярів, уміння оперувати інформацією, логічно, послідовно викладати думки. Під час спостережень звертається увага на такі характеристики інтелектуальної сфери: наявність або відсутність системи у викладанні матеріалу; обґрунтована або необґрунтована категоричність суджень; обґрунтованість або необґрунтованість висновків; достовірність або примітивність висновків; глибокий або поверховий аналіз фактів; розуміння або нерозуміння переносного значення твору.

Методика 2. Визначення умінь молодших школярів зв'язно висловлювати навчальний матеріал.

Деякі учні відразу схоплюють в навчальному матеріалі суттєві зв'язки між окремими елементами, виділяють загальне в предметах та явищах. Інші утруднюються аналізувати, міркувати, узагальнювати.

Особливо яскраво це можна побачити на математичному матеріалі. Дітям дається п'ять стовпчиків чисел і пропонується виконати завдання. Наприклад,

сума чисел першого стовпчика дорівнює 55. Необхідно швидко знайти суми чисел останніх чотирьох стовпчиків.

1	2	3	4	5
6	7	8	9	10
11	12	13	14	15
16	17	18	19	20
21	22	23	24	25

Деякі учні відразу знаходять загальний принцип побудови рядків. Іншим учням треба більше часу, потрібні певні вправи. Дехто не може відчутти загальний принцип побудови рядків чисел.

Методика 3. Вивчення умінь молодших школярів використовувати різні види мовлення. Школа повинна розвивати як зовнішні, так і внутрішні якості мовлення учнів. Останні стають більш чіткими, позитивно впливають на зовнішнє мовлення і на загальний розвиток молодших школярів. Про сформованість зовнішнього і внутрішнього мовлення можна судити за такими ознаками:

а) розвиток внутрішнього мовлення: складання речень, проговорювання, думання, вимова вголос чи запис; повідомлення на запропоновану тему (про оповідання, які слова використані, які речення підготовлені);

б) розвиток зовнішнього мовлення: уміння чітко висловлювати свою думку; уміння правильно сприйняти думку іншого;

в) розвиток діалогічного мовлення: уміння швидко орієнтуватись, знайти правильну відповідь; уміння ставити питання;

д) розвиток монологічного мовлення: уміння переказати прочитане чи почуте; уміння розповісти за картиною або малюнком; повідомлення за результатами спостереження; уміння написати твір;

е) розвиток усного мовлення: темп мовлення; уміння використовувати наочність, посібники відповідно до навчальної ситуації; готовність до мовлення; ємкість оперативної пам'яті;

ж) розвиток письмового мовлення: уміння обмірковувати, підготувати письмове повідомлення; уміння висловити в найкращій формі зміст твору.

Методика 4. Вивчення умінь молодших школярів:

- а) точно і свідомо використовувати терміни;
- б) виявляти дбайливе ставлення до природи, до дотримання правил поведінки в спілкуванні з нею;
- в) дотримуватись правил особистої гігієни і безпеки;
- д) розуміти, бачити і створювати красиве;
- е) розуміти і виявляти національну культуру і традиції.

Ці уміння можна оцінювати за допомогою спостереження, коли звертається особлива увага на такі характеристики:

- а) учень правильно називає термін, розуміє його призначення, вміє використовувати термін;
- б) учень глибоко розуміє необхідність дбайливого ставлення до природи, свідомо прагне дотримуватись правил поведінки у спілкуванні з нею;
- в) учень завжди має охайний вигляд, стежить за порядком навчального приладдя, знає і завжди дотримується правил особистої гігієни і безпеки;
- д) учень глибоко розуміє сутність і значення красивого, бачить у довкіллі красиве, прагне створювати красиве в навчальному процесі і в житті;
- е) учень знає національні обряди і свята, українські традиції, свідомо прагне пізнати матеріальну і духовну культуру українського народу.

Методика 5. Вивчення умінь молодших школярів виділяти, характеризувати і уявляти художні образи.

Уявлення можна визначити як уміння дитини оперувати різноманітними образами (художніми також). Активізуючи своє уявлення під час сприйняття тих чи інших описів, молодший школяр може виділяти, характеризувати, або викликати в свідомості точні та яскраві й стійкі образи.

Для діагностики і тренування конвергентного уявлення можна використовувати завдання з вербальною основою. Такі завдання подаються шляхом словесного опису, коли всі дії необхідно виконувати винятково в уяві. Тут можна використовувати відомі діагностики, наприклад, “Поверхи”, “Годинник”.

Методика 6. Вивчення умінь молодших школярів висловлювати оцінювальні судження, давати самооцінку [200, 24].

Для вивчення оцінювальних суджень можна використати методику “Три оцінки”. Дітям пропонується виконати будь-яке навчальне завдання в письмовій формі. Вчитель оцінює роботу учнів трьома оцінками: адекватною, підвищеною, заниженою. Перед тим, як роздати зошити, дітям говорять: “Три вчителі з різних шкіл перевіряли ваші роботи. У кожного вчителя виникли різні думки про виконані завдання, тому вони поставили різні оцінки. Необхідно підкреслити ту оцінку, з якою ти згоден”. Після чого в індивідуальній бесіді з учнями необхідно з’ясувати їхні відповіді на такі питання:

1. Яким учнем ти себе вважаєш в навчанні: слабким, середнім, сильним і чому?;
2. Які оцінки тебе тішать, які засмучують і чому?;
3. Твоя робота заслуговує оцінки сім балів, а вчитель поставив тобі оцінку 12 балів. Зрадієш ти цьому, чи це тебе засмутить? Поясни свою відповідь.

Рівень самооцінки школяра визначають на основі отриманих даних за такими показниками: співпадання чи неспівпадання самооцінки з адекватною оцінкою вчителя; характер аргументації самооцінки.

При цьому враховують наступне: аргументація направлена на якість виконаної роботи; будь-яка інша аргументація; стійкість і нестійкість самооцінки, про яку судять за ступенем співпадання характеру виставленої учнем самому собі оцінки і відповіді на поставлені питання.

Методика 7. Вивчення умінь молодших школярів мислити наочно-образно і логічно [200, 56].

Дітям показують репродукцію картини. Папір закриває основну зв’язуючу ланку змісту, без якої все зображене виглядає безглуздом. Потім дається таке завдання: “Розглянь уважно картину. Що тут можна домалювати, щоб відновити картину повністю?”. Завдання учня – відновити цю ланку, розкрити ситуацію за змістом. При виконанні цього завдання яскраво проявляються індивідуальні особливості школярів. Одні йдуть до відповіді шляхом логічного

міркування, інші - не намагаються міркувати логічно, а керуються наочно-образними уявленнями. Успішно впораються із завданням ті учні, у яких добре розвинені логічне і наочно-образне мислення.

Методика 8. Вивчення прояву ввічливості і поваги до дорослих і товаришів, чуйності, витримки, толерантності у спілкуванні, готовності допомогти [201, 60].

Стан спілкування вивчається за допомогою експериментальних прийомів, що засновані на реєстрації вчителем актів реальної взаємодії, причому як самовиникаючих, так і викликаних дослідником. Для вивчення спілкування в педагогічних дослідженнях використовують об'єктивне спостереження на основі одночасних зрізів структури груп учнів у вільному спілкуванні. Така методика призначена для виявлення реального спілкування в кожній віковій групі, а також і в колективах класів. Учитель багаторазово фіксує всі наявні в певні моменти об'єднання учнів, а також випадки, коли той чи інший учень був сам. Сеанси спостереження відбуваються протягом 3-х днів, через кожні 5-7 хвилин в ідентичній обстановці. Для відповідних висновків достатньо провести біля 30 спостережень. Отримані результати дозволяють зробити висновки про створення груп і характер спілкування кожного учня з погляду проявів ввічливості, поваги, чуйності, витримки, толерантності, готовності допомогти.

Методика 9. Вивчення умінь молодших школярів бути відповідальними, наполегливими, виявляти охайність.

Методика вивчення таких якостей особистості дитини може бути заснована на рівневій стратегії:

а) відповідальність в навчанні:

- високий рівень: дитина прагне навчатися краще, постійно досягає успіху, переживає невдачі в навчанні, виконує всі вимоги і рекомендації вчителя, глибоко усвідомлює сутність навчання;

- середній рівень: дитина в основному виконує названі вище вимоги, але ще має деякі відхилення, які впливають на результати навчальної діяльності;

- низький рівень: дитина не виконує більшості перерахованих вище вимог;

б) наполегливість у навчанні:

- високий рівень: дитина завжди здатна виявити наполегливість в досягненні поставлених цілей, прагне подолати труднощі в навчанні і особистій поведінці, а також побічні впливи, вміє виявити зібраність, організованість, самостійність;

- середній рівень: дитина в основному виконує перераховані вище вимоги, але ще допускає такі відхилення, які суттєво не впливають на засвоєння знань, формування вмінь та навичок;

- низький рівень: дитина не виконує більшості перерахованих вище вимог;

в) охайність:

- високий рівень: дитина прагне завжди бути охайною, постійно стежить за своєю зовнішністю, за порядком та зберіганням навчального приладдя, виконує навчальні завдання в межах вимог орфографічного режиму;

- середній рівень: дитина в основному прагне бути охайною, стежить за своєю зовнішністю, однак ще має епізодичні відхилення від вимог орфографічного режиму і порядку, а також у зберіганні навчального приладдя;

- низький рівень: дитина не виявляє прагнення до охайності, до зберігання навчального приладдя, не дотримується вимог орфографічного режиму.

Методика 10. Вивчення активної позиції молодших школярів у навчанні [200, 33].

Можна провести спостереження за планом:

Дії учня	Як діє учень?		
	За власною ініціативою	За проханням	За примусом.
Швидко включається в навчальну діяльність.			
Ставить питання.			
Доповнює відповіді товаришів.			
Уважно слухає вчителя.			
Виконує складне завдання.			

Виконує найнеобхідніше.			
-------------------------	--	--	--

Після цього проводиться індивідуальна бесіда за такими питаннями:

1. Що тобі подобається в процесі навчальної діяльності і чому?
2. Що тобі не подобається в процесі навчальної діяльності і чому?
3. Як ти можеш пояснити власне ставлення до навчальної діяльності?
4. При яких умовах ти зміг би змінити ставлення до своєї навчальної діяльності?

Методика 11. Вивчення організаторських здібностей молодших школярів [200, 63].

При вивченні організаторських здібностей звертають увагу на таке: вміння планувати навчальну роботу; вміння контролювати виконання свого плану; вміння прислухатися до думок інших; вміння виконувати навчальну роботу у співвідношенні з прийнятим рішенням; вміння передбачати результати навчальної діяльності.

При цьому використовуються такі методи: спостереження, бесіда, вивчення продуктів діяльності учнів.

Методика 12. Оцінка за працьовитість [202, 122].

Мета: виявити рівень розвитку працьовитості дітей.

Хід виконання. Експерти підкреслюють наявність (знаком +) або відсутність (знаком -) позитивних і негативних якостей працьовитості.

Позитивні якості працьовитості: активність в учінні і суспільно-корисній праці; інтерес до різних видів діяльності; добросовісне виконання трудового доручення; уміння доводити розпочату справу до кінця; відповідальність перед колективом за доручену справу; вимогливість до своєї праці та товаришів; охайність, старанність, точність; прагнення оволодіти новими трудовими вміннями і навичками; трудова самодисципліна, організованість і самоконтроль в роботі.

Негативні якості працьовитості: відсутність інтересу до трудової діяльності в школі і вдома при прагненні до розваг; небажання переборювати

труднощі при виконанні дорученої справи; небажання організувати свій труд; намагання перекласти роботу на інших; відсутність уміння довести розпочату справу до кінця; небажання виконувати працю, що пов'язана з розумовим або фізичним напруженням; неякісне виконання завдань при гарних здібностях; виправдання своєї пасивності і недобросовісності; неповажне ставлення до колективної праці.

Обробка одержаних даних. Рівень розвитку працьовитості визначається так: якщо в учня є всі позитивні якості працьовитості, то цього учня відносять до групи дітей з III рівнем працьовитості; якщо відсутні всі позитивні якості, то учня відносять до I рівня розвитку працьовитості; якщо в учня є плюси і мінуси, то його відносять до II рівня розвитку працьовитості.

Зазначимо, що всі наведені вище методики є прикладами, існують й інші, але використання методик дозволяє діагностувати стан умінь культури навчальної діяльності молодших школярів, вчасно вносити необхідні корективи у хід навчання. В основу цих методик може бути покладена рівнева стратегія оцінювання знань, умінь, рис і якостей особистості кожної дитини, зміст якої ми розглянемо у практичній частині нашого дослідження.

II. Оцінка культуроємкості навчальної діяльності молодших школярів на основі математичної методики.

Наголосимо на тому, що до останнього часу педагогічна наука залишається на словесно-описовому рівні. Сьогодні розроблено емпіричну частину як відображення спостережень і експериментів, але в педагогіці майже відсутня математична частина. Розглянемо, як математичним шляхом оцінювалась величина культуроємкості навчальної діяльності учнів учителем в нашому дослідженні.

Величина коефіцієнту культуроємкості навчальної діяльності учнів на уроці може бути визначена, як показав наш досвід, за формулою:

$$K_{кнд} = \frac{K}{N} \cdot 100\% \quad (1.1)$$

де $K_{кнд}$ – коефіцієнт культуроємкості навчальної діяльності;

K – величина культууроємкості навчальної діяльності типологічних груп учнів класу:

$$K = K1 + K2 + K3,$$

N – максимальна кількість балів, яку можуть набрати молодші школярі проявляючи високий рівень культури навчальної діяльності.

$K1$ – величина культууроємкості навчальної діяльності учнів I групи,

$K2$ – величина культууроємкості навчальної діяльності учнів II групи,

$K3$ – величина культууроємкості навчальної діяльності учнів III групи.

Примітка: I група – учні з високим рівнем культури навчальної діяльності; II група – учні з середнім рівнем культури навчальної діяльності; III група – учні з низьким рівнем культури навчальної діяльності.

Ми використовували таку шкалу оцінок:

“3” бали – виявлення високого рівня культури навчальної діяльності;

“2” бали – виявлення середнього рівня культури навчальної діяльності;

“1” бал – виявлення низького рівня культури навчальної діяльності дітьми [203, 63-65].

Культуроємкість навчальної діяльності молодших школярів має індивідуальний характер, пов’язана з ефективністю учіння і процесу навчання [204, 102].

Кілька років (1994-1997 рр.) ми вивчали стан навчальної діяльності молодших школярів: нас цікавили причини, що заважають школярам оволодівати уміннями культури учіння; вивчали умови, що сприяли формуванню культури навчальної діяльності; шукали невикористані в педагогічному досвіді резерви на шляху формування культури навчальної діяльності.

На основі аналізу психолого-педагогічної, методичної літератури, практики, ми виявили, що традиційним у напрямку ознайомлення учнів з видами культур є:

1. Методи: цілеспрямовані бесіди; аналіз змісту ситуацій; синтез; спостереження; анкетування; діалог; пояснювання; розповідь; дослідження; програмування; демонстрування; частково-пошуковий метод; експеримент; алгоритмічний метод; самоаналіз; самовиховання; абстрагування; аналогія; порівняння;

2. Прийоми: прилюдна оцінка вчинків і самої навчальної роботи кожної дитини; співробітництво вчителя з учнями і учнів один із одним; формування етики поведінки; використання емоційних можливостей слова; стимулювання і мотивація позитивної поведінки; розігрування казки з розподілом ролей; опис природи; порівняння сприйнятого з еталонним зразком; складання оповідання; читання за ролями; питання і завдання до тексту; словесне малювання картини; оцінка розповіді товариша; повідомлення; створення казки; письмова розповідь; диспут; обговорення правил поведінки; складання речень; вправи в доповнюванні тексту; самостійний переказ; позитивні приклади; постановка перспективи; вимірювання і розмітка; конструктивні, операторські діагностичні прийоми; слухові вправи; мислення руками; поопераційні вказівки; виділення в предметах головних властивостей; рішення нестандартних задач; складання загадок, ребусів, обговорення діафільму, телепередачі; підбір цікавого навчального матеріалу; створення зразків мовлення; складання плану тексту; узагальнення конкретного змісту; складання тексту-роздуму; використання природничо-наукового матеріалу;

3. Засоби: музика; театр; кіномистецтво; телепередачі; явища природи; естетичні приклади; зразки твору; чітке письмо; тематичні вистави з природного матеріалу; художні композиції; етичні завдання; щоденник спостереження; загальнокласні, групові, індивідуальні завдання; зошит радощів і засмучень; малюнки; твір-опис; мініатюра; альбом; загадки, прислів'я, скоромовки, вірші; образотворче мистецтво; дитяча книга; свято; казка; тренувальні вправи; таблиці; ілюстрації; картини; ескізи; технологічні карти; наочні посібники; художні твори; приказки; прислів'я; фольклор; зразки творчих робіт дітей; схеми; натуральні об'єкти; картки; диктанти; перекази, які відображають життєві факти, явища і події; лічилки, в яких зустрічаються історичні події; давні реалії; закликання, в основі яких лежать вірування, пов'язані з працею далеких предків; казки, через які народ передає нащадкам свої мрії, світогляд, мораль та етику, педагогічний досвід; ілюстрації до українських народних казок; виставки плакатів і малюнків; легенди; пісні;

4. Форми: ситуації спілкування; ігрові ситуації; змагання дітей; нетрадиційні уроки; ігри-мандрування; екскурсії; етичні ситуації; дидактичні ігри; сюжетно-ролеві ігри; ігри-народні драми; конкурси;

5. Умови: мажорний стиль навчання в класі; естетичне оточення побуту; врахування вікових особливостей дітей; комплексний вплив на особистість дитини.

Проте у дослідженні виявлено, що на цьому шляху є і негативні моменти: всі ці методичні рекомендації мають традиційний характер; в рекомендаціях не визначено чітко суб'єкт-суб'єктні стосунки між учителем і учнем, перебільшено зовнішній вплив педагога і не визначено конкретні (уміння) дітей з оволодіння культурою учіння; через ці рекомендації не проходить головним особистісно зорієнтований підхід до формування культури навчальної діяльності; у методичних рекомендаціях не розкриті елементи видів культур, не йдеться про систему умінь культури навчальної діяльності школярів; розвиток культури навчальної діяльності учнів не пов'язується з рівнем культури, критеріями і показниками її сформованості.

Враховуючи все вищесказане, необхідно побудувати навчання школярів на основі оволодіння ними системою умінь культури навчальної діяльності за допомогою як традиційних, так й інноваційних підходів. Ми враховували також, що в педагогіці закономірно встановлена можливість досягнення навчально-виховних цілей сполученням різних методів і форм організації навчального процесу.

У дослідженні виявлена ведуча роль принципів формування культури навчальної діяльності молодших школярів, яка проходить через: вибір методів, форм, засобів, що спрямовані на формування культури навчальної діяльності; реалізацію гуманістичної стратегії поваги до дитини, до її особистості в навчально-виховному процесі; врахування індивідуальності дитини з метою вибору шляхів найкращого розвитку її особистості; орієнтацію на спільну працю вчителя й учня на різних навчальних предметах; диференціацію навчально-виховного процесу за рівнями культури навчальної діяльності учнів; реаліза-

цію міжкультурного зв'язку з метою підвищення ефекту культури навчальної діяльності; цілеспрямовану роботу вчителя над самостійним виявленням учнями умінь культури; виявлення культурних можливостей змісту навчальних предметів; пошук шляхів використання традицій, кращих надбань національної культури в змісті навчально-виховного процесу; спрямованість на розвиток особистості дитини шляхом опрацювання системи умінь культури; оцінку сформованості культури навчальної діяльності за критеріями і показниками.

Узагальнені результати оволодіння учнями уміннями культури навчальної діяльності в ретроспективному досвіді подано в табл. 1.8.

Аналіз даних таблиці показує, що формування культури навчальної діяльності школярів протягом трьох років характеризується динамікою: тут необхідно враховувати рівень культури навчальної діяльності дітей, своєчасно вносити організаційно-управлінські корективи. Розглянемо наші розрахунки.

Таблиця 1.8

Динаміка формування культури навчальної діяльності
молодших школярів протягом трьох років навчання (у відсотках)

Формування культури навчальної діяльності	Рівень культури навчальної діяльності молодших школярів						Величини коефіцієнта культуророемкості
	В		С		Н		
	Учнів	%	учнів	%	Учнів	%	%
І рік навчання	0	0	22	73,3	8	26,7	58
ІІ рік навчання	6	20	18	60	6	20	67
ІІІ рік навчання	8	26,7	20	66,7	2	6,6	73

В класі було 30 учнів. На першому році навчання наприкінці другого півріччя в першій групі було 0 учнів, в другій групі - 22 учня, в третій групі - 8 учнів.

У нашому випадку $N = (3 \text{ бала} \cdot 17 \text{ елементів}) \cdot 30 \text{ учнів} = 1530 \text{ балів}$.

Тому коефіцієнт культуроємкості навчальної діяльності наприкінці першого року навчання має таке значення:

$$K_{кнд} = \frac{3 \cdot 17 \cdot 0 + 2 \cdot 17 \cdot 22 + 1 \cdot 17 \cdot 8}{1530} \cdot 100\% = \frac{884}{1530} \cdot 100\% = 58\%$$

На другому році навчання наприкінці другого півріччя в першій групі стало 6, у другій групі 18, в третій групі - 6 учнів.

Коефіцієнт культуроємкості навчальної діяльності учнів класу наприкінці другого року навчання має таке значення:

$$K_{кнд} = \frac{3 \cdot 17 \cdot 6 + 2 \cdot 17 \cdot 18 + 1 \cdot 17 \cdot 6}{1530} \cdot 100\% = \frac{1020}{1530} \cdot 100\% = 67\%$$

На третьому році навчання наприкінці другого півріччя в першій групі стало 8, у другій групі - 20, в третій групі - 2 учня.

Коефіцієнт культуроємкості навчальної діяльності учнів класу наприкінці третього року навчання має таке значення:

$$K_{кнд} = \frac{3 \cdot 17 \cdot 8 + 2 \cdot 17 \cdot 20 + 1 \cdot 17 \cdot 2}{1530} \cdot 100\% = \frac{1122}{1530} \cdot 100\% = 73\%$$

Аналіз змісту таблиці показує, що групи учнів не залишаються постійними у весь період навчання. Так, наприкінці першого року навчання в першій групі не було учнів, у другій групі вже було 73,3%, а в третій – 26,7%. Наприкінці другого року навчання в першій групі було вже 20%, у другій – 60%, в третій – 20%. Наприкінці третього року навчання в першій групі учнів стало 26,7%, в другій групі – 66,7%, в третій – 6,6%.

Одержані нами результати дозволяють зробити такі висновки:

- при формуванні культури навчальної діяльності учнів має місце їхній перехід (переведення учителем) із однієї групи в іншу з більш високим рівнем культури;

- стратегія вчителя у цьому процесі полягає в тому, щоб за період навчання в початковій школі стало більше дітей з високим і середнім рівнем культури навчальної діяльності;

- цей процес потребує управління, коли вчитель є головним чинником, але він повинен також розвивати у дітей навички самоуправління, самоорганізації, самоконтроля при оволодінні вміннями культури навчальної діяльності.

Отже, стає більш зрозумілою роль культури навчальної діяльності молодших школярів у порівнянні з навчальною діяльністю:

1. Культура навчальної діяльності виявляється через суб'єктну позицію кожного учня в зоні його найближчого розвитку, коли поширюються її межі;

2. Культура навчальної діяльності характеризується рівнем її виявлення. Перехід від нижчого рівня до більш високого визначає позитивні кількісні та якісні зміни (новоутворення) в особистості кожного учня;

3. Культура навчальної діяльності унормовує саму діяльність, розвиває особистість учнів, навчальна діяльність стає більш ефективною;

4. У ході формування культури навчальної діяльності більш чітко, якісно і виразно виявляються знання, вміння культури, риси і якості особистості молодшого школяра.

Результати експерименту підтверджують, що введення компонента культури в навчальну діяльність дітей з усіх предметів у початковій школі більшою мірою характеризується керівним впливом вчителя на хід оволодіння учнями системою умінь культури.

Теоретична частина дослідження потребує перевірки умов формування культури навчальної діяльності молодших школярів в ході педагогічного експерименту. Його організацію ми розглянемо в другому розділі дисертаційного дослідження.

Висновки до I розділу:

1. У змісті першого розділу дисертаційного дослідження розкриті теоретико-методологічні основи феномену культури навчальної діяльності молодших школярів спеціальне формування якої визначає підвищення ефективності навчально-виховного процесу в початковій школі. Ця ефективність досягається спеціальною роботою вчителя, батьків і самих школярів з формування культури навчальної діяльності на всіх навчальних предметах у початкових класах.

2. Теоретичний аналіз і аналіз практичного досвіду учителів початкових класів підтвердили, що вирішення проблеми формування культури навчальної діяльності молодших школярів гальмується відсутністю теоретичних і експериментальних засад, що, в свою чергу, приводить до протиріч між потребами практики і тим, що вчителі початкових класів не мають науково і методично обґрунтованих орієнтирів у цьому напрямку.

3. У дослідженні розроблено теоретичний понятійний апарат культури навчальної діяльності молодших школярів, виділено напрями її формування, що визначає головне завдання роботи вчителя початкових класів. Необхідним є також облік методичних особливостей планування системи уроків та уроку зокрема.

4. У формуванні культури навчальної діяльності молодших школярів важливими чинниками є: діагностика розвитку умінь культури навчальної діяльності; врахування динаміки рівня культури навчальної діяльності дітей; визначення величини коефіцієнту культуроємкості навчальної діяльності дітей.

5. Формування системи умінь культури навчальної діяльності молодших школярів при вивченні навчальних предметів більшою мірою характеризується керівним впливом вчителя, який поступово зменшується від першого до третього класу.

6. Разом з виявленням педагогічної культури вчителю початкових класів необхідно оволодіти і технологією формування культури навчальної діяльності молодших школярів.

Під “культурою навчальної діяльності учня” розуміється виявлення ним сукупності таких особистісних новоутворень, які здійснюють найкращий вплив на навчальну діяльність з урахуванням конкретних обставин навчання і у відповідності з поставленими завданнями.

Можна стверджувати, що вирішення проблеми культури навчальної діяльності дітей залежить від того, як учителі оволодіють технологією її формування. Розробка цієї технології має актуальне теоретичне, методичне і практичне значення.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА УМОВ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Аналіз наукових досліджень доводить, що дидактична теорія, як складова частина педагогічної теорії, повинна бути сформульована у вигляді теоретичної концепції або моделі, яка будується на основі логіко-методологічного підходу. У наукових дослідженнях термін “концепція” вживається для визначення провідної думки, конструктивного принципу наукової діяльності [205, 279]. В. Безпалько наводить таке висловлювання: “це система змалювання певного предмета або явища, яка сприяє його розумінню, виявленню провідних ідей його побудови або функціонування” [206, 56].

Розробка теорії концепції є неможливою без врахування її методологічної основи: джерела концепції; метод її конструювання; основні закономірності функціонування; принципи реалізації; основні проблеми, які можуть виникнути в ході її реалізації. В конструюванні концепції слід зважати на те, що учень є суб’єкт навчального процесу, його основною метою, а не засобом [94, 11; 12]. Розглянемо відповідність теоретичних положень в нашому дослідженні концептуальним вимогам. У теоретичній частині роботи було зроблено наступне:

1. Враховано:

а) філософське вчення про сутність культури, процес її створення, про виховання як єдність зовнішнього впливу і внутрішніх можливостей особистості, про системний та діяльнісний підходи;

б) необхідність теоретичного обґрунтування і експериментальної перевірки умов формування культури навчальної діяльності молодших школярів;

в) взаємозв’язок видів культур, що притаманні педагогіці та дидактиці початкової школи, з навчальною діяльністю молодших школярів;

д) протиріччя соціального, психолого-педагогічного, управлінського змісту на шляху формування культури навчальної діяльності.

П. Виділено:

а) елементи культури, сутність і зміст, формування культури навчальної діяльності учня, система умінь культури навчальної діяльності учня, культуроємкість навчальної діяльності, коефіцієнт культуроємкості, принципи формування культури навчальної діяльності молодшого школяра, типологічні групи учнів у класі, критерії та показники сформованості культури навчальної діяльності, напрями формування культури навчальної діяльності, ведуча роль принципів формування культури навчальної діяльності молодшого школяра, роль культури навчальної діяльності у порівнянні з навчальною діяльністю.

Ш. Виявлено:

а) необхідність створення фону культури на уроці, вибір складових фону культури, особливості внутрішнього стану особистості дитини як результат виявлення культури, уміння педагогічної культури вчителя, сутність рівня культури навчальної діяльності молодшого школяра.

1У. Уточнено:

а) засоби формування культури навчальної діяльності учнів, методи ознайомлення учнів з видами культур, прийоми, форми, умови формування культури навчальної діяльності.

У. Розроблено:

а) методики оцінювання стану умінь культури навчальної діяльності учнів, методики оцінювання сформованості культури навчальної діяльності за критеріями та показниками культури, методики оцінки умінь культури навчальної діяльності у вербальних характеристиках та математичним методом.

У1. Виявлено проблеми:

а) недостатній рівень підготовки учителів у напрямку формування культури навчальної діяльності молодших школярів;

б) відсутність вимог до формування умінь культури навчальної діяльності молодших школярів у нормативних і директивних документах.

Отже, в дослідженні виконано вимоги концептуального підходу до розробки технологічної моделі формування культури навчальної діяльності дітей.

Дидакт В. Краєвський наголошує, що теорія розкриває сутність досліджуваного об'єкта, дає цілісне його відбиття і тим самим долає розрізненість емпіричних знань про нього [207, 13]. Ми розробили необхідний теоретичний понятійний апарат, що розкриває феномен культури навчальної діяльності молодших школярів. Б. Гершунський підкреслює, що дидактична теорія має узагальнювати відповідні закони та закономірності, які відносяться до даної галузі педагогічних явищ [208, 61]. Ми виконали і ці вимоги. Удосконалення навчально-виховного процесу вчені-педагоги пов'язують із впровадженням у навчання педагогічних технологій [209, 11; 12].

М. Кларін відзначає, що у технологічному підході до навчання виділяються: постановка цілей та їхнє максимальне уточнення; чітка орієнтація процесу навчання на визначені цілі; орієнтація навчальних цілей, а разом з ними і всього процесу навчання на гарантоване досягнення результатів; оцінка поточних результатів; корекція навчання, що спрямовано на досягнення поставлених цілей; підсумкова оцінка результатів [95, 14].

Таким чином для організації експериментальної роботи базовим є положення: при технологічному підході до формування культури навчальної діяльності молодших школярів необхідна організація навчальної діяльності дітей в межах розробленої нами теорії, що дозволить досягти визначеної мети, тому що існує реальна можливість контролювати, корегувати результати на технологічних етапах. При їхньому проходженні у вчителя з'являється нагода виявити творчість, що, безумовно, створює умови і для творчої навчальної діяльності дітей.

На цьому шляху ми не заперечуємо можливості використання традиційних підходів до формування культури навчальної діяльності молодших школярів, але підвищення її ефективності бачимо в тому, що ефект культури може бути значно посилений через введення в процес навчання і інноваційних підходів (проекти культури в навчальній діяльності).

Важливим критерієм об'єктивної оцінки інновацій є, за словами Л. Фрідмана, встановлення тих нових ідей, методів і прийомів, які є в ньому. Ця думка нами також буде реалізована в експериментальній роботі.

Дослідно-експериментальна робота спиралася на такі методи дослідження: різні види спостереження (для відстеження ефективності формування культури навчальної діяльності, виявлення специфіки оволодіння учнями вміннями культури); експертні оцінки (для прогнозування результатів); аналіз продуктів діяльності учнів, учителів (для емпіричного і статистичного опрацювання результатів); констатуючий і формуючий експерименти; математичні методи.

2.1. Організація та етапи проведення педагогічного експерименту

Педагогічний експеримент з формування культури навчальної діяльності молодших школярів проводився протягом 1998-2002 рр. в середніх загально-освітніх школах Донецької області. Змістом педагогічного експерименту була перевірка виявлених нами теоретичних положень з формування культури навчальної діяльності молодших школярів.

Педагогічний експеримент проходив через такі етапи. Перший етап проводився у другому півріччі 1997-1998 навчального року в контрольному і експериментальному перших класах. Його змістом були такі стадії: вибір контрольного і експериментального класів; підготовка учителів до проведення експерименту з формування культури навчальної діяльності молодших школярів; розробка технологічних етапів.

На другому етапі (формуючий експеримент) була проведена робота з формування культури навчальної діяльності дітей в експериментальному класі. Цей етап відбувався протягом 1998-2001 рр. Його метою було практичне формування системи умінь культури навчальної діяльності учнів.

На третьому етапі – контрольний експеримент, що проходив протягом 2001-2002 навчального року, підведено підсумки дослідно-експериментальної роботи.

Метою цього експерименту було опрацювання та осмислення отриманих даних на таких стадіях: якісна, статистична, математична обробка, аналіз здобутих результатів; формулювання висновку про підтвердження гіпотези дослідження; загальні підсумки дослідно-експериментальної роботи.

Педагогічний експеримент проводився з учнями експериментального класу з усіх навчальних предметів у початковій школі протягом трьох років навчання, згідно з програмою.

Розглянемо основний технологічний інструмент констатуючої частини формуючого експерименту: діагностування стану знань, умінь культури, якостей особистості молодших школярів за відповідними методиками; визначення зони найближчого розвитку учнів; вимірювання витрат часу; оцінки величини культуроемкості навчальної діяльності молодших школярів; оцінка сформованості культури навчальної діяльності молодших школярів за критеріями та показниками.

Констатуючий експеримент мав такі особливості: проводився під час першого, другого і третього років навчання школярів; проводився у звичайних експериментальному та контрольному класах; в експериментальному навчанні системно, цілеспрямовано здійснювалось формування умінь культури навчальної діяльності дітей; в контрольному класі впроваджувалась педагогічна культура викладання учителя, при цьому припускалося, що таке викладання автоматично окультурює і навчальну діяльність учнів.

Головною метою дослідно-експериментального навчання була перевірка ефективності умов роботи вчителя з формування культури навчальної діяльності дітей. Дослідження проводилось з одним контингентом учнів під час вивчення таких предметів: математика, українська мова, читання і розвиток мовлення, російська мова, читання, ознайомлення з довкіллям (природознавство), трудове навчання, художня праця. Проведення експерименту на протязі перших - третіх класів було обумовлено таким міркуванням: педагогічна практика показує, що наприкінці третього класу вже можна робити узагальнення про характер оволодіння дітьми навчальною діяльністю (у тому

числі й спеціально організованою на засадах системного впливу видів культур). Вибір необхідних експериментальних матеріалів визначався завданнями педагогічного експерименту і самого навчання дітей. Ми також використовували діагностичні контрольні роботи, які пропонуються дітям в кінці кожної навчальної чверті. Вони мали за мету перевіряти академічну успішність, тобто якість засвоєння основних знань, умінь і навичок, якими оволоділи діти експериментального і контрольного класів (див. додаток Д).

Для діагностування знань, умінь культури, якостей особистості молодших школярів під час експерименту використовувались методики 1-12 (стор. 102-111). В основу змісту цих методик нами було покладено рівневу стратегію.

Для оцінювання умінь дітей відповідати на питання і ставити їх, розуміти позиції діючих осіб та автора художнього твору введено такий рівень (методика 1):

- високий рівень: інтелектуальні здібності достатньо розвинені, учень вміє володіти інформацією і на її основі логічно, послідовно, в системі викладати думки. Його інтелектуальна сфера характеризується високим проявом обґрунтованості тверджень і висновків, їхньою достовірністю, аналізом. Учень швидко опановує і розуміє позиції діючих осіб і автора;

- середній рівень: інтелектуальні здібності ще недостатньо розвинені, учень має певні труднощі в оволодінні інформацією, не завжди логічно, послідовно викладає думки. Інтелектуальна сфера характеризується недостатньою обґрунтованістю тверджень і висновків, поверховим аналізом. Учень не завжди опановує і розуміє прихований підтекст твору, позиції діючих осіб і автора;

- низький рівень: інтелектуальні здібності слабо розвинені, відсутня логіка і послідовність у викладанні думок, мають місце необґрунтованість, примітивність, поверховий аналіз фактів. Учень не зовсім розуміє підтекст твору, не вміє пояснити позиції діючих осіб та автора.

Для оцінювання умінь дітей зв'язно висловлювати навчальний матеріал (методика 2) враховувались рекомендації психологів про те, що діти можуть

відразу схоплювати в навчальному матеріалі суттєві зв'язки між окремими елементами, виділяють загальне в предметах та явищах або утруднюються аналізувати, міркувати, узагальнювати за суттєвою ознакою, потребують більше часу і певних вправ або не можуть знайти загальний принцип виділення суттєвих зв'язків.

Відповідно до цього можна говорити про високий, середній і низький рівень умінь молодших школярів зв'язно висловлювати навчальний матеріал.

Для оцінювання умінь молодших школярів використовувати різні види мовлення нами складено методику 3, за допомогою якої оцінювали:

а) Розвиток внутрішнього мовлення:

- високий рівень: речення складене правильно, відповідає вимогам, вимова його або запис достатньо повні, дають повне уявлення про тему розмови. Повідомлення повне і системне, мова виразна, емоційно насичена;

- середній рівень: речення складене, але не зовсім відповідає вимогам, тому вимова його, або запис розкривають тему розмови поверхово. Повідомлення за своєю будовою невиразне;

- низький рівень: речення дуже короткі, невиразні. Повідомлення за своєю будовою також невиразне.

б) Розвиток зовнішнього мовлення:

- високий рівень: логічно, послідовно, зрозуміло учень викладає свою думку, володіє аналізом для правильного сприйняття думки іншого;

- середній рівень: учень викладає свою думку не завжди логічно, послідовно і зрозуміло, має певні труднощі при сприйнятті думки іншого (не сприймає основну ідею відразу, потрібно більше часу для усвідомлення, відходить від теми розмови);

- низький рівень: не вміє логічно, послідовно і зрозуміло викладати свою думку, не завжди розуміє і може правильно сприйняти думку іншого.

в) Розвиток діалогічного мовлення:

- високий рівень: при розмові на певну тему швидко орієнтується і знаходить правильну відповідь, в ході розмови задає тільки необхідні питання;

- середній рівень: при розмові на певну тему не дуже орієнтується в ній, дає в основному правильну відповідь, але задавати конкретні питання утруднюється;

- низький рівень: не вміє швидко орієнтуватися, правильну відповідь дає тільки за допомогою дорослих, намагається не задавати питань.

д) Розвиток монологічного мовлення:

- високий рівень: достатньо повно, логічно і послідовно переказує прочитане чи почуте, повністю у своїй розповіді образно і зрозуміло розкриває зміст картини, вміє розповісти про результати свого спостереження, письмовий твір повністю розкриває тему;

- середній рівень: недостатньо повно, логічно і послідовно вміє переказати прочитане чи почуте, в розмові за змістом картини пропускає окремі деталі, мова збіднена. Розповідаючи про результати свого спостереження, відхиляється від головного, суттєвого, письмовий твір за змістом і логікою недостатньо розкриває тему;

- низький рівень: не вміє зрозуміло переказати прочитане чи почуте, розповісти за картиною, зробити повідомлення за результатами спостереження, яке дуже поверхове, письмовий твір уміє написати тільки за допомогою вчителя.

е) Розвиток усного мовлення:

- високий рівень: мовлення виразне, емоційне, зрозуміле для інших, завжди виявляє високу готовність до мовлення, має достатню ємкість оперативної пам'яті, чітко пояснює навчальну інформацію;

- середній рівень: мовлення виразне, але недостатньо емоційне, виявляє готовність до мовлення тільки при нагадуванні, оперативна пам'ять ще потребує розвитку, має окремі утруднення при поясненні навчальної інформації;

- низький рівень: мовлення невиразне, без емоцій, утруднюється при поясненні навчальної інформації, практично не готовий до усного мовлення, ємкість оперативної пам'яті недостатня.

ж) Розвиток письмового мовлення:

- високий рівень: письмові висловлення логічні, повні і зрозумілі за темою, зміст речення або твору повний, мовлення образне і красиве;

- середній рівень: письмове висловлювання в цілому зрозуміле за темою, зміст речення або твору не відповідає найкращій формі;

- низький рівень: письмове висловлення поверхово розкриває зміст теми, учень не вміє скласти речення, написати зміст твору.

Оцінювання умінь учнів (методика 4):

а) точно і свідомо використовувати терміни в навчанні;

б) виявляти дбайливе ставлення до природи, до дотримання правил поведінки у спілкуванні з нею;

в) дотримуватися правил особистої гігієни і безпеки;

д) розуміти, бачити і створювати красиве;

е) розуміти і виявляти національну культуру, традиції. Тут необхідно звернути особливу увагу на такі характеристики рівня:

- високий рівень: правильно називає термін, розуміє його призначення, вміє використовувати термін;

- середній рівень: правильно називає термін, утруднюється пояснити його призначення і використовувати цей термін;

- низький рівень: правильно називає термін, але не розуміє його призначення, використовує термін тільки за допомогою вчителя.

- високий рівень: глибоко розуміє необхідність дбайливого ставлення до природи, свідомо прагне дотримуватись правил поведінки у спілкуванні з нею;

- середній рівень: не завжди виявляє дбайливе ставлення до природи і свідоме прагнення дотримуватись правил поведінки у спілкуванні з нею;

- низький рівень: не ставиться дбайливо до природи, дотримується правил поведінки у спілкуванні з нею тільки при нагадуванні.

- високий рівень: завжди має охайний вигляд, дотримується порядку свого навчального приладдя, знає і завжди дотримується правил особистої безпеки;

- середній рівень: має охайний вигляд, але не завжди дотримується порядку свого навчального приладдя, знає, але не завжди дотримується правил особистої безпеки;

- низький рівень: має охайний вигляд тільки при нагадуванні або за допомогою вчителя, не дотримується правил особистої безпеки, не дотримується порядку свого навчального приладдя.

- високий рівень: глибоко розуміє сутність і значення красивого, вміє побачити у навколишній дійсності красиве, прагне створювати красиве в навчальному процесі і в житті;

- середній рівень: в цілому розуміє сутність і значення красивого, має певні труднощі в тому, щоб виділити в довкіллі красиве, не завжди прагне до створення красивого у своєму учінні і в житті;

- низький рівень: не розуміє сутності і значення красивого, тільки за допомогою вчителя може побачити в довкіллі красиве, не прагне до створення красивого у своєму учінні і в житті.

- високий рівень: добре знає національні обряди і свята, українські традиції, свідомо прагне пізнати матеріальну і духовну культуру українського народу під час навчання в школі;

- середній рівень: знає національні обряди і свята, українські традиції, прагне пізнати матеріальну і духовну культуру українського народу лише при нагадуванні;

- низький рівень: знає лише деякі національні обряди і свята, українські традиції.

Для оцінювання умінь дітей виділяти, характеризувати і уявляти художні образи використовували методику 5 за рівнем:

- високий рівень: вміє виділяти, характеризувати або викликати у свідомості точні, яскраві і стійкі художні образи;

- середній рівень: вміє виділяти, характеризувати, викликати у свідомості художні образи, але не завжди точні;

- низький рівень: вміє виділяти, характеризувати, викликати у свідомості ті чи інші художні образи тільки за допомогою вчителя.

Для оцінювання умінь дітей висловлювати оцінювальні судження, давати самооцінку використовували методикою 6 і розробили такий рівень:

- високий рівень: судження і оцінка учня співпадають з оцінкою вчителя;
- середній рівень: судження і оцінка учня нижчі ніж оцінка вчителя;
- низький рівень: судження і оцінка учня вищі від оцінки вчителя.

Для оцінювання умінь учнів мислити наочно-образно й логічно за методикою 7 розроблено такий рівень:

- високий рівень: учні, в яких добре розвинені логічне і наочно-образне мислення;
- середній рівень: учні, які ідуть до відповіді шляхом логічного міркування;
- низький рівень: учні, які керуються тільки наочно-образними уявленнями.

Для оцінювання характеру проявів поваги, ввічливості до дорослих і товаришів, чуйності, витримки, толерантності у спілкуванні, готовності допомогти за методикою 8 розроблено такий рівень:

- високий рівень: дитина завжди ввічлива, поважна, чуйна, витримана, толерантна і готова допомогти;
- середній рівень: дитина ввічлива, чуйна, витримана, терпелива, але готова допомогти інколи або тільки в певних ситуаціях;
- низький рівень: дитина в основному проявляє ввічливість, повагу, чуйність, витримку, толерантність, готовність допомогти тільки при нагадуванні.

Оцінювання у дітей умінь бути відповідальними, наполегливими, охайними проводили за методикою 9 і за таким рівнем:

а) Відповідальність у навчанні:

- високий рівень: дитина прагне навчатися краще, постійно досягає успіху, переживає невдачі в навчанні, виконує всі вимоги і рекомендації вчителя, глибоко усвідомлює суть навчання;

- середній рівень: дитина в основному виконує названі вище вимоги, але припускає відхилення, які суттєво не впливають на результати навчальної діяльності;

- низький рівень: дитина не виконує більшості перерахованих вище вимог відповідальності в навчанні.

б) Наполегливість в навчанні:

- високий рівень: дитина завжди здатна проявити наполегливість в досягненні поставлених цілей, прагне подолати утруднення в навчанні і особистій поведінці, а також сторонні впливи, вміє проявити зібраність, організованість, самостійність;

- середній рівень: дитина в основному виконує перераховані вище вимоги, але допускає відхилення, які суттєво не впливають на засвоєння знань, формування умінь та навичок;

- низький рівень: дитина не виконує більшості перерахованих вище вимог наполегливості в навчанні.

в) Охайність:

- високий рівень: дитина прагне завжди бути охайною, постійно стежить за своєю зовнішністю, за порядком, зберіганням навчального приладдя, виконує навчальні завдання в межах вимог орфографічного режиму;

- середній рівень: дитина в основному прагне бути охайною, стежить за своєю зовнішністю, однак припускає епізодичні відхилення від вимог орфографічного режиму і порядку, а також в зберіганні навчального приладдя;

- низький рівень: дитина не проявляє прагнення до охайності, до зберігання навчального приладдя, не дотримується вимог орфографічного режиму.

Для оцінювання характеру виявлення дітьми активної позиції у навчанні за методикою 10 оцінювали дії учнів за таким рівнем:

- високий рівень: виконує дії із власної ініціативи;
- середній рівень: виконує дії за проханням;
- низький рівень: виконує дії з примушення.

Оцінювання умінь дітей планувати, організовувати і контролювати свої дії проводили за методикою 11 і за таким рівнем:

- високий рівень: завжди планує свою навчальну роботу, обов'язково контролює виконання складеного плану, прислухається до думки інших, виконує свою навчальну роботу тільки у співвідношенні з прийнятим рішенням, вміє передбачати результати своєї навчальної діяльності;

- середній рівень: не завжди планує свою навчальну роботу, контролює виконання свого плану тільки при нагадуванні, інколи прислухається до думки інших, в основному виконує навчальну роботу не завжди у співвідношенні з прийнятим рішенням, дуже рідко передбачає результати своєї навчальної діяльності;

- низький рівень: не планує навчальну діяльність і не контролює її хід, не прислухається до думки інших, виконує навчальну роботу тільки за допомогою, не вміє передбачати результати навчальної роботи.

Для оцінювання умінь дітей виявляти працьовитість ми спиралися на методику 12 і оцінювали дії дітей за таким рівнем:

- високий рівень: дитина має всі позитивні ознаки працьовитості;

- середній рівень: дитина виявляє працьовитість, а деколи – байдужість до роботи;

- низький рівень: у дитини наявні деякі позитивні ознаки працьовитості і більше негативного ставлення до праці.

Результати оцінки стану умінь культури учнів на всіх навчальних предметах в контрольних і експериментальних першому, другому класах, наводяться в табл. 2.9.

Таблиця 2.9 відображає результати дворічного навчання учнів перших і других класів.

Аналіз змісту таблиці показує, що за умов педагогічної культури викладання учителя в контрольному класі і спеціального формування учителем і дітьми культури навчальної діяльності в експериментальному класі ефективність навчання дітей підвищується, але стан навчальної діяльності, ре-

зультати навчання суттєво відрізняються: кількісні і якісні зміни вищі при системному, цілеспрямованому формуванні культури навчальної діяльності молодших школярів.

Результати стану навчальної діяльності дітей представлено на Рис.2.1. Тут за основу взято результати навчальної діяльності учнів наприкінці другого року в експериментальному і контрольному других класах. Як видно, графіки не пересікаються, тобто кількісні і якісні зміни вищі в результаті системного формування умінь культури навчальної діяльності молодших школярів.

Зазначимо, що нами взято для порівняння групи учнів з високим рівнем виявлення знань, умінь культури, якостей особистості, які найбільш чітко виявляють позитивний характер динаміки формування культури.

Результати спостереження за формуванням культури навчальної діяльності учнів контрольного і експериментального класів протягом двох років навчання наведені в табл. 2.10.

Таблиця 2.10

Порівняльна характеристика культури
навчальної діяльності молодших школярів (у відсотках)

Кількість	Рівень сформованості культури навчальної діяльності молодших школярів	
	Перший клас	Другий клас

учнів	За I півріччя			За I рік			За I півріччя			За II рік		
	В	С	Н	В	С	Н	В	С	Н	В	С	Н
Контрольний клас (30)	6,7	73,3	20	10	76,7	13,3	6,6	76,7	16,7	10	76,7	13,3
Експериментальний клас (30)	10	73,3	16,7	13,3	76,7	10	20	76,7	3,3	26,7	73,3	0

Примітки: В – високий рівень культури навчальної діяльності дітей; С – середній рівень культури навчальної діяльності дітей; Н - низький рівень культури навчальної діяльності дітей.

Аналіз змісту таблиці 2.10 приводить до таких висновків:

1. Навчальна діяльність учнів контрольного класу не характеризується її поступовим поліпшенням. Так на першому році навчання наприкінці першого півріччя в першій групі школярів навчалось 6,7%, наприкінці першого року навчалось – 10%, а на другому році навчання в першому півріччі учнів навчалось 6,6%, а наприкінці другого року – 10%.

2. Навчальна діяльність дітей, що формується на основі оволодіння ними вміннями культури, характеризується “переведенням” школярів із однієї групи в іншу з більшим рівнем культури навчальної діяльності.

Так у групі з високим рівнем культури навчальної діяльності на першому році навчання в першому півріччі учнів було 10%, наприкінці року – 13,3%, а на другому році навчання учнів в першому півріччі було вже 20%, наприкінці другого року навчання – 26,7%. Група дітей з низьким рівнем культури навчальної діяльності протягом двох років відповідає таким числам: 16,7%; 10%; 3,3%; 0%.

Кількісні і якісні зміни характеризують не тільки підвищення успішності учнів різних груп у експериментальному класі, але й такі зміни: зменшення витрат часу на виконання навчальних завдань в школі і вдома, розширення зони найближчого розвитку учнів. Ключивим є принцип економії часу, засобів, енергії в формуванні культури навчальної діяльності учнів.

Колючий їжак. Пухнаста білочка. Гострий олівець. Назви іменники. На які питання вони відповідають? Що означають? Який предмет зайвий? Назви прикметники: зв'язані з цими іменниками; на які питання відповідають прикметники? Назви слова протилежного значення. Запиши складне речення: Їжак..., а білочка...	1	1	10	10	6	10	60	100
	2	2	10	10	8	12	80	120
	3	3	10	10	8	8	80	80
	4	4	10	10	8	14	80	140
	5	5	10	10	6	10	60	100
	6	6	10	10	8	10	80	100
	7	7	10	10	6	12	60	120
	8	8	10	10	8	10	80	100
	9	9	10	10	8	11	80	110
	10	10	10	10	6	10	60	100

Примітки: К_Е – клас експериментальний; К_К – клас контрольний.

Для визначення зони найближчого розвитку учнів контрольного і експериментального класів основою методики були рівневі завдання. Особливість цих завдань в тому, що вони були однаковими для кожної групи учнів і мали ускладнюючий за своїм змістом характер.

Ці завдання складають три основних рівня, які учень може досягти: I рівень – завдання, що виконуються учнем самостійно, II рівень – завдання, що виконуються учнем при незначній допомозі вчителя, III рівень – завдання, що виконуються учнем тільки за допомогою вчителя. Кожний із рівнів характеризується підрівнями, що підкреслюють поступове ускладнення завдань. Рівневі завдання виконували діти експериментального і контрольного класів. На шляху виконання ми фіксували кількість виконаних завдань, міру допомоги учням, нарешті досягнутий кожним учнем підрівень. Підкреслимо, що зміст рівневих завдань не виходив за межі дидактичного матеріалу початкової школи.

Одержані результати представлені в табл. 2.12.

Вибір стадій (перший рік навчання, другий рік навчання), обумовлювався тим, що розвиток дитини - це тривалий процес, тому ми визначали зону найближчого розвитку учнів наприкінці першого і другого років навчання.

Аналіз даних (див.табл. 2.12) дозволяє зробити такі висновки:

- учні контрольного і експериментального класів досягають певних підрівнів на тих чи інших рівнях;

- є суттєва різниця: у першому випадку менша кількість учнів, виконуючи завдання, досягає більш високих підрівнів; у другому випадку більше учнів, виконуючи завдання досягає високих підрівнів.

В останньому випадку підкреслимо більший розвиток учнів. Це і є суттєвою характеристикою виявлення культури навчальної діяльності молодшими школярами.

Розглянемо цей момент більш ґрунтовно. Наприкінці другого року навчання дітьми контрольного й експериментального класів були досягнені такі результати:

а) в групі учнів контрольного класу: на підрівні III₁ – 6,7%, на підрівні III₂ – 3,3%;

відповідно в групі учнів експериментального класу: на підрівні III₃ – 26,7%;

б) в групі учнів контрольного класу: на підрівні II₂ – 26,7%, на підрівні II₃ – 30%, на підрівні III₁ – 13,3%;

відповідно у групі учнів експериментального класу: на підрівні II₂ – 16,7%, на підрівні II₃ – 30%, на підрівні III₁ – 26,7%;

в) у групі учнів контрольного класу: на підрівні I₃ – 13,3%, на підрівні II₁ – 6,7%;

відповідно у групі учнів експериментального класу: на всіх підрівнях – 0%.

Усі результати підтверджують, що оволодіння учнями уміннями культури навчальної діяльності забезпечує більш інтенсивний розвиток кожного учня, цей процес характеризується більш високими рівнями і підрівнями виконання ними навчальних завдань. Це характеризує більш високу зону найближчого розвитку учнів, а таке навчання відповідає принципу спрямованості культури навчальної діяльності на розвиток особистості дитини.

Оцінювався стан культури навчальної діяльності школярів також і за досягненням критеріїв та показників її сформованості. Розглянемо методика такої оцінки дітей в контрольних і експериментальних 1 – 2 класах. Результати відображені у табл. 2.13.

Аналіз змісту (див.табл. 2.13) показує, що критеріїв культури навчальної діяльності досягає більшість учнів експериментального класу у порівнянні з учнями контрольного класу на кінець другого року навчання.

За характеристикою, наприклад, високого рівня учні експериментального і контрольного класу досягають критеріїв у відсотках таких чином: охайність 66,7 і 43,3; зібраність 46,6 і 30; чуйність 63,3 і 46,7; сумлінність 43,3 і 23,3; інтерес 66,7 і 40; зосередженість 60 і 33,3; логічність 46,7 і 23,3; самоконтроль 50 і 6,7; міцність 26,7 і 10; точність 53,3 і 20; виразність 53,3 і 13,3; цілеспрямованість 46,7 і 10; організованість 60 і 30; раціональність 53,3 і 26,7. Видно, що в учнів експериментального класу швидше формуються такі якості і риси характеру, як охайність, чуйність, інтерес, зосередженість, організованість. Згодом формуються точність, виразність, раціональність і далі зібраність, сумлінність, логічність, самоконтроль, цілеспрямованість.

Підкреслимо, що всі одержані нами результати (стан знань, умінь культури, якостей особистості дітей, визначення зони найближчого розвитку, визначення витрат часу, оцінка стану сформованості культури навчальної діяльності за критеріями і показниками) показують значну ефективність культури навчальної діяльності учнів.

Далі необхідно розкрити умови формування культури навчальної діяльності молодших школярів.

Таблиця 2.13

Відповідність навчальної діяльності дітей першого, другого класів
критеріям культури (кількість учнів у відсотках)

Критерії культури та показники	Стан навчальної діяльності дітей першого, другого класів за критеріями культури та показниками											
	Експериментальний клас: 30 учнів						Контрольний клас: 30 учнів					
	На кінець 1 року			На кінець 2 року			На кінець 1 року			На кінець 2 року		
	В	С	Н	В	С	Н	В	С	Н	В	С	Н
Вихованість учнів:												
Охайність.	53,3	36,7	10	66,7	30	3,3	36,7	50	13,3	43,3	46,7	10
Зібраність.	30	53,3	16,7	46,7	43,3	10	20	56,7	23,3	30	53,3	16,7
Чуйність.	50	43,3	6,7	63,3	33,3	3,4	40	50	10	46,7	46,7	6,6
Сумлінність.	26,7	53,3	20	43,3	46,7	10	16,7	53,3	30	23,3	56,7	20
Розвиток учнів:												
Інтерес.	53,3	30	16,7	66,7	23,3	10	46,7	30	23,3	40	33,3	26,7
Зосередженість.	46,7	33,3	20	60	26,7	13,3	33,3	36,7	30	33,3	40	26,7
Логічність.	30	36,7	33,3	46,7	30	23,3	20	40	40	23,3	40	36,7
Самоконтроль.	26,7	43,3	30	50	30	20	3,3	53,3	43,4	6,7	60	33,3
Знання, уміння, Навички учнів:												
Міцність.	13,3	76,7	10	26,7	73,3	0	10	73,3	16,7	10	70	20
Точність.	40	43,3	16,7	53,3	36,7	10	16,7	63,3	20	20	66,7	13,3
Виразність.	33,3	40	26,7	53,3	26,7	20	6,6	46,7	46,7	13,3	50	36,7
Самоуправління учнів:												
Цілеспрямованість	23,3	50	26,7	46,7	33,3	20	6,7	50	43,3	10	53,3	36,7
Організованість.	50	30	20	60	26,7	13,3	26,7	43,3	30	30	46,7	23,3
Раціональність.	40	30	30	53,4	23,3	23,3	23,3	40	36,7	26,7	43,3	30

2.2. Технологія формування культури навчальної діяльності молодших школярів

Експериментальна робота в початкових класах показала, що є сенс говорити про доцільність спеціальної роботи учителя з формування культури навчальної діяльності учнів.

Формування культури навчальної діяльності учнів здійснювалось на основі змісту шкільних та позашкільних форм організації навчання. До перших ми віднесли уроки та нетрадиційні уроки, до других - самостійну роботу учнів. У формуючому експерименті використовували метод проектів. Конкретним проектом культури була практична творча справа в навчальній діяльності учнів. Проект в нашому дослідженні – це метод педагогічно організованого оволодіння учнями уміннями культури навчальної діяльності, важлива ланка в системі роботи дітей на уроках і вдома.

Отже, культура навчальної діяльності учнів в нашому експерименті формувалася на уроках та нетрадиційних уроках, у самостійній роботі, через зміст проектів культури. Головний стрижень формування культури навчальної діяльності молодших школярів проходив через оволодіння дітьми уміннями культури навчальної діяльності, яке мало системний характер і проходило через послідовні етапи.

Враховуючи все вищесказане, в основу технології формування культури навчальної діяльності молодших школярів нами покладено таку стратегію: перевірити на практиці методичні підходи до організації процесу оволодіння школярами на кожному році навчання системою умінь культури навчальної діяльності під керівництвом учителя і подальше удосконалення самостійної роботи учнів у цьому напрямку. Таке завдання формуючого експерименту передбачало не тільки використання вже відомих методів, прийомів, засобів, форм (див. стор. 113-114), але й створення нових умов формування умінь культури, пошук можливостей використання інноваційних підходів (в нашому експерименті - це проекти культури) що надає технології творчий характер.

Враховуючи вищесказане, зміст формуючого експерименту побудовано на таких засадах:

- технологічне вирішення проблеми формування культури навчальної діяльності молодших школярів можливе, тому що розглянуто на змісті наукової концепції, яку розроблено в дослідженні;

- технологічне вирішення проблеми формування культури навчальної діяльності дозволяє досягнути визначених учителем цілей формування різних умінь культури.

Розглянемо сутність і зміст технологічних етапів формування культури навчальної діяльності молодших школярів.

Перший етап: планування системи уроків, спрямованої на формування культури навчальної діяльності учнів. Зміст цього етапу ми розробляли і впроваджували за алгоритмом планування системи уроків:

1. Вивчення змісту програми загальноосвітньої школи 1-4 (1-3) класи з метою виділення системи уроків. Для цього необхідно виконати такі дії: врахувати рекомендації до вивчення навчального матеріалу; розподілити час на вивчення теми; визначити ступінь новизни у змісті навчального матеріалу, зафіксувати опорні поняття, передбачити перспективи в оволодінні дітьми уміннями із відповідних видів культур; розподілити вправи за ступенем складності і творчості; вибрати необхідні технічні засоби навчання, засоби наочності та ін.; чітко уявити зміст функцій педагогічного управління процесом оволодіння дітьми уміннями культури навчальної діяльності; зробити прогнозування кінцевих результатів (як виявлення учнями умінь культури дидактичного, психологічного, виховного, організаційно-управлінського змісту), яких повинні досягти молодші школярі на відповідних рівнях культури навчальної діяльності.

2. Облік міжпредметних і внутрішньопредметних зв'язків у змісті навчального матеріалу з метою: формування системи знань на змісті навчальних предметів і правильного світорозуміння у молодших школярів; реалізації принципу міжпредметного підходу до формування культури навчальної діяльності у молодших школярів;

3. Врахування можливостей змісту навчального матеріалу, планування завдань формування культури навчальної діяльності дітей: виділення видів культур, їхніх елементів, які забезпечують необхідні уміння культури навчальної діяльності школярів при вивченні змісту навчального матеріалу; виділення необхідних видів культур, їхніх елементів, які впливають на виховання рис і якостей особистості дитини в навчальній діяльності.

Працюючи за цим алгоритмом, необхідно виконувати такі методичні прийоми: вивчається пояснювальна записка до кожного навчального предмета, мета оволодіння його змістом, основні завдання, що повинні діти виконувати на кожному етапі навчання; уточнюється, які уміння культури навчальної діяльності необхідно формувати у відповідності з віком школярів, вивчається зміст навчального посібника, аналізуються вправи, завдання, способи дій з упровадження культури в навчальну діяльність дітей; продумуються прийоми педагогічного управління оволодінням дітьми необхідними уміннями культури; продумуються можливі результати навчальної діяльності дітей.

На цьому шляху важливим питанням формування культури навчальної діяльності дітей є те, що різні навчальні предмети задають різні можливості для впливу культури на дитину. Завдання методики полягає в тому, щоб досягти інтеграційного впливу видів культур на учіння учнів під час навчання, врахувати можливості самостійної роботи дітей. Звертається увага на необхідні корективи у змісті педагогічної культури учителя, продумується зміст роботи з батьками по упровадженню культури виховання, вплив якої має велике значення в самостійній роботі дитини. Необхідно продумати можливості використання в системі уроків надбань національної культури, українських традицій, краєзнавчого матеріалу, етнокультурних особливостей регіону де навчаються діти. Необхідно скласти перелік умінь культури, представити їх через відповідні знання, конкретні уміння дітей, виділити чинники розвитку їхніх рис і якостей, які необхідно сформувати, пов'язати це із можливостями навчальних предметів, продумати відповідні умови для організації такого процесу навчання.

За рекомендаціями наукової організації праці вчителю необхідно представити відповідні методичні матеріали у вигляді таблиць, плану, графіка, діаграми та ін.

Другий етап: планування змісту уроку, нетрадиційного уроку на засадах формування культури навчальної діяльності учнів. Зміст цього етапу розроблявся за алгоритмом планування уроку:

1. Визначити навчальні, розвиваючі цілі уроку, а також цілі формування культури навчальної діяльності учнів. Для цього необхідно орієнтуватись на загальні вимоги до навчання, виховання і розвитку молодшого школяра певного віку, враховувати характер співвідношення цілей з навчальним матеріалом;

2. У відповідності з цілями визначити умови їхнього досягнення в ході формування умінь культури навчальної діяльності учнів;

3. Написати зміст уроку, для чого: вибрати навчальний матеріал за змістом і обсягом; визначити можливості впливу видів культур на дітей; визначити складові фону культури уроку у зв'язку з навчальним матеріалом і завданнями формування культури навчальної діяльності учнів; визначити послідовність виконання вправ і завдань; визначити методи, прийоми, форми, засоби, способи дій з формування культури навчальної діяльності дітей; продумати можливість використання або розробки змісту того чи іншого проекту культури.

4. Урахувати принципи формування культури навчальної діяльності;

5. Діагностувати формування культури навчальної діяльності молодших школярів.

Спираючись на алгоритм, у вчителя була можливість вибрати тип уроку і скласти його структуру. Враховуючи те, що універсальної класифікації уроків не може бути, найдоцільнішим є на сьогодні визначення їхніх типів за дидактичною метою [210, 24-30]. Структура, тобто послідовність частин, елементів уроку передусім залежить від мети, змісту і його місця у системі уроків.

В експерименті уроки за структурою не відрізнялися від загальноприйнятих, але зміст кожної структурної частини уроку розглядався за умовами формування культури навчальної діяльності, коли учитель добивався від учнів

чіткого виявлення умінь культури різного змісту. Тому на уроках мали місце традиційні методи, прийоми, засоби, форми, виконувалось оцінювання стану умінь культури вчителем, учнями класу, самим учнем.

На шляху формування культури навчальної діяльності в формуючому експерименті використовувались і нетрадиційні уроки, метою яких було збудження і утримання інтересу учнів до навчальної діяльності, до оволодіння вміннями культури.

Підкреслимо, що такі уроки мають вільну структуру, великі можливості у формуванні культури навчальної діяльності учнів. Тут всі діти зацікавлені, активні, старанні, змагаються між собою.

У таких ситуаціях учитель бачить виявлення культури навчальної діяльності дітьми, прояв якостей та рис кожним учнем і вибирає раціональні прийоми формування конкретних умінь культури.

Третій етап: впровадження проектів культури [211, 123].

Йдеться про такі проекти культури, зміст яких розробляється за допомогою учителя і самими дітьми. Вони спрямовані на формування умінь культури навчальної діяльності молодших школярів, на розвиток їхньої особистості. У формуючому експерименті мета використання проектів культури полягала в тому, щоб актуалізувати необхідні знання, вміння, навички учня на відповідному рівні культури, навчити його застосовувати їх практично у взаємодії з товаришами, вчителем, у життєдіяльності, стимулювати учня у самореалізації, у творчій навчальній діяльності. Проекти культури, як і традиційні та нетрадиційні уроки, виступають важливою ланкою технології формування культури навчальної діяльності молодших школярів, дозволяють спостерігати процес зростання особистості, вести кожну дитину на відповідному їй рівні культури навчальної діяльності, створювати умови для його підвищення від проекту до проекту.

У формуючому експерименті перевірялись можливості основних етапів будь-якого проекту культури протягом навчання дітей від 1 до 3 класу.

Алгоритм планування проекту культури такий:

1. Цілеспрямованість.

а) Учитель допомагає учню визначити індивідуальні для нього, і в той же час тільки йому під силу, завдання в змісті навчальної діяльності протягом навчання. Ці завдання пов'язані з оволодінням конкретними вміннями культури або їхнім поєднанням;

б) Такі завдання можуть виникнути не тільки при вивченні навчального матеріалу, але й у змісті життєдіяльності дитини. Наприклад, необхідно покращити поведінку, поліпшити якості особистості, риси характеру та ін. Вони теж пов'язані з підвищенням культури навчальної діяльності і досягаються шляхом досконалого оволодіння її елементами – відповідними знаннями і вміннями;

в) У напрямку вирішення таких завдань учитель може працювати індивідуально з учнем, з окремими групами дітей, з колективом класу на основі загального для всіх дітей проекту культури або окремих проектів для відповідних груп дітей. Таким чином, ідея проекту культури, різних його видів за тематикою виникає як необхідність покращити навчальну діяльність учнів і через це підвищити ефективність навчання, виховання, розвитку дітей.

2. Розроблення змісту проекту культури.

Для цього складається план проекту в межах навчальної діяльності або життєдіяльності дітей для досягнення визначеної мети.

Спочатку разом із вчителем, а далі самостійно діти визначають основні кроки досягнення поставленої мети, думають, на що слід звернути увагу, які розвивати вміння культури, до кого звернутись, якщо необхідно, за допомогою, зміст яких навчальних предметів на рівні знань, умінь, можна використати для виконання проекту. Учитель також продумує те, що діти врешті-решт повинні знати і вміти.

3. Виконання проекту.

Це може бути навчальна діяльність або низка практичних творчих справ для досягнення мети проекту.

Ось чому при виконанні проекту культури повинна виявлятися педагогічна культура учителя на творчому рівні, яка спрямована на допомогу дітям у формуванні культури навчальної діяльності.

4. Підведення підсумків виконання проекту, визначення завдань для нових проектів. При проведенні формуючого експерименту враховується те, що проект культури – це перш за все мета, яка ставиться, усвідомлюється дітьми і є актуальною для них, або для конкретної дитини. Враховується і те, що кожен проект культури породжує нові проекти, які можуть бути як більш вузькими за конкретними напрямками, так і більш широкими, більш складними, наприклад, розробка сценарію, організація свята, розробка нетрадиційного уроку та ін.

Результатами виконання проекту в дослідженні були: творчі роботи учнів; зібраний учнями матеріал до проведення уроків; конкретна справа; зібрана скарбничка слів та ін.

Але більш важливі результати – це рівні оволодіння дітьми культурою навчальної діяльності.

Реалізація змісту проектів культури може бути проведена і за варіантами. Наприклад: за складом учасників (учень, група учнів, клас); за метою (уміння дидактичного, педагогічного, психологічного, організаційно-управлінського змісту); за тематикою (тут визначається вид культури або їхня сукупність, відповідні елементи культури); за часом реалізації (на конкретному уроці, в темі, що вивчається, в системі уроків).

Саме варіантність різних проектів дає вчителю можливість впливати на формування культури навчальної діяльності молодших школярів, на розвиток їхньої особистості.

Зазначимо, що ми враховували особливості дітей молодшого шкільного віку: їхні вікові можливості не дозволяють впроваджувати достатньо далекі за метою завдання. Тому не можна пропонувати далекі перспективи при виконанні проектів культури, так як діти ще не можуть охопити одночасно декілька напрямків діяльності. Всі проекти культури при вивченні навчальних предметів

в початкових класах повинні бути орієнтовані на головне для молодшого школяра – навчальну діяльність, в якій необхідно формувати конкретні уміння культури. Із багатьох проєктів, у кожному класі, на кожному році навчання складається загальна картина формування культури навчальної діяльності молодших школярів.

Орієнтовні теми проєктів культури та їхній зміст наводяться в додатку (див. додаток В). Наводимо приклади деяких проєктів культури, які були реалізовані в експериментальному навчанні.

Будь ввічливим

Мета проєкту: дітям необхідно скласти кодекс ввічливої поведінки в класі, на уроці, на перерві, на шкільному подвір'ї.

Розробка змісту проєкту: молодші школярі повинні знаходити оповідання, вірші, приказки та ін. про прояви ввічливої поведінки, але перед цим план виконання необхідної роботи складається разом з учителем. З'ясовується, де можна знайти необхідні матеріали або позитивні приклади. Тут можлива і суттєва допомога батьків.

Виконання проєкту - це конкретна пошукова діяльність дітей. Її результати обговорюються на уроках, після уроків, пов'язуються з навчальним матеріалом на різних уроках, якщо для цього є можливості пов'язуються з вчинками дітей, з конфліктними ситуаціями та ін.

Підсумки проєкту: результати виконання проєкту оформляються у вигляді сукупності правил, переконань. Зібраний матеріал акумулюється у вигляді сформульованого кодексу ввічливої поведінки, який вивіщується в класі. Це творча робота, яку виконують учні.

Примітка: розробляючи методику змісту, а потім реалізацію даного проєкту, учитель виходить із того, що вся кропітка підготовча робота його та учнів повинна уміло вплітатися у зміст навчальної діяльності учнів на різних уроках, етапи яких близькі до мети виконання даного проєкту.

Взагалі зміст кодексу складається як мозаїка із окремих правил, переконань, норм. Тривалість роботи над цим проєктом визначається колективним

рішенням. До змісту кодексу необхідно епізодично звертатися у ході навчальної діяльності та життєдіяльності учнів.

Учись створювати красиве

Краса – це сукупність якостей, що приносять насолоду погляду, слуху або задоволення.

Перший етап. Учні як учасники проекту ставлять своєю метою визначити, де в їхній навчальній праці можна створювати красиве. Визначаються напрямки, наприклад, краса форми, змісту – уроки художньої праці, краса мовлення – уроки читання, письма; процес спілкування; прекрасні риси характеру людини, красиві вчинки; духовне багатство та ін.

Другий етап. Створюється скринька красивого: вибираються малюнки, виписуються красиві слова, відзначаються красиві вчинки, відбираються красиві вироби, зразки каліграфічного письма, речення, задачі та ін.

Третій етап. Створюється книжечка або куточок краси, оформляються папки з матеріалами та ін.

Четвертий етап. Організується захист дітьми “красивого” у створених ними продуктах діяльності.

Учись жити в колективі класу

У ході проекту молодшим школярам необхідно засвоїти, що таке колектив класу, чим же він відрізняється від будь-якої групи дітей.

Учні повинні прийти до думки, що перед ними поставлене загальне для всіх завдання, загальна мета – вчитися, щоб бути корисними своєму народу.

Цю загальну мету вони виконують разом, колективно. У колективі мають місце взаємодопомога, взаємна підтримка, усвідомлення кожним своєї належності до колективу, прагнення передати свої знання й уміння товаришам. Вчитель звертає увагу дітей на позитивні вчинки їхніх товаришів: хто вчасно допоміг товаришу, хто переборов лінь, хто виконав свої обіцянки вчасно. Головна думка має бути такою: той відчуває радість від зустрічі з колективом, хто поклав немало своєї особистісної праці, зусиль, кмітливості та ініціативи

при виконанні завдань у навчанні. Колективно працювати, грати на уроці – означає разом, дружно виконати загальне завдання.

Дій за обраним планом

Планування – це розробка послідовних дій, а план – це програма до необхідних дій.

Мета проекту: учні повинні оволодіти уміннями складати план своєї наступної діяльності і далі діяти за планом. По ходу реалізації цього проекту школярі навчаються складати план своєї відповіді, план оповідання, план твору, план наступних трудових дій, план вирішення задачі, план аналізу твору та ін.

Підсумком всієї роботи над плануванням може бути папка із найбільш вдалим роботами учнів.

Проявляй у навчанні творчість

Мета проекту: провести виставу творчих робіт молодших школярів.

Творчість школяра розуміється як створення ним у процесі навчальної діяльності творчого продукту, який можна оцінити за критеріями новизни, оригінальності, незвичайності та ін. Визначаються напрямки творчості: малюнок, іграшки, складені задачі, складені казки, написані вірші, розповіді та ін.

Головний підсумок проекту: необхідно, щоб більшість учнів змогли виявити свої творчі потенції. Кращі роботи відбираються для виставки в класі або в рекреаціях школи. Стає важливим такий девіз: “Прагни до творчості!”

Прагни висловлюватися у різних видах мовлення: докладно, стисло, вибірково

Можеш ти похвалитися тим, що: “Твоє мовлення є засобом самовираження, предметом радості і гордості?”.

Молодшому школяру бажано відповісти на це питання позитивно.

Метою проекту є створення книжечки-малюнка, у якій зібрані правила мовлення. Наприклад, в формуючому експерименті були виявлені такі правила:

- розповідь або твір необхідно будувати тільки на добре відомих фактах, спостереженнях, життєвому досвіді, на знаннях із книг, теле- і радіопередач;

- матеріал для розповіді або твору необхідно продумати, якщо потрібно доповнити, вибрати головне, викласти в необхідній послідовності;

- мовлення повинно бути обґрунтованим, без пропусків і повторень, з висновками, що випливають зі змісту. Необхідно не тільки передати факти, свої спостереження, почуття відповідно до дійсності, але й вибрати такі слова, речення, що передають усі її ознаки;

- вибирати в різних ситуаціях різні синоніми, речення, які найкращим чином передають зміст. Мовлення повинно бути переконливим, але у той же час яскравим, красивим, без слів-паразитів і просторічних слів;

- мовлення повинно бути правильним, без недоліків в усних і письмових висловлюваннях.

На різних уроках учитель з учнями працює за цими правилами. Як підсумок, народжується книжечка зі зразками, прикладами мовлення. Цей проєкт може бути достатньо тривалим.

Прагни оволодіти технікою мовлення

Мета проєкту: досягти читання правильного, свідомого, біглого, виразного.

На уроках читання і на інших не допускається пропускати склади, замінювати слова. Звертається увага на темп читання, але не допускається швидке читання без зв'язку із розумінням того, про що читають, як вголос, так і про себе. Читання повинно бути свідомим, з розумінням структури і змісту про що читають. Свідомість читання можна оцінювати за виразністю і за правильністю відповідей на питання, коли виразність пов'язана з інтонацією: темп і ритм мовлення, наголос, паузи, підвищення і пониження голосу. По ходу реалізації проєкту проводяться міні-конкурси на кращого читача, коли діти дають оцінку читання своїх товаришів. При цьому звертається увага на розуміння тексту, на особистісне ставлення до подій, про які розповідає автор, на співчуття героям твору. Переможці нагороджуються призами.

Знай народні українські ігри

Мета проекту: скласти збірник українських народних ігор.

Дитячі ігри – це невеличкі твори, в основі яких лежить розкриття різних життєвих колізій засобами рухових елементів. Вони зародилися дуже давно і є плодами творчої пошукової діяльності самих дітей. Значна їхня частина запозичена з репертуару дорослих, особливо з обрядового фольклору. Найдавнішими є хороводні ігри за дійовими особами, де поєднуються в єдине ціле музика, хореографічні рухи, пантоміма, слова. Природний інтерес дитини сприяє популярності серед дітей ігор, основними персонажами яких є птахи та звірі. Серед народних ігор особливо багато рухових, у яких драматизація поєднується зі змагальними елементами – бігом, пошуком та ін. Чимало таких ігор супроводжується своєрідними поетичними та музичними вставками, які мають різне призначення.

Діти знаходять зміст ігор індивідуально: на уроках українського читання та мови вчитель створює відповідні умови для їхнього застосування. На уроках можна розглядати ігри й за тематичними планами у зв'язку з метою навчання. За результатами всієї роботи складається збірник українських народних ігор, які можуть використовуватися на святах, днях народження та ін.

Стався дбайливо до природи

Мета проекту: записати в книгу скарги, що надходять від рослин, птахів, тварин, в залежності від місця проживання дітей.

Тут може бути проведена попередня екскурсія, для того щоб спостерігати за станом довкілля або учні отримують індивідуальні завдання. Кожному учаснику проекту необхідно більше дізнатися про тварин, рослин, птахів, а потім скласти оповідання. Оповідання має починатися з опису автором змісту скарги і записується далі від імені тварини, птаха або рослини.

На наступному етапі проекту виконується обговорення скарг і підготовлених дітьми відповідей на них: “Що ми можемо зробити, щоб виправити погане становище?”. Тут можуть виникнути практичні проекти. “Книга скарг” повинна

бути ілюстрована дитячими малюнками, а її читання може супроводжуватись творчими виступами дітей. Ідея дбайливого ставлення до природи повинна проходити через вивчення навчальних предметів, особливо на уроках природознавства та читання.

Безумовно, можливі й інші проекти культури в межах навчальної діяльності молодших школярів. Проекти культури вибираються, конструюються за різними видами культур, їхніми окремими елементами, які є актуальними для навчальної діяльності, для розвитку особистості учнів. Тому вони є достатньо гнучким методичним засобом, в реалізації якого поєднуються традиційні і інноваційні підходи.

Зміст формуючого експерименту довів, що не всі завдання з формування культури навчальної діяльності молодших школярів можна вирішити тільки на уроках.

Четвертий етап: організація самостійної роботи учнів. У дидактиці підкреслюється її значущість в тому, що розвивається увага, здатність міркувати, риси характеру та якості особистості учнів. Тому самостійна робота є важливою формою на шляху формування культури навчальної діяльності молодших школярів. Ми впроваджували самостійну роботу учнів на уроках і вдома.

На уроках, як підкреслює О. Савченко, самостійні роботи можуть бути різного дидактичного призначення: для перевірки, підготовчі, навчальні. Самостійна робота на уроках повинна бути органічною частиною навчального процесу. а методика її проведення визначається специфічними особливостями кожного навчального предмету, змістом теми, рівнем підготовленості учнів.

У формуючому експерименті ми планували самостійну роботу з метою виявлення дітьми умінь культури навчальної діяльності або подальшого оволодіння ними на більш високому рівні. Тут ми розробили такий алгоритм: визначити зміст самостійної роботи в навчанні протягом уроку і в домашніх умовах; враховувати рівні культури навчальної діяльності учнів; передбачити труднощі і відповідні форми допомоги школярам з боку вчителя та батьків.

На уроках читання самостійна робота над текстом проводилася з метою формування в учнів повноцінних умінь культури читання: володіння технікою читання; уміння виділяти і характеризувати художні образи; уміння розуміти позиції діючих осіб та автора; уміння висловлювати оцінюючі судження, давати самооцінку. Завдання для організації самостійної роботи в нашому експерименті відповідали загальнодидактичним умовам: відтворення змісту прочитаного, підготовка до виразного читання; словесне змалювання за уявою; пошук, аналіз, порівняння; виділення головного, узагальнення, знаходження взаємозв'язків між причиною і наслідком; виявлення авторської позиції; перекладу з метою виявлення оцінюючих суджень та ін.

Самостійна робота на уроках мови проводилася з метою формування в учнів відповідних умінь культури усної та письмової мови, пов'язаних з орфографією і розвитком мовлення: уміння відповідати на питання і ставити їх; уміння зв'язно викладати навчальний матеріал; уміння використовувати різні типи мовлення; виступати з короткою доповіддю, виконувати письмові роботи, робити стислий запис навчального матеріалу. На уроках мови є великі можливості і для формування духовної культури молодших школярів на основі знання народних українських традицій, постійного удосконалення української мови, поваги до держави України.

На уроках математики самостійна робота традиційно застосовується на всіх етапах навчального процесу з метою формування в учнів умінь розумової культури: виділяти в змісті завдань головне, суттєве, внутрішні залежності; встановлювати логічні зв'язки в змісті завдань; мислити наочно-образно і теоретично; точно і свідомо використовувати терміни. Уміння розумової культури формуються під час виконання обчислювальних операцій, розв'язання задач, рівнянь, засвоєння геометричного матеріалу.

На уроках природознавства самостійна робота учнів поряд з відомими видами (робота з підручником, досліди за інструкцією, відповіді на питання, малювання схем, робота з гербарієм, робота з календарем природи) була спрямована і на формування екологічної культури: любов до рідного

краю; бережливе ставлення до природи; дотримання правил поведінки у спілкуванні з нею.

На уроках трудового навчання самостійна робота мала на меті формування умінь культури праці: дотримання правил гігієни; дотримання правил техніки безпеки; уміння працювати акуратно і точно; уміння зберігати матеріали, зусилля і час; уміння планувати трудові дії, організувати і контролювати їх.

На всіх уроках, у тому числі і на уроках ознайомлення з навколишнім світом, художньої праці, самостійна робота учнів була спрямована на виявлення умінь культури спілкування, взаємин, культури поведінки, етичної й естетичної культури.

Підкреслимо, що в самостійній роботі дітей формуванню повноцінної навчальної діяльності сприяють, поряд з загальнонавчальними вміннями, уміння й навички культури навчальної діяльності.

У формуючому експерименті самостійна робота учнів виконувалась на уроках, в межах домашніх завдань, в змісті проектів культури під контролем батьків і на рівні самоконтролю. В останньому випадку діти самостійно знаходили необхідні за тематикою оповідання, вірші, приказки, прислів'я, загадки, виписували красиві слова, відзначали красиві вчинки, оцінювали позитивні вчинки товаришів, складали різні плани, задачі, казки, писали вірші, розповіді та ін.

Отже, основою технології формування культури навчальної діяльності молодших школярів в формуючому експерименті були такі форми: уроки та нетрадиційні уроки, проекти культури, самостійна робота учнів. Ми поєднували на цьому шляху традиційні методи, прийоми, засоби навчання з проектами культури, створювали найкращі умови для формування системи умінь культури навчальної діяльності молодших школярів. Безумовно, формування культури навчальної діяльності має свої особливості в першому, другому, третьому класах і потребує управлінської діяльності з боку вчителя.

Сутність і характер управлінської діяльності вчителя, самоуправління учнів є завданнями наступної частини експериментальної роботи.

2.3. Управління формуванням культури навчальної діяльності молодших школярів

У дидактичних дослідженнях доведено, що навчальна діяльність учнів завжди є керованою впливом вчителя або на основі дидактичних, технічних засобів навчання, самоуправління учня.

Змістом цієї частини нашої роботи є конструювання системи управління формуванням культури навчальної діяльності учнів учителем, самим учнем, батьками. З теорії управління відомо, що склад функцій, із яких формується зміст процесу управління однаковий для всіх цілеспрямованих систем (П. Анохін, В. Ломов, В. Шадриков). Навчальну діяльність молодших школярів у межах навчально-виховного процесу можна віднести до таких систем. Педагогічне управління навчанням і самоуправління навчальною діяльністю учнями виконуються, як відомо, в співпраці. У науковій літературі розглядаються різні аспекти управління процесом навчання, які наведено: в загальній теорії соціального управління, в теорії наукової організації педагогічної праці, в теорії оптимізації педагогічного процесу, в психологічній теорії управління процесами засвоєння знань.

У роботах В. Афанасьєва доведено, що “процес управління має циклічний характер..., на основі інформації про результати ставляться нові завдання, висувається нова мета і цикл починається спочатку”[212, 154]. Н. Тализіна довела можливість психологічного підходу до загальної теорії управління навчальною діяльністю учнів.

Н. Менчинська зазначає: “... в найпростіших формах учіння основну роль відіграє реакція на зовнішній вплив, на більш високих ступенях учіння виконується “самоуправління” учня, замість дій за зразком є його “пошукові” дії, контроль над процесом учіння замінюється самоконтролем: ...учень стає суб’єктом в навчальній діяльності, але у той же час залишається об’єктом навчання” [213, 110-123]. У літературі з наукової організації праці вчителя і учнів управління розуміють в межах терміну “організація” [214, 110; 141; 160].

У межах концепції оптимізації процесу навчання йдеться мова про таке управління, яке організується на основі всебічного врахування закономірностей, принципів навчання, сучасних форм і методів навчання, особливостей системи навчання, її внутрішніх і зовнішніх умов з метою досягнення найбільш ефективного функціонування процесу відносно заданих критеріїв (Ю. Бабанський).

У дослідно-експериментальному навчанні склалися варіанти управління навчальною діяльністю молодших школярів. Ми сформулювали такі положення:

- при організації учнів з низьким рівнем культури навчальної діяльності необхідне управління учителя;

- при організації учнів з середнім рівнем культури навчальної діяльності, поряд з управлінням учителя, більш вагомим стає співуправління;

- при організації учнів з високим рівнем культури навчальної діяльності вагомим стає самоуправління молодшого школяра, але управління з боку учителя залишається, воно якісно змінюється (стає більш професійне, творче, гуманістичне).

Реальний процес навчання в експерименті потребує одночасно реалізації управління, співуправління, самоуправління з метою формування культури навчальної діяльності молодших школярів. У цих процесах є важливими особливості педагогічної культури і вміння вчителя працювати творчо.

Комплексний характер управління навчальною діяльністю молодших школярів визначається необхідністю організації самостійного виявлення ними умінь культури. Різний рівень культури навчальної діяльності молодших школярів характеризує різний стан виявлення їхньої самостійної роботи на уроках і в домашніх умовах.

Ми враховуємо те, що самостійність учнів у навчанні є важливою передумовою повноцінного оволодіння ними знаннями, вміннями й навичками. У сучасній дидактиці йдеться мова про самостійні роботи різного дидактичного призначення (О. Савченко).

Самостійна робота завжди виконується за змістом навчального матеріалу, який є провідним засобом організації і управління процесом навчання (М. Скаткін, В. Краєвський).

У дидактичних дослідженнях йдеться мова як про самостійну роботу (І. Унт), так і про самостійну навчальну діяльність (П. Підкасистий, Б. Коротяєв). І. Унт підкреслює, що при індивідуалізованій самостійній роботі учнів виникає необхідність у створенні спеціальних навчальних посібників (це робочі зошити з друкованою основою та ін.).

В основу нашого дослідження і експериментального навчання покладено таку навчальну діяльність, яка вдосконалюється учителем і дітьми, коли вони оволодівають уміннями культури. Процес оволодіння учнями системою умінь культури навчальної діяльності, дозволяє говорити про організацію самостійної навчальної діяльності молодших школярів на відповідних рівнях культури.

Уміння культури формуються у дітей за допомогою вчителя і використовуються ними в конкретній навчальній діяльності, тим самим окультурюють її. Тому характер оволодіння уміннями культури навчальної діяльності є основою для переведення учнів з одного рівня культури на інший, більш високий або для виділення учителем у класі типологічних груп учнів.

Сьогодні вчені і практики, які займаються проблемами шкільного навчання і виховання, єдині в тому, що у змісті професійної педагогічної діяльності лежить головна функція учителя – управління процесами навчання, виховання, розвитку, формування [215, 96]. Тому в сучасному навчально-виховному процесі основою педагогічної діяльності вчителя і навчальної діяльності учнів повинен бути обґрунтований, мотивований вибір для реалізації якого необхідне педагогічне управління. Сьогодні для конкретизації головної функції управління вчителя в педагогічній літературі використовують поняття “педагогічний проект”.

У нашому експерименті об’єктом педагогічного проекту є будь-яка справа, що може бути задумана вчителем, учнями і обов’язково доведена до свого

завершення. Під такою справою ми розуміємо перш за все урок, нетрадиційний урок, проекти культури, самостійну роботу[112, 232].

Отже, в межах педагогічного проекту в дослідженні розглядаються зміст сучасного уроку, нетрадиційного уроку, проекти культури, що пов'язано з вивченням конкретного навчального матеріалу, з формуванням необхідних умінь, рис і якостей особистості учнів, з розвитком пізнавальних інтересів і мотивами, з видами культур або їхнім поєднанням, з організацією самостійної роботи.

У будь-якому випадку в змісті педагогічного проекту повинно бути гармонійне поєднання педагогічних функцій, які за своїм змістом визначають його сутність. Ці функції виявляються як на підготовчому етапі, так і на етапі реалізації того, що задумали учитель і діти.

У теорії управління педагогічного характеру до першої функції відносять цілеспрямованість.

Відомо, що сутність управлінського процесу є в тому, щоб досягнення мети привело до результату, щоб вона співпала з результатом. Для цього управління процесом формування культури навчальної діяльності молодших школярів у нашому експерименті ґрунтувалось на знанні їхніх вікових можливостей та індивідуальних особливостей, їхньої вихованості, розвитку, досягнутих ними рівнів культури навчальної діяльності, умов сімейного виховання та ін.

Цілі в експерименті були різноманітними, а їхнє досягнення забезпечувалось другою педагогічною функцією управління - діагностуванням.

Діагностування учнів експериментального і контрольного класів ми проводили на основі таких методів, як спостереження, бесіда, анкетування, діагностичні контрольні роботи. В експерименті були використані методика оцінки стану умінь культури навчальної діяльності, методика визначення рівнів культури, методика визначення сформованості культури за критеріями та показниками.

Прогнозування є третьою педагогічною функцією управління. Тут на основі діагностування передбачаються можливі результати від впливу педагогічної

культури, виховної культури батьків, врахування можливостей змісту навчального матеріалу, фону культури уроку, його структури, змісту нетрадиційного уроку, проектів культури на навчальну діяльність молодших школярів з метою визначення подальшої стратегії діяльності вчителя, оцінки можливостей підвищення рівнів культури навчальної діяльності учнів. На основі результатів діагнозу і прогнозу ми продумували і склали план традиційного, нетрадиційного уроку, проекту культури, самостійної роботи в межах навчально-виховного процесу.

Проектування є четвертою функцією вчителя в експерименті, яка визначала конструювання наступної діяльності. При цьому ми спиралися на теоретичний понятійний апарат культури навчальної діяльності, на способи дій вчителя з формування культури, вибирали форму (урок, нетрадиційний урок, проект культури), методи, прийоми, засоби, продумували умови, відповідні етапи діяльності для досягнення мети. Також продумували форми роботи з батьками: бесіда, лекція, практичне заняття та ін.

На основі діагнозу, прогнозу, проектування розробляли план навчально-виховної діяльності. У нашому експерименті йдеться про плани уроку і нетрадиційного уроку, план проекту культури, план роботи з батьками, план індивідуальної роботи з учнем, план самостійної роботи учня та ін.

Всі названі вище функції склали підготовчий етап навчально-виховного процесу, який спрямовано на підготовку вчителя до формування культури навчальної діяльності молодших школярів.

Етап реалізації складеного плану потребує організаційної, інформаційної, оціночної, контрольної і корегуючої функцій.

Організаційна діяльність учителя в експерименті була направлена на оволодіння дітьми знаннями, вміннями, навичками культури навчальної діяльності на основі співпраці. Правила організації різних її видів виходили із принципів культури, а саме: науково обґрунтовані методичні шляхи реалізації умінь культури різного змісту; вибір відповідних методів, засобів, форм навчання; гуманістична стратегія поваги до дитини, пошук шляхів допомоги їй; викорис-

тання діалогу, творчої взаємодії; пошук шляхів реалізації інтелектуальних, фізичних, моральних можливостей особистості кожного учня, створення атмосфери довіри; залучення дітей до навчання, до спільної праці разом із вчителем; диференціація навчально-виховного процесу на основі врахування рівня культури навчальної діяльності; створення сприятливих умов для самовираження, самоутвердження; гармонія впливів видів культур на навчальну діяльність; самостійне оволодіння дітьми уміннями культури; створення умов для розвитку особистості дитини.

Інформаційна функція в експерименті мала свої особливості: поряд зі змістом звичайної інформації вчитель давав дітям додаткову (про види культури, про уміння культури, про риси і якості особистості культурної людини, що таке проект культури, яким буде наступний урок та ін.).

Контрольна, оцінююча і корекційна функції були основою для використання стимулів, для того, щоб підкреслити досягнення дитини, для виявлення причин невдач, для розмови з батьками та ін. Зібрана інформація за цими функціями дозволяла корегувати хід формування культури навчальної діяльності дітей.

Завершувався педагогічний проект аналітичною функцією. Тут ми виконували аналіз проведеного уроку або проекту культури з погляду ефективності, що треба зробити для того, щоб її підвищити.

Процес формування культури навчальної діяльності дітей на основі оволодіння ними уміннями культури дозволяв бачити динаміку її розвитку, враховувати рівні культури навчальної діяльності, своєчасно вносити в її організацію необхідні управлінські корективи.

Експериментальне навчання привело до висновку, що домінуючими в управлінні формуванням культури навчальної діяльності молодших школярів є управлінські рішення вчителя, в межах яких поступово виявляються співуправління і самоуправління молодших школярів.

Було виявлено таке:

1. Молодший школяр свідомо виявляє уміння дидактичного змісту, якщо: точно і правильно відповідає на питання і задає їх; зв'язно висловлює навчальний матеріал усно та письмово; правильно використовує різні види мовлення; точно та усвідомлено використовує терміни.

2. Молодший школяр свідомо виявляє уміння психологічного змісту, якщо: чітко і конкретно мислить наочно-образно і логічно; правильно і повно виділяє головне, суттєве та точно характеризує художні образи; правильно розуміє позиції діючих осіб та автора у змісті твору; аргументовано висловлює оцінювальні судження, дає самооцінку;

3. Молодший школяр свідомо виявляє уміння виховного змісту, якщо: дотримується правил особистої гігієни і безпеки у виконанні праці і навчальної діяльності; усвідомлює національну культуру і традиції; виявляє ввічливість та повагу до дорослих і товаришів; виявляє чуйність, толерантність у спілкуванні, тактовність; виявляє активну культуротворчу особистісну позицію; виявляє охайність, відповідальність, наполегливість; виявляє дбайливе ставлення до природи, дотримується правил поведінки у спілкуванні з нею; виявляє готовність допомогти; розуміє, бачить та створює красиве;

4. Молодший школяр свідомо виявляє уміння організаційно-управлінського змісту, якщо: планує, організує, контролює свою навчальну діяльність; виявляє сумлінність, прагнення все виконувати вчасно.

Результати експериментального навчання молодших школярів дозволяють нам узагальнити такі варіанти педагогічного управління:

1. Молодші школяри, що виявляють високий рівень культури навчальної діяльності, вміють приймати особисті управлінські рішення, тобто виявляють в учінні самоуправління.

Першим виявленням самоуправління учня є самостійна робота з навчальним матеріалом підручника за таким алгоритмом: пошук необхідного навчального матеріалу на відповідній сторінці підручника; ознайомлення із завданням; читання тексту (виділення головного, суттєвого, складання, якщо необхідно плану, схеми та ін.); відповіді на питання за підручником.

Така робота активізує сприйняття, усвідомлення, запам'ятовування, первинне узагальнення.

Другим виявленням самоуправління учня є робота з завданнями: виконання прикладів, задач, вправ репродуктивного характеру в узгодженні з попереднім алгоритмом або на основі відомих прийомів; виконання досліду за інструкцією.

Третім виявленням самоуправління учня є вибір і виконання творчих завдань на основі конструювання необхідних прийомів, виконання вправ творчого характеру.

Четвертим виявленням самоуправління учня є тематичне узагальнення навчального матеріалу з метою підготовки до самостійної або контрольної роботи.

Підкреслимо, що при організації навчальної діяльності учнів з високим рівнем культури від учителя вимагаються уміння, що підтримують самоуправління учня.

2. Молодші школярі, що виявляють середній рівень культури навчальної діяльності, ще допускають незначні помилки, мають деякі труднощі у виконанні навчальної діяльності. Першим виявленням співуправління є робота під керівництвом учителя. Та дитина, що починала підвищувати рівень своєї самостійності, може бути переведена в групу дітей з високим рівнем культури навчальної діяльності.

Другим виявленням співуправління є використання орієнтовної основи дій для виконання репродуктивних завдань.

Третє виявлення співуправління характеризується тим, що діти отримували часткову допомогу, яку надавав вчитель або учень з високим рівнем культури навчальної діяльності.

Четверте виявлення: учні отримували рекомендації, побажання та ін.

Організація навчальної роботи учнів з середнім рівнем культури навчальної діяльності потребує від учителя роботи, яка спрямована на те, щоб діти змогли реалізувати співуправління.

3. Молодші школярі з низьким рівнем культури навчальної діяльності мають значні труднощі при засвоєнні навчального матеріалу. Тому вчитель з ними працює фронтально на основі конкретних алгоритмів, схем, зразків тощо. Такі діти виконують необхідний мінімум навчальної програми. Учень із цієї групи, якщо він став більш самостійним, може бути переведений вчителем у групу учнів з середнім рівнем культури навчальної діяльності.

Навчальна діяльність цих молодших школярів потребує управління учителя і необхідної допомоги.

Ми розглянули управління формуванням культури навчальної діяльності молодших школярів на основі управлінської структури (самоуправління – співуправління - управління), педагогічного проекту управління, формування системи умінь культури навчальної діяльності дітей.

Виявлені якісні характеристики культури навчальної діяльності дітей.

Для першокласника є характерним: оволодіння уміннями культури проходить на основі спостережень з необхідним поясненням учителя, батьків; оцінка вчинків виконується на рівні “добре –погано”; виявлення необхідних умінь культури підтримується з ініціативи дорослих; більш виразно виявляється культура емоційних переживань, естетичних почуттів у спілкуванні; має місце сприйняття знань про культуру навчальної діяльності; є бажання брати участь в оволодінні культурою своєї навчальної діяльності; є перші прояви контролю за своєю поведінкою і вчинками.

Для учнів другого класу характерним є таке: спостереження набуває форми аналізу; з’являється необхідність співвідношення своїх умінь з уміннями інших учнів в конкретних ситуаціях виявлення культури навчальної діяльності; з’являється необхідність в пошуку знань для “поповнення” умінь культури навчальної діяльності, розвитку якостей, рис особистості учня; спостерігається виявлення творчості в навчальній діяльності; уміння, навички культури навчальної діяльності в основному стають необхідними.

Для учнів третього класу є характерним: аналіз спостережень за виявленнями умінь культури і пошук шляхів її підвищення; усвідомлення норм і правил

культури; виявлення культури навчальної діяльності у творчому плані; уміння контролювати свої дії, співвідносити їх з конкретною ситуацією; дитина може самостійно вибирати об'єкти у змісті своєї навчальної діяльності.

У нашому експерименті враховувався вплив виховної культури батьків на учнів через такі напрями: контроль за ходом оволодіння дитиною культурою навчальної діяльності, за проявом різних умінь культури дитиною при виконанні домашніх завдань; інформування вчителя про особливості виконання домашніх завдань, про стан самостійної роботи дитини, про витрати часу в учінні, про труднощі в учінні; створення умов для розвитку культури навчальної діяльності.

У цій частині дисертаційної роботи розкрито основи управління формуванням культури навчальної діяльності молодших школярів, далі будуть зроблені підсумки дослідно-експериментальної роботи.

2.4. Основні результати дослідно-експериментальної роботи

Контрольний експеримент проводився у третьому (експериментальному і контрольному) класах. На цьому етапі дослідження необхідно було виявити характер змін, що відбулися в стані навчальної діяльності дітей, в якостях і рисах їхньої особистості.

Основний інструмент контрольного експерименту був таким: діагностування стану знань, умінь культури, якостей і рис особистості; вивчення зони найближчого розвитку учнів; визначення витрат часу; оцінка сформованості культури навчальної діяльності дітей за критеріями та показниками; опрацювання результатів педагогічного експерименту на основі методу довірчих інтервалів, який дозволяє зафіксувати достатньо точно ті позитивні зміни, які відрізняють стан навчальної діяльності дітей експериментального і контрольного класів.

Контрольний експеримент мав такі особливості: він проводився за підсумками першого півріччя третього класу і за третій клас.

Розглянемо результати оцінки знань, умінь культури, які виявляються учнями при вивченні всіх навчальних предметів в контрольному і експериментальному класах протягом навчальної діяльності.

У табл. 2.14 відображені результати річного навчання дітей третіх класів. Аналіз її змісту показує, що тенденція підвищення ефективності більш виразна в експериментальному класі у порівнянні з контрольним класом.

Таблиця 2.14

Результати оцінки стану умінь культури навчальної діяльності учнів третіх класів (кількість учнів у відсотках)

Методики оцінки знань, умінь культури, рис, якостей особистості дітей третіх класів у ході навчальної діяльності	Стан культури навчальної діяльності дітей за третій рік навчання											
	Експериментальний клас (30 учнів)						Контрольний клас (30 учнів)					
	Третій клас						Третій клас					
	За I півріччя			За III рік			За I півріччя			За III рік		
	В	С	Н	В	С	Н	В	С	Н	В	С	Н
Методика 1.	30	53,3	16,7	40	50	10	13,3	66,7	20	10	70	20
Методика 2.	33,3	50	16,7	36,7	56,6	6,7	10	66,7	23,3	10	73,3	16,7
Методика 3. а)	46,7	46,7	6,6	50	46,7	3,3	20	63,3	16,7	20	66,7	13,3
Методика 3. б)	43,3	43,3	13,4	46,7	46,7	6,6	23,3	60	16,7	26,7	60	13,3
Методика 3. в)	73,3	23,3	3,4	76,7	23,3	0	50	43,3	6,7	50	46,7	3,3
Методика 3. д)	50	40	10	56,7	40	3,3	20	56,7	23,3	20	63,3	16,7
Методика 3. е)	53,3	40	6,7	60	36,7	3,3	23,3	60	16,7	23,3	63,3	13,4
Методика 3. ж)	56,7	36,7	6,6	63,3	36,7	0	30	56,7	13,3	30	60	10
Методика 4. а)	26,7	53,3	20	33,3	53,4	13,3	6,7	63,3	30	6,6	66,7	26,7
Методика 4. б)	60	33,3	6,7	66,7	30	3,3	40	46,7	13,3	40	50	10
Методика 4. в)	63,3	23,3	13,4	70	20	10	36,7	46,7	16,6	40	46,7	13,3
Методика 4. д)	43,3	40	16,7	53,3	33,4	13,3	23,3	50	26,7	26,7	50	23,3
Методика 4. е)	23,3	60	16,7	33,3	56,7	10	3,3	63,4	33,3	6,7	66,7	26,6
Методика 5	20	60	20	26,7	56,7	16,6	10	60	30	10	63,3	26,7

Продовження табл. 2.14

Методика 6	46,7	30	23,3	53,3	33,3	13,4	16,7	36,7	46,6	16,7	50	33,3
Методика 7	23,3	43,4	33,3	33,3	46,7	20	10	36,7	53,3	13,3	46,7	40
Методика 8	63,3	33,3	3,4	66,7	33,3	0	40	50	10	43,3	50	6,7
Методика 9. а)	50	40	10	56,7	40	3,3	33,3	53,3	13,4	33,3	56,7	10
Методика 9. б)	46,7	43,3	10	53,3	46,7	0	30	60	10	30	63,3	6,7
Методика 9. в)	60	36,7	3,3	70	30	0	46,7	36,7	16,6	46,7	43,3	10
Методика 10	73,3	20	6,7	76,7	23,3	0	53,3	30	16,7	53,3	33,3	13,4
Методика 11	20	66,7	13,3	30	63,3	6,7	6,7	66,7	26,6	6,7	70	23,3
Методика 12	56,7	30	13,3	66,7	30	3,33	36,7	46,7	16,6	36,7	53,3	10

Ця тенденція підтверджується змістом рис. 2.2

Порівняння змісту рис. 2.2 зі змістом рис. 2.1 (див. стор. 136) дозволяє зробити такі висновки:

1. Має місце поліпшення умінь культури, розвитку рис і якостей особистості дітей експериментального класу наприкінці третього року навчання. Це підтверджує той факт, що культура навчальної діяльності формується на відповідних етапах;

2. Якісний склад груп учнів у відсотках показує, що в експериментальному класі процес формування культури навчальної діяльності відбувається більш ефективно. Це підкреслює, як приклад, склад груп учнів з високим рівнем культури, які сформувалися за третій рік навчання в експериментальному і контрольному класах та виявлені за методиками 1-23 (див. табл. 2.14)

1. (40 і 10), 2. (36,7 і 10), 3. (50 і 20), 4. (46,7 і 26,7), 5. (76,7 і 50), 6. (56,7 і 20),
 7. (60 і 23,3), 8. (63,3 і 30), 9. (33,3 і 6,7), 10. (66,7 і 40), 11. (70 і 40), 12. (53,3 і 26,7),
 13. (33,3 і 6,7), 14. (26,7 і 10), 15. (53,3 і 16,7), 16. (33,3 і 13,3), 17. (66,7 і 43,3), 18. (56,7 і 33,3)
 19. (53,3 і 30), 20. (70 і 46,7) 21. (76,7 і 53,3), 22. (30 і 6,7), 23. (66,7 і 36,7).

За період третього року навчання ми також проводили спостереження за формуванням рівнів культури навчальної діяльності молодших школярів в експериментальному і контрольному класах. Результати наших спостережень подані в табл. 2.15.

Таблиця 2.15

Порівняльна характеристика культури
навчальної діяльності молодших школярів (у відсотках)

Кількість учнів	Рівень сформованості культури навчальної діяльності молодших школярів					
	Третій клас					
	За I півріччя			За III рік		
	В	С	Н	В	С	Н
Контрольний клас (30)	10	76,7	13,3	13,3	80	6,7
Експериментальний клас (30)	30	70	0	36,7	63,3	0

Аналіз підтверджує, що навчальна діяльність молодших школярів значно поліпшилась в експериментальному класі у порівнянні із контрольним класом. Це підтверджує високий, середній, низький рівень сформованості культури навчальної діяльності учнів за три роки навчання.

Експериментальний клас

Перший рік навчання: В(13,3); С(76,7); Н(10).

Другий рік навчання: В(26,7); С(73,3); Н(0).

Третій рік навчання: В(36,7); С(63,3); Н(0).

Контрольний клас

Перший рік навчання: В(10); С(73,3); Н(16,7).

Другий рік навчання: В(10); С(70); Н(20).

Третій рік навчання: В(13,3); С(80); Н(6,7).

Видно, що в експериментальному класі протягом трьох років навчання відбувався “перехід” учнів у групи з більш високим рівнем культури навчальної діяльності. У контрольному класі динаміка цього процесу фактично не спостерігається.

Ми перевіряли витрати часу на виконання навчальних завдань учнями третіх класів. Наприклад, при вивченні теми: “Розвиток мовлення“. У третьому класі експертна оцінка витрат часу на виконання завдання складала N=10 хвилин. Результати вимірювань витрат часу наведені в табл. 2.16.

Таблиця 2.16

Оцінка витрат часу учнями на виконання навчальних завдань
(у відсотках щодо експертної оцінки часу)

Вид завдання	Кількість учнів за порядком		Експертна оцінка часу		Витрачений час		Відносний час	
	К _Е	К _К	К _Е	К _К	К _Е	К _К	К _Е	К _К
Написання листа бабусі	1	1	10	10	5	10	50	100
	2	2	10	10	7	11	70	110
	3	3	10	10	6	8	60	80
	4	4	10	10	6	12	60	120
	5	5	10	10	5	9	50	90
	6	6	10	10	6	10	60	100
	7	7	10	10	5	11	50	110
	8	8	10	10	7	10	70	100
	9	9	10	10	7	11	70	110
	10	10	10	10	5	9	50	90

Примітки: 1.К_Е – клас експериментальний; 2.К_К – клас контрольний.

Одержані нами результати наводяться в табл. 2.16.

Аналіз підтверджує, що відносний час на виконання завдання у групі учнів експериментального третього класу менше, ніж відносний час, витрачений на

виконання завдання групою учнів третього контрольного класу. Це підкреслює також тенденцію підвищення ефективності навчання учнів експериментального класу.

Для визначення зони найближчого розвитку учнів третього класу протягом навчальної діяльності були розроблені рівневі завдання, які виконували учні експериментального і контрольного класів. Зміст цих завдань не виходив за межі складності дидактичного матеріалу для третього класу.

Аналіз даних (див. табл. 2.17) у порівнянні з даними отриманими раніше для першого і другого класів (див. стор. 141) дозволяє говорити про такі результати:

а) Перша група учнів контрольного класу:

- у першому класі: на підрівні Π_3 – 3,3, на підрівні Π_2 – 3,3, на підрівні Π_1 – 3,3.
- у другому класі: на підрівні Π_1 – 6,7, на підрівні Π_2 – 3,3.
- у третьому класі: підрівень Π_1 – 3,3; підрівень Π_2 – 6,7;

Перша група учнів експериментального класу:

- у першому класі: на підрівні Π_2 – 3,3, на підрівні Π_3 – 10.
- у другому класі: на підрівні Π_3 – 26,7.
- у третьому класі: підрівень Π_2 – 10; підрівень Π_3 – 26,7;

б) Друга група учнів контрольного класу:

- у першому класі: на підрівні Π_2 – 33,3, на підрівні Π_3 – 33,3.
- у другому класі: на підрівні Π_2 – 26,7, на підрівні Π_3 – 30.
- у третьому класі: підрівень Π_1 – 13,3; підрівень Π_2 – 33,3; підрівень Π_3 – 26,7;

Друга група учнів експериментального класу:

- у першому класі: на підрівні Π_2 – 26,7, на підрівні Π_3 – 40.
- у другому класі: на підрівні Π_2 – 16,7, на підрівні Π_3 – 30, на підрівні Π_1 – 26,7.
- у третьому класі: підрівень Π_2 – 10; підрівень Π_3 – 46,6; Π_1 – 6,7;

в) Третя група учнів контрольного класу:

- у першому класі: на підрівні I_3 – 13,3, на підрівні II_1 – 3,3.
- у другому класі: на підрівні I_3 – 13,3, на підрівні II_1 – 6,7.
- у третьому класі: підрівень I_2 – 10; підрівень I_3 – 6,7;

Третя група учнів експериментального класу:

- у першому класі: на підрівні II_1 – 6,7, на підрівні II_2 – 3,3.
- у другому класі: на всіх підрівнях 0;
- у третьому класі: на всіх підрівнях – 0.

Усі значення характеризують значне підвищення розвитку учнів експериментального класу, що можна пояснити розширенням меж зони їхнього найближчого розвитку.

Ми оцінювали стан навчальної діяльності дітей третіх класів також за критеріями та показниками сформованості культури.

Одержані результати представлені в табл. 2.18.

Аналіз даних (див. табл. 2.18) в порівнянні з даними для першого і другого класів (див. стор. 143) дозволяє зробити такі висновки:

- чітко простежується тенденція збільшення кількості учнів, які досягають рівня “В” і “С”, відповідно зменшується кількість учнів, які досягають рівня “Н”;

- ці процеси проходять як в експериментальному, так і в контрольному класах, але в експериментальному класі вони значно вагоміші;

- різних за змістом критеріїв діти експериментального класу протягом трьох років навчання досягають по-різному: більш високі показники рівня досягаються за критеріями педагогічного і дидактичного змісту за один і той же час навчання у порівнянні з критеріями психологічного і управлінського змісту. Це можна пояснити тим, що відповідні процеси потребують більшого виявлення самостійності дітей у навчанні, але це необхідно узгоджувати із віковими можливостями учнів початкових класів.

Таблиця 2.18

Відповідність навчальної діяльності учнів
третіх класів критеріям культури (кількість учнів у відсотках)

Критерії культури та показники	Стан навчальної діяльності учнів третіх класів за критеріями культури та показниками					
	Експериментальний клас (30 учнів)			Контрольний клас (30 учнів)		
	На кінець 3 класу			На кінець 3 класу		
	В	С	Н	В	С	Н
Вихованість учнів:						
Охайність	76,7	23,3	0	46,7	46,7	6,6
Зібраність	60	33,3	6,7	33,3	53,3	13,4
Чуйність	70	30	0	53,3	40	6,7
Сумлінність	66,7	30	3,3	33,3	50	16,7
Розвиток учнів:						
Інтерес	80	20	0	43,3	36,7	20
Зосередженість	73,3	23,4	3,3	40	36,7	23,3
Логічність	56,7	26,7	16,6	23,3	46,7	30
Самоконтроль	70	30	0	6,7	70	23,3
Знання, уміння, навички учнів:						
Міцність	60	40	0	16,7	70	13,3
Точність	70	26,7	3,3	26,7	63,3	10
Виразність	73,3	20	6,7	16,7	53,3	30
Самоуправління учнів:						
Цілеспрямованість	66,7	33,3	0	13,3	53,4	33,3
Організованість	73,3	26,7	0	30	50	20
Раціональність	70	23,3	6,7	26,7	56,7	16,6

У той же час спеціальна робота вчителя з формування культури навчальної діяльності значно поширює межі найближчого розвитку кожної дитини, тому рівень за критеріями вищий, ніж у навчанні дітей контрольних класів;

- загальний ефект від оволодіння дітьми культурою навчальної діяльності вищий ніж від впливу тільки педагогічної культури учителя на основі традиційних методів.

Для перевірки останнього висновку, підтвердження його достовірності ми використали метод довірчих інтервалів.

Цей метод дозволяє зафіксувати достатньо точно ті позитивні новоутворення, які відрізняють стан навчальної діяльності дітей контрольного класу від навчальної діяльності дітей експериментального класу.

Для обчислення меж довірчих інтервалів ми використали формулу:

$$P_{\epsilon} \left[\frac{n}{n + \lambda^2} \left(p^* + \frac{\lambda^2}{2n} \pm \lambda \sqrt{\frac{p^* q^*}{n} + \frac{\lambda^2}{4n^2}} \right) \right], \text{ де} \quad (2,2)$$

$$p^* = p \pm \lambda \sqrt{\frac{pq}{n}} - \text{частотність};$$

$\lambda - 100\epsilon$ - відсоткове значення нормального відхилення.

У нашому випадку, коли вибір ϵ (наприклад $\epsilon=0,05$ маємо $\lambda=1,96$) [216, 326].

Цей метод пов'язували з оцінкою параметру “міцність” знань дітей, для чого проводили діагностичні контрольні роботи: на початку навчання у другому класі, далі за першу чверть, за другу чверть, за третю чверть, за четверту чверть, на початку навчання в третьому класі і далі - за першу чверть, за другу чверть, за третю чверть, за четверту чверть (див. додаток Д).

Визначимо початкові дані: K_E – клас експериментальний, 30 учнів; K_K – класи контрольні, 112 учнів. При $\epsilon=0,05$ маємо $\lambda=1,96$; n – кількість учнів, що писали контрольну роботу, v – число рішень на оцінки 4 і 5. Таким чином, оцінювалась ефективність навчання.

Наприклад, для експериментального класу за результатами контрольної роботи за III чверть навчання у другому класі виконали такі розрахунки:

$$n=30, x=19, e=0,05, л=1,96; л^2 =3,8416, 4n^2=3600,$$

$$\frac{n}{n+\lambda^2} \approx 0,89; p^* = \frac{v}{n} \approx 0,64, q^* = 1-p^* = 1-0,64 = 0,36, p^* + \frac{\lambda^2}{n} \approx 0,7,$$

$$\lambda \sqrt{\frac{p^* q^*}{n} + \frac{\lambda^2}{4n^2}} \approx 0,18.$$

Тоді РЄ (0,8; 0,5).

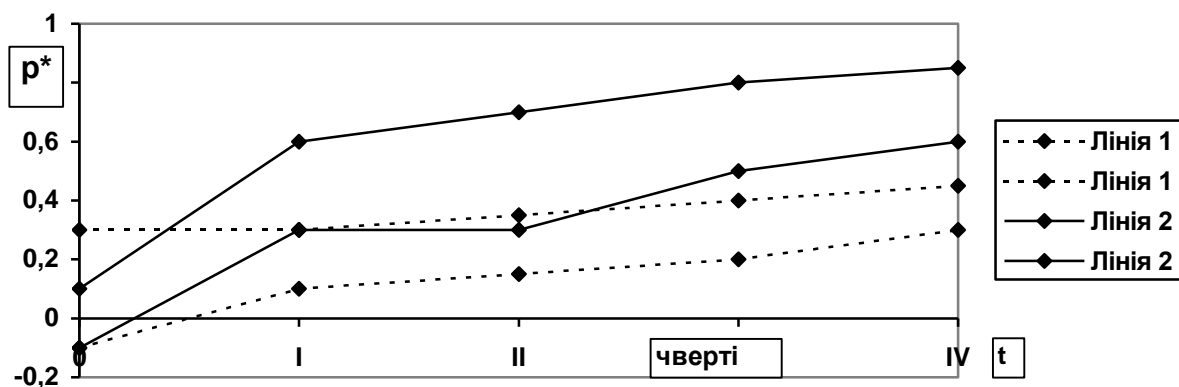
Аналогічно для контрольних класів одержали: $n=112, x=44, e=0,05,$
 $л=1,96, РЄ (0,4; 0,2).$

Всі одержані інтервали представлені на Рис. 2.3.

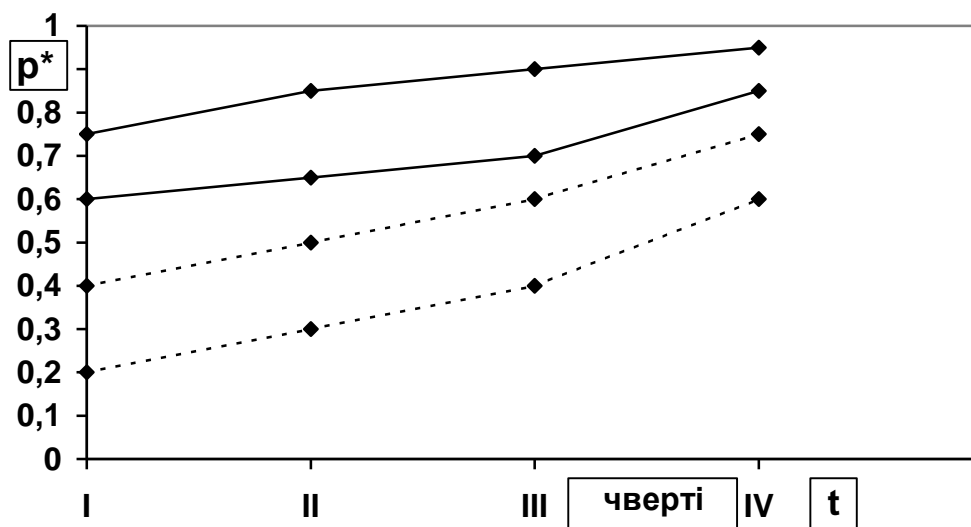
Аналіз показує, що довірчі інтервали не пересікаються, починаючи з третьої чверті другого року навчання. Це доводить ефективність експериментального навчання у порівнянні з контрольним навчанням. За термінологією математики можна зробити висновок про те, що перевага експериментального класу у порівнянні з контрольним класом є статистично значущою.

Отже, всі одержані результати (знання, уміння, навички, риси і якості особистості, стан зони найближчого розвитку учнів, витрати часу, сформованість культури навчальної діяльності дітей за критеріями) підтверджують ефективність експериментального навчання з формування культури навчальної діяльності молодших школярів. Усі результати говорять про високу ефективність організації навчальної діяльності молодших школярів на основі теоретичного понятійного апарату культури, педагогічного управління та технологічного підходу.

Другий рік навчання, 2 клас.

Третій рік навчання, 3 клас.

Примітки:

Лінія 1 – клас контрольний;

Лінія 2 – клас експериментальний.

Рис. 2.3. Довірчі інтервали за параметром “міцність” знань учнів.

Висновки до 2 розділу

1. Експериментально досліджено процес формування культури навчальної діяльності молодших школярів на основі проведення педагогічного експерименту.

2. Обґрунтовано і практично перевірено технологію формування культури навчальної діяльності молодших школярів на шкільних та позашкільних формах організації навчання, проектах культури в навчальній діяльності дітей, через педагогічні проекти управління формуванням культури, діагностику ефективності (результатів) навчання.

3. Технологія формування культури навчальної діяльності дітей початкових класів упроваджується під керівництвом вчителя, відкриває можливості виявлення самостійності кожною дитиною в умовах самоуправління, участі в цьому процесі батьків дітей, які створюють необхідні умови вдома.

4. Формування культури навчальної діяльності молодших школярів учителем і самими дітьми має за мету навчити дітей як на репродуктивному рівні, так і на рівні творчої взаємодії між учителем і учнями унормувувати власну навчальну діяльність, що забезпечує значне підвищення ефективності навчально-виховного процесу в початковій школі, розвиток кожної дитини як особистості.

5. Формування культури навчальної діяльності молодших школярів не тільки забезпечує навчання дітей у відповідності із зоною їхнього найближчого розвитку, але й надає можливість якісно розширити її межі і тим самим сприяє оволодінню дітьми більш високим рівнем культури навчальної діяльності.

6. Ефективність експериментального навчання забезпечувалась педагогічною культурою викладання вчителя, урахуванням рівня сформованості культури навчальної діяльності молодших школярів, розвиваючою взаємодією вчителя і учнів, урахуванням індивідуальних особливостей і вікових можливостей дітей 1-3 класів, створенням психолого-педагогічних, організаційно-управлінських умов, у яких формувалась культура навчальної діяльності молодших школярів і які були передбачені в змісті гіпотези, що повністю її підтверджує.

ВИСНОВКИ

1. Формування культури навчальної діяльності молодших школярів є об'єктивною реальністю, яка детермінується суперечністю між новою парадигмою освіти та нерозробленістю необхідних теоретичних положень, об'єктивно існуючою потребою педагогічної практики в науковому, навчальному і методичному забезпеченні такого формування. Це є найважливішою умовою особистісного розвитку учня, що забезпечує необхідний фундамент, на якому має відбуватися подальший розвиток дитини.

2. Розв'язання проблеми культури навчальної діяльності молодших школярів ґрунтується на теоретико-методологічних основах феномену культури, на значних здобутках в педагогічній спадщині, на досягненнях педагогічної, психологічної, соціальної, управлінської наук про викладання і навчальну діяльність у початковій школі і має враховувати практику гуманістичної педагогіки та розвиваючого навчання.

3. Засадами формування культури навчальної діяльності молодших школярів є: теоретичний апарат культури навчальної діяльності молодших школярів і відповідна йому технологія формування культури навчальної діяльності, педагогічне управління вчителя, яке поступово зменшується на основі співуправління, самоуправління учнів у процесі вивчення навчальних предметів початкової школи.

4. У ході формування культури навчальної діяльності молодших школярів виявлена ефективність сполучення педагогічних проєктів шкільних (уроки, нетрадиційні уроки) та позашкільних (самостійна робота учнів) форм організації навчання з проєктами культури через упровадження педагогічного управління на таких технологічних етапах: планування системи уроків, планування уроку, планування проєктів культури, планування самостійної роботи учнів за розробленими в дослідженні алгоритмами.

5. Формування культури навчальної діяльності молодших школярів забезпечується поступовим оволодінням ними уміннями культури дидактичного,

психологічного, виховного, організаційно-управлінського змісту під керівництвом учителя, які виявляються в навчально-виховних ситуаціях і в життєдіяльності дитини, складають систему умінь культури навчальної діяльності учня початкової школи.

6. Культуроємність навчальної діяльності молодших школярів має індивідуальний характер, визначається шляхом розрахунку коефіцієнта культуроємності на основі розробленої математичної методики, яка дозволяє оцінювати ефективність навчальної діяльності учнівського колективу, групи та окремого учня.

7. На формування культури навчальної діяльності впливають психолого-педагогічні та організаційно-управлінські умови: рівень оволодіння учнями вміннями культури; індивідуальні особливості і вікові можливості дітей; якість планування і проведення технологічних етапів з формування культури навчальної діяльності як педагогічних проектів; створення необхідного фону культури, пов'язаного зі змістом навчального матеріалу і можливостями впливу культури на дітей; врахування принципів формування культури навчальної діяльності та якість педагогічного управління; вміння педагогічної культури вчителя; виховна культура батьків; своєчасна діагностика стану умінь культури навчальної діяльності.

8. Культура навчальної діяльності має вагомий вплив на учня початкової школи. Оволодіння системою умінь культури супроводжується кількісними та якісними позитивними змінами у навчальній діяльності і в особистості кожної дитини через: підвищення рівня культури навчальної діяльності; інтенсивний розвиток учнів; менші витрати часу на виконання завдань; виявлення культури навчальної діяльності за критеріями і показниками: знання, вміння, навички (міцність, точність, виразність); вихованість (зібраність, охайність, чуйність, сумлінність); розвиток (інтерес, зосередженість, логічність, самоконтроль); самоуправління (цілеспрямованість, організованість, раціональність); підвищення ефективності навчальної діяльності; виявлення дитиною індивідуально-особистісної позиції у навчанні і життєдіяльності; виявлення

внутрішнього стану дитиною в навчальній діяльності; підвищення академічних успіхів. У всіх цих процесах особлива увага приділяється діагностиці стану умінь культури навчальної діяльності учнів та діагностиці ефективності (результатів) навчання.

9. Технологія формування культури навчальної діяльності молодших школярів створюється на технологічних етапах за алгоритмами шкільних та позашкільних форм організації навчання, проектів культури в навчальній діяльності на основі конструювання вчителем педагогічних проектів цих форм. Формування культури забезпечується педагогічним управлінням вчителя, співуправлінням, самоуправлінням учнів, діагностикою стану умінь культури навчальної діяльності, досягненням критеріїв та показників сформованості культури навчальної діяльності, діагностикою ефективності (результатів) навчання молодших школярів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів формування культури навчальної діяльності молодших школярів. Подальший розвиток цього напрямку пов'язаний з вивченням характеру наступності між вихованням дітей у дитячому садку і їхнім навчанням у початковій школі на засадах культури, з виявленням сутності впливу позакласної діяльності дітей на ефективність формування культури навчальної діяльності, з виявленням ролі культури навчальної діяльності молодших школярів для навчання в середній школі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. В.О. Огнев'юк. Організаційно-управлінське забезпечення переходу на 12-річний термін навчання (Проблеми переходу початкової школи на нову структуру і зміст навчання) / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції у м. Донецьку 2-3 листопада 2000 року. – Донецьк: ВАТ “УкрНТЕК”, 2000. – С. 5-6.
2. Освіта в Україні. Доповідь міністра освіти і науки України на П Всеукраїнському з'їзді працівників освіти / “Освіта України” № 47, 12 жовтня 2001. – С.4-5.
3. Державний стандарт початкової загальної освіти / Початкова школа, № 1 (379), січень 2001. – Київ “Преса України”. – С. 28-54.
4. М.С. Вашуленко. Формування мовної особистості молодшого школяра в умовах переходу до 4-річного початкового навчання (Проблеми переходу початкової школи на нову структуру і зміст навчання) / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції у м. Донецьку 2-3 листопада 2000 року. – ВАТ “УкрНТЕК”, 2000. – С. 25.
5. Дусавицкий А.К., Репкин В.В. О развитии познавательных интересов младших школьников // Вопросы психологии № 3, 1975 – С. 8.
6. Менчинская Н.А. Проблемы учения и умственного развития школьника: Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1989. – С. 78.
7. Обучение и развитие / Под ред. Л.В. Занкова. – М., 1975. – С. 52.
8. Занков Л.В. Дидактика и жизнь. - М.: “Просвещение”, 1968. – 176 с.
9. Возрастная и педагогическая психология: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / М.В. Матюхина, Т.С. Михальчик, Н.Ф. Прокина и др.: Под ред. М.В. Гамезо и др. – М.: Просвещение, 1984. – С. 115-117.
10. Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника. – М., 1974 / “Педагогика и психология”, № 10. – С. 45.
11. Амонашвили Ш.А. Воспитательная и образовательная функция оценки учения школьников: Экспериментально-педагогическое исследование. – М.: Педагогика, 1984. – С. 3-4.

12. Маркова А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1983. – С. 62-63.
13. Древис У., Фурманн Э. Организация урока (в вопросах и ответах). Оценки и отметки: Пер. с нем. Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1984. – С. 12.
14. Маркова А.К. и др. Формирование мотивации учения: Кн для учителя (А.К. Маркова, Т.А. Матис, А.Б. Орлов. – М.: Просвещение, 1990. – С. 11. /Психол. наука – школе).
15. Психолого-педагогические аспекты учебного процесса в школе / под ред. С.Д. Максименко. – К.: Рад. школа, 1983. – С. 23.
16. Дусавицкий А.К. Зависимость между интересом и тревожностью в учебной деятельности младших школьников. – Вопр. психологии, 1982, № 3. – С. 54-63.
17. Страхов В.И. Внимание в процессе деятельности / Автореферат докт. дисс. – М., 1975. – С. 2.
18. Лысенкова С.Н. Методом опережающего обучения: кн. для учителя: Из опыта работы. – М.: Просвещение, 1988. – 192 с.: ил. (Твор. лаб. учителя).
19. Лысенкова С.Н. Когда легко учиться: Из опыта работы учителя начальных классов школы № 587 Москвы. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Педагогика, 1985. – 176 с.
20. Логачевська С.П. Диференціація у звичайному класі. Посібник для вчителів, методистів, студентів. За загальною редакцією академіка АПН України О.Я. Савченко. – Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1998. - 288с.
21. Про формування мотивів навчальної діяльності учнів. – В кн.: Психологія. – К.: Рад. шк., 1967, Вип. 4. – С. 7.
22. Давыдов В.В. Психологические проблемы воспитания и обучения подрастающего поколения. – Вопр. психологии, 1977, № 5. – С. 40.
23. Нечай-Горбачук Л.Д. Навчання грамоти / Навчально-методичний посібник. – Слов'янськ, 1997. – С. 19-44.
24. Новиков А.И. Исследование процесса смыслового преобразования текста. – В кн.: Семантика, логика и интуиция в мыслительной деятельности. – М.: Педагогика, 1979. – С. 61.

25. І.І. Кожевникова. Культура навчальної діяльності молодших школярів / Соціалізація особистості: Зб. наук. праць. – К.: НПУ, 1999. Випуск 4. – С. 213; 214; 215.

26. Беланова Р.О. Проблеми гуманізму наприкінці ХХ століття / Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова / Укл. П.В. Дмитренко, О.Л. Макаренко. – К.: НПУ, 2000. – Ч. 2. – С. 19.

27. Н.В. Заверико. Інноваційні технології соціалізації особистості підлітків та старшокласників / Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Зб. наук. пр. / Редкол.: Т.І. Сущенко (відп. ред.) та ін. – Київ-Запоріжжя. – Вип. 17. – С. 37.

28. Н.М. Чернуха. Духовний розвиток молодших школярів засобами національного мистецтва / Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Зб. наук. пр. / Редкол.: Т.І. Сущенко (Відп. ред.) та інш. – Київ-Запоріжжя. – Вип. 17. – С. 90; 91.

29. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи: Підручник для студентів педагогічних факультетів. – К.: Генеза, 1999. – С. 14, 34.

30. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – изд. 2-е, пераб. и доп. – Москва, научное издательство “Большая российская энциклопедия”, 1998. – С. 607.

31. Волков Г.Н. Этнопедагогика: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр “Академия”, 2000. – С. 29.

32. Великий тлумачний словник української мови /уклад. і голов.ред. В.І.Бусел.- К.: РИПЗ, ВТР “Перун”, 2001.- С.122.

33. Benoist A. Les idées l'endroit, 1979. P. 217.

34. Савицкая Т.Е. “Взгляд справа” на сущность культуры и культурное возрождение // Общество. Культура. Философия: Материалы к XVII Всемирному философскому конгрессу. – М., 1983. – С. 201-221.

35. Воспитание детей в школе: Новые подходы и новые технологии / под ред. Н.Е. Щурковой. – М.: Новая школа, 1998. – С. 22.

36. Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти України, 1996 – 2001 рр.

37. Перелік підручників та навчальних посібників, які використовуються в школі в 2001-2002 навчальному році / Інформаційний збірник МО України 12 червня 2000 р. – 20с.
38. Перелік програм, які використовуються в школі в 2001-2002 навчальному році / Інформаційний збірник МО України 12 червня 2000 р.- 20с.
39. Журнал “Початкова школа”. – К.: Рад. школа, 1996-2001 рр.
40. Л.А. Введенская, Л.Г. Павлова. Культура и искусство речи. Современная риторика. – Ростов – на – Дону. Издательство “Феникс”, 1999. – С. 65-66.
41. Рыданова И.И. Основы педагогики общения. – Мн.: Беларуская наука, 1998. – С. 20; 26; 72.
42. Семиченко В.О. Психологія спілкування. Навч.пос. – К.: “Магістр”, 1998. – С. 3-5.
43. Семиченко В.О. Психологія мовлення. Навч. пос. – К.: “Магістр”, 1998. – С. 21.
44. Основы теории речевой деятельности. – М.: Просвещение, 1974. – С. 300.
45. Приходько Ю., Штихалюк О. Моральні ставлення особистості як філософська, психологічна та педагогічна категорія /Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова / Укл. П.В. Дмитренко, О.Л. Макаренко. – К.: НПУ, 2000. – Ч.2. – С. 132.
46. Сухомлинский В.А. Рождение гражданина. – М.: Молодая гвардия, 1971. – С. 20.
47. Амонашвили Ш.А. Здравствуйте дети! Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1983. – С. 15.
48. Леонтьев А.А. Психология общения: Учеб.пособие для студентов вузов, обучающ. по спец. “Психология” / А.А. Леонтьев.- 3-е изд.- М.: Смысл, 1999. – 365с.
49. Куница В.Н. Межличностное общение: Учеб. для вузов /В.Н. Куница, Н.В. Казаранова, А.М. Погольша.- СПб и др.: Питер, 2001.- 544с.
50. Рогов Е.И. Психология общения /Е.И. Рогов.- М.:Владос, 2001.- 335с.

51. Педагогика: Учеб.пособие для студентов пед.ин-тов /Под ред. Ю.К. Банского. – М.: Просвещение, 1983. – С. 74; 76.

52. Иванова Н.В. Проблема формирования индивидуального стиля педагогического общения / Формирование творческой индивидуальности учителя: Материалы научно-практической конференции. – Мн.: 1994. – С. 17.

53. Казарцева О.М. Культура речевого общения: теория и практика обучения: учебное пособие, 2-е изд. - М.: Флинта, Наука, 1999. – С. 5.

54. Ушинский К.Д. О пользе педагогической литературы. – Собр. соч.: В 11-ти т. Т. 2. – М.: Л., 1948 – 1951. – С. 29.

55. Ушинский К.Д. Материалы к 3-му тому “Педагогической антропологии”. – Собр. соч.: В 11-ти т. Т. 10. – М.: Л., 1948 – 1951. – С. 342.

56. Корнеєва В.О. Детермінанти екологічної культури особистості / Матеріали вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідницької роботи: філософія, педагогіка, психологія, фізичне виховання /м. Донецьк, квітень 1997 р./ . – Донецьк, 1997. – С.23.

57. Цветкова И.В. Экология для начальной школы. Игры и проекты. Популярное пособие для родителей и педагогов / Художники Г.В. Соколов, В.Н. Куров. – Ярославль: “Академия развития”, 1997. – С. 176-179.

58. Дидактика современной школы. – К.: Рад. шк., 1987. – С. 42-54.

59. Неменский В.М. Путь к духовной культуре. – Дет. лит., 1976, № 5. – С. 32.

60. Витковская Н.С., Щербо А.В., Джола Д.Н. Формирование эстетической культуры младших школьников: Из опыта работы. – К.: Рад. шк., 1985. – С. 6.

61. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – Изд. 7-е.: Радянська школа, 1971. – С. 95.

62. Эстетическая культура и эстетическое воспитание: Кн. для учителя /Сост. Г.С. Лабковская. – М.: Просвещение, 1983. – С. 17; 84.

63. Хинчин А.Я. Педагогические статьи. – М., 1963. – С. 141-144.

64. Капнин П.В. Диалектика как логика и теория познания. – М., 1973. – С. 124.

65. Беланова Р.О. Освіта і виховання, новітні технології / Гуманізація навчально-виховного процесу: Наук.-метод. зб. Вип. VII / за заг. ред. Легенького Г.І. та Сипченка В.І. – Слов'янськ: ІЗМН – СДП, 1999. – С. 177.

66. Баранівський В.Ф. Духовність особистості в системі сучасних суспільних відносин. – К.: НВИ “Правник” – НАВІУ, 1998. – С. 128.

67. Інформаційний збірник Міністерства освіти України № 13, 1996 р.

68. Виховуємо громадянина України / Методичний посібник для організаторів виховного процесу в навчально-виховних закладах та студентів педагогічних вузів. – Рівне, 1996. – С. 6.

69. Турченко В.Н., Борисова Л.Г. Социально-педагогические проблемы учительского труда. – М.: “Знание”, 1975. – С. 6-16.

70. В.Ф. Паламарчук. Інноваційні процеси в педагогіці / Педагогічні інновації у сучасній школі. – Київ, “Освіта”, 1994. – С. 5-9.

71. Егоров Т.Г. Очерки психологии обучения детей чтению. – М., 1953.- С.16.

72. Горький М. О детской литературе. – М., 1958. – С.91.

73. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. Т. 1. – М.: Педагогика, 1989. – С. 449; 457.

74. Щукина Г.И. Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся. – М.: Педагогика, 1988. – С. 13. - /Труды д. чл. и чл. – кор. АПН СССР.

75. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. – М., 1972. – С. 28-47.

76. Демин Н.В. Проблемы деятельности в теории личности. – М., 1977. – С. 93- 94.

77. Матюшкин А.М. Актуальные вопросы проблемного обучения. – В. кн.: Оконь В. Основы проблемного обучения. – М., 1968. – С. 198.

78. Константинов Н.А. и др. История педагогики: учебник для студ. пед. ин-тов. – М., 1982. – С. 70; 398.

79. Л.С. Выготский. Мышление и речь. Избр. психол. исслед. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1956. – С. 248.

80. В.В. Давыдов. Содержание и структура учебной деятельности школьников / Под ред. В.В. Давыдова, И. Ломпшера, А.К. Марковой; Науч. – исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР, Науч. исслед. ин-т педагогической психологии Акад. пед. наук ГДР. – М.: Педагогика, 1982. – С. 11.

81. Познавательные процессы и способности в обучении / Под ред. В.Д. Шадрикова.- М.: Просвещение, 1990. – 141 с.

82. Чудновский В.Э. Воспитание способностей и формирование личности. – М.: “Знание”, 1986. - /Новое в жизни, науке, технике. Сер. “Педагогика, психология”, № 8/. – С. 4.

83. Н.С. Лейтес. Умственные способности и возраст. – М.: Педагогика, 1971. – С. 5- 6.

84. Лейтес Н.С. Способности и одаренность в детские годы. – М.: “Знание”, 1984. - /Новое в жизни, науке, технике. Сер. “Педагогика и психология”, № 4/. – С. 23.

85. Н. Хамська. Наступність у вихованні культури поведінки у позаурочній діяльності /Початкова школа, 1988, № 10. – С. 48.

86. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Просвещение, 1973. – С. 31.

87. Сухомлинский В.А. Избранные пед. сочинения в 3-х т. Т. 3/ Сост. О.С. Богданова, В.З. Смаль, А.И. Сухомлинская. – М.: Педагогика, 1981. – С. 249; 250.

88. Сухомлинский В.А. Методика воспитания коллектива. – М. Педагогика, 1981. – С. 93.

89. Кузнецова Л.В. Гармоничное развитие личности младшего школьника. – М.: Просвещение, 1985. – С. 14.

90. Горбенко С. Ідея народності в українській педагогіці: погляд у минуле на зламі тисячоліть /Поч. школа. – 1999, № 7. – С. 26.

91. Бапников А.Г., Рустамов А.К. Охрана природы. – М.: Просвещение, 1971. – С. 16.

92. М.Г. Апанасенко, И.А. Гашенко. Эстетическое в дидактике как компонент гуманизации естественных дисциплин и источник творчества (Педагогіка та психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки. Зб.

наук. пр. / Редкол.: Т.І. Сущенко (Відп. ред.) та інш. – Київ - Запоріжжя. – Вип. 17. – С. 41.

93. Програми для середньої загальноосвітньої школи (1-2) класи. – Київ, “Початкова школа”, 2001. – 296с.

94. Васьков Ю.В. Педагогічні теорії, технології, досвід (Дидактичний аспект). – Х.: Скорпіон, 2000. – С.3; 4; 11; 12.

95. Кларин М.В. Педагогические технологии в учебном процессе. – М.: Знание, 1989. /Новое в жизни, науке, технике. Сер. “Педагогика и психология”, № 6 /. – С. 14; 69.

96. Кондратюк Л.П. Проблема реалізації людини як суб’єкта культуротворчої діяльності / Вісник Київського університету. Питання філософських наук. – 1990, № 22. – С. 78-85.

97. Щукина Г.И. Роль деятельности в учебном процессе: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1986. – С. 17.

98. В.А. Ковальчук. До визначення поняття “соціально-педагогічна задача” / Соціалізація особистості: Зб. наук. праць. – К., НПУ, 1999. Випуск 4. – С. 50.

99. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / Под ред. чл. – корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. – 18-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1986. – С. 161; 390; 624; 645; 679.

100. Дубровина И.В. Об индивидуальных особенностях школьников. – М.: “Знание”, 1975. – С. 9-10.

101. Унт И.Э. Индивидуализация и дифференциация обучения. – М.: Педагогика, 1990. – С. 3; 8.

102. Психология индивидуальных различий: Тексты. Учеб. пособие для психол. фак. ун-тов / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – М: Изд-во МГУ, 1982.- 319 с.

103. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1996. – 416 с.

104. Ермолаев О.Ю., Марютина Т.М., Мешкова Т.А. Внимание школьника. – М.: Знание, 1987.- (Новое в жизни, науке, технике. Сер. “Педагогика и психология”; № 9) – С. 4-5.

105. Кабардов М.К., Арцишевская Е.В. Типы языковых и коммуникативных способностей и компетенций / Вопросы психологии. –1995, № 1. – С. 34-49.

106. Кабардов М.К., Матова М.А Межполушарная асимметрия и вербальные и невербальные компоненты познавательных способностей / Вопросы психологии. – 1998, № 6. – С. 106-115.

107. Котик Б.С. Нейропсихологический подход: от упрощений к системно-диагностическому анализу обучения иностранному языку / Вопросы психологии. – 1990, № 3. – С. 126-133.

108. Кожевникова І.І. Результати соціологічного опитування і анкетування дітей 1-3 класів на шляху формування культури їхньої навчальної діяльності (Теоретичні питання освіти та виховання: Збірник наукових праць. Випуск 11) За загальною редакцією академіка АПН України Євтуха М.Б., укладач – О.В. Михайличенко. – Київ: Видавничий центр КДЛУ, 2000. – С. 143; 144; 145; 146.

109. Бабанский Ю.К. Оптимизация процесса обучения (Общедидактический аспект). – М.: Педагогика, 1997. – С. 57.

110. Бондаревская Е.В., Богомолова Г.П. Методика изучения нравственной воспитанности школьников. – В кн.: Методы научно-педагогического исследования. – Ростов – на – Дону, 1972. – С. 75.

111. В.А. Товстик. Основы психолого-педагогических исследований: учебное пособие. – Макеевка, Графити, 1996. – С. 30; 41.

112. Подласый И.П. Педагогика: Новый курс: Учебник для студ. пед. вузов: В 2 кн. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения. – С. 232; 293.

113. Фридман Л.М., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя. – Второе издание, дополненное и переработанное. – М.: Изд-во “Совершенство”, 1998. – С. 320.

114. Берифаи Л.В. Некоторые способы изучения строения учебной деятельности младших школьников / Экспериментальные исследования по проблемам перестройки начального обучения. – Тбилиси, 1969. – С. 325-327.

115. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс: Учебник для студ. пед. вузов: В 2 кн. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – Кн.2: Процесс воспитания. – С. 7.

116. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1997. – С. 15.

117. Психология. Словарь /Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С.65.

118. Фильштейн Д.И. Психология развития личности в онтогенезе / Закономерности поуровневого развития личности в онтогенезе. – М., 1989. – С. 183; 184.

119. Раченко И.П. НОТ учителя. – М.: Просвещение, 1982. – С. 20; 21.

120. І.І. Кожевникова. Шляхи формування культури навчальної діяльності молодших школярів (Проблеми переходу початкової школи на нову структуру і зміст навчання) / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції у м. Донецьку 2-3 листопада 2000 року. – Донецьк: ВАТ “УкрНТЕК”, 2000. – С.133.

121. Кожевникова І.І. Дидактика культури навчальної діяльності молодших школярів (Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова (Укл. П.В. Дмитренко, О.Л. Макаренко. – К.: НПУ, 2000. – Ч. 1.) – С.45-51.

122. Педагогика: Учеб. пособие для студентов пед ин-тов / Под ред. Ю.К. Бабанского. – М.: Просвещение, 1983. – С.76.

123. Маркс К. Капитал. т. 1. – Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 23. - С. 191.

124. Петровский А.В. Принцип отраженной субъективности в психологическом исследовании личности / Вопросы психологии. – 1985, № 4. – С. 17- 18.

125. Выготский Л.С. История развития высших психических функций / Проблема сознания. Собр. соч. – М., 1983. – Т. 3. – С. 315.

126. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2000. – С. 635-641.

127. Мильруд Р.П. Формирование эмоциональной регуляции поведения учителя / Вопросы психологии. – 1987, № 6. – С. 25-27.

128. Бушелева Б.В. О культуре поведения. – М.: “Знание”, 1974. – 96 с.

129. Осипова М.П. Методика воспитательной работы: Практикум / Учеб. пособие по спец. 03.08. “Педагогика и методика нач. обучения”/- Минск, 1991. – 197 с.

130. Вашуленко М.С. та ін. Буквар: підруч. для 1 кл. чотиріч. і 1 кл. триріч. почат. шк. / М.С. Вашуленко, А.М. Матвеева, Л.К. Назарова, Н.Ф. Скрипниченко. – 10-е вид. – К.: Освіта, 1996 – 120с.

131. Родная речь. Учеб. по чтению для учащихся нач. кл. Кн.1 /Сост. М.В. Голованова и др. – М.: Просвещение, 1991 – 135с.

132. Н.М. Бібік, Н.С. Коваль. Віконечко: Навчальний посібник для 1класу чотиріч. поч.школи – К.: А.С.К., 1997.- 112с.

133. Горбушина Л.А. Обучение выразительному чтению младших школьников. Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1981. – 118 с.

134. Л.Э. Генденштейн, Е.Л. Мадышева. Арифметические игры для детей 6-7 лет. Серия “Энциклопедия развивающих игр”. – “Илекса”, “Гимназия”, Москва-Харьков, 1998. - 144 с.

135. Білий І.О. Сходинки і Буквар-читанка для дитсадків та перших кл. почат. шк. – Донецьк: МП “Отечество”, 1995. – 272 с.

136. Л.П. Кочина. Математика в первом классе четырехлетней начальной школы. Методическое пособие. – Киев, “Радянська школа”, 1986. – 120с.

137. Собко В.О. Навчання складати тексти-описи. – К., 1991. – С. 100-130.

138. Богданова О.С., Калинина О.Д. Содержание и методика этических бесед с младшими школьниками: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1982. – 160 с.

139. Антонова Л.Г. Развитие речи. Уроки риторики. Популярное пособие для родителей и педагогов. – Ярославль: Академия развития, 1997.- 224 с.

140. Чернокозов И.И. Профессиональная этика учителя. Книга для учителей – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Рад. шк., 1988. – 221 с.

141. Юркевич В.С. Выполнить себя... . - М.: “Знание”, 1980. – С. 59-72.

142. Легенький Г.И. Цель и способы воспитания. – М.: Педагогика, 1990. – С. 105-110.

143. И.А. Бунин. Детство. Стихи для дошкольного и младшего школьного возраста. – Київ “Веселка”, 1982. – 32 с.

144. Методика викладання української мови / За редакцією доктора філологічних наук, професора С.І. Дорошенка. – 2-ге видання, перероблене і доповнене. – Київ, “Вища школа”, 1992. – С. 332-391.
145. Тикунова Л.И., Канакина В.П. Сборник диктантов и творческих работ. Пособие для учителя нач. шк. – М.: Просвещение, 1992. – С. 68; 93.
146. Дем’янюк Т.Д. Народознавство в школі: досвід, проблеми, пошуки. – К.: Інформ. – вид. центр “Київ”, 1993. – 80 с.
147. Вудвид Л.Ф., Вудвид І.М. З родини йде життя людини. Народознавство. – Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1998. – 116 с.
148. Смоляк О.С. Українське народознавство. 1 клас. Посібник для вчителя. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1997. – 64 с.
149. Удосконалення змісту і методики навчання української мови в 1-4 класах. Науково-теоретичні засади та методичні рекомендації. – Київ, “Радянська школа”, 1991. – С. 36.
150. О.Г. Лобчук. Завдання для перевірки мовленнєвих умінь і навичок у молодших школярів. Навчальний посібник. – Київ, 1997. – С. 3-10.
151. Важеніна О.Г. Збірник диктантів з української мови для 1-4 класів. Основні відомості шкільного курсу / Донецьк: ВКФ “ВАО”, 1988. – С. 4-42.
152. А. Ундзенкова, О. Сагірова. Русский с увлечением! Сборник занимательных упражнений и игр по русскому языку для младших школьников. – Екатеринбург, 1997. – С. 5-55.
153. Лухтай Л.К., Винаградова О.Н. Дидактический материал по развитию речи в начальных классах: Пособие для учителя. – К.: Рад. шк., 1990. – 88 с.
154. Глущенко А.Г. Трудовое воспитание младших школьников во внеклассной работе: Кн. для учителя начальных классов. – М.: Просвещение, 1985. – С. 22-45.
155. Кузнецов В.П., Рожнев Я.А. Методика трудового обучения с практикумом в учебных мастерских: учеб. пособие для учащихся пед. училищ по спец. № 2001. – М.: Просвещение, 1981. – С. 52-76.
156. Рамзаева Т.Г., Львов М.Р. Методика обучения русскому языку в начальных классах: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2121 “Педагогика и методика нач. обучения”. – М.: Просвещение, 1979. – С. 94-154.

157. Жолдакова З.О. Дидактичний матеріал з української мови для 2 класу чотирирічної початкової школи: посібник для вчителя. – К.: Рад. шк., 1990. – 192 с.
158. Панченко Г.О., Мамалига Л.П. Завдання та цікаві вправи з рідної мови. 3 (2) клас. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1997. – 64 с.
159. П.П. Бажов. Уральские сказы. Государственное издательство детской литературы. – М., 1957. – 416 с.
160. Х.К. Андерсен. Сказки. Перевод с датского. – Москва, “Детская литература”, 1991. – 256 с.
161. Барышня-герцогиня: Сказки заруб. писателей. (Сост. М. Буковская); Худож. А. Михайлов. – Т.: ЕШ. гвардия, 1988. – 352 с.
162. Українська народна поетична творчість. За ред. О.І. Дея. – Київ, 1980. – 115 с.
163. Боголюбская М.К., Табенкина А.Л. Хрестоматия по детской литературе., изд. 7-е, перераб. и доп. – М.: “Просвещение”, 1980. – 235 с.
164. Українські народні казки: Для мол. та серед. шк. віку / [Упоряд. та передм. Л.Ф. Дунаєвської]; Мал. В.Г. Мельниченко ; Худож. оформл. К.І. Сулими. – 3-те вид. – К.: Веселка, 1990. – 271 с.: іл.
165. Грюцева Н.І. Пізнавальні завдання для розвитку мовленнєвих умінь. – К., 1996. – С. 30-40.
166. Охріменко Н.Д. Дидактичний матеріал з народознавства для розвитку мовлення. – К.: 1995. – С. 45-70.
167. Боровко І.О., Кошляк Г.С. Українська мова в цікавих малюнках та порівняннях / Початкова школа, № 12. – Київ, “Преса України”, 1994. – С. 21.
168. Українська дитяча література. Хрестоматія: у 2-х ч. / І.О. Луценко, О.М. Подолинний, Б.І. Чайковський. – К.: Вища школа, 1992. – 240 с.
169. И.П. Глинская. Изобразительное искусство. Методика обучения в 1-3 классах. – Київ, “Радянська школа”, 1978. – С. 70-110.
170. Кузин В.С. Изобразительное искусство и методика его преподавания в начальных классах: Учеб. пособие для учащихся пед. уч-щ по спец. № 2001 “Преподавание в нач. классах общеобразоват. шк.” - М.: Просвещение, 1984. – С. 26-118.

171. Цукерман Г.А. Зачем детям учиться вместе?. – М.: Знание, 1985. – С. 25-34.

172. Яришева Н.Ф. Основы природознания: Природа України: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1995. – С. 304-320.

173. Мельнік Д.І. Формування екологічної грамотності молодших школярів: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук (13.00.01)/ Ун-т педагогіки АПН України, 1995. – 24 с.

174. В.П. Горощенко, Л.Ф. Мельчаков, И.А. Степанов. Основы природоведения / Под ред. проф. А.И. Соловьева. – М.: Просвещение, 1976. – С. 83-148.

175. Пустовіт Н.О., Плегава З.Н. Екологічні задачі, ігри та вікторини: Навч. посіб. – К.: Наук. думка, 1995. – 72 с.: іл.

176. Борейко В.Є. Без верби і калини нема України. – К., 1995. – 102 с.: іл. – (Природоохоронна пропаганда; Вип. 1).

177. Библик Н.М., Коваль Н.С. Ознакомление с окружающим миром во 2 классе четырехлетней начальной школы: Пособие для учителя. – К: Рад. школа., 1987, – 94 с. – (Б-ка учителя нач. кл.).

178. Мельчакова Л.Ф. Уроки природоведения в 3 классе. – М., 1980. – 85 с.

179. Українська дитяча література. Допущено Міністерством освіти УРСР як навчальний посібник для учнів педагогічних училищ з спеціальності № 2001 “Викладання у початкових класах загальноосвітньої школи” / За редакцією І.М. Кіліченко. – Київ, Головне видавництво видавничого об’єднання “Вища школа”, 1984. – 216 с.

180. Иващенко Ф.И. Труд и развитие личности школьника: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1987. – С. 4-24.

181. Хозяинов Г.И. Педагогическое мастерство преподавателя: Метод. пособие. – М.: Высш. шк., 1988. – С. 58 - 59.

182. І.І. Кожевнікова. Соціальний, психолого-педагогічний, управлінський характер проблем у процесі формування культури навчальної діяльності молодших школярів / Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Зб. наук. пр./ Ред. Т.І. Сущенко (відп. ред.) та інш. – Київ – Запоріжжя. – Вип. 19. – С. 190-192.

183. Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса: / метод. основы/. - М.: Просвещение, 1982. – С. 29.

184. Педагогическая диагностика в школе / А.И. Кочетов, Я.Л. Коломинский, И.И. Прокопьев и др.: Под ред. А.И. Кочетова. – Мн.: Нар. асвета, 1987. – С. 4; 22; 39.

185. Управление развитием школы: пособие для руководителей образовательных учреждений / Под ред. М.М. Поташника и В.С. Лазарева. – М.: Новая школа, 1995. – С. 29.

186. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: у 5 т. – Т. 2. – С. 437.

187. Орлов А.В. Проблемы перестройки психолого-педагогической подготовки учителя / Вопросы психологии. – 1988. № 1. - С. 21-23.

188. Омельченко О.О. Особистісно-орієнтований підхід – один із напрямків гуманізації навчально-виховного процесу. (Гуманізація навчально-виховного процесу: Збірник наукових праць. Випуск ІХ) / За загальною редакцією Л. Легенького та В. Сипченка. – Слов'янськ: Видавничий центр СДП, 2000. – С. 92.

189. Ш.А. Амонашвили. В школу – с шести лет /Педагогический поиск/. Составитель И.Н. Баженова. – 2-е изд. – М.: Педагогика, 1988. – С. 44-45.

190. Савченко О.Я. Урок у початкових класах. / Навч. – метод. посібник. – К.: Освіта, 1993. – С. 12-18.

191. Максимова В.Н. Межпредметные связи и совершенствование процесса обучения: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1984. – С. 3.

192. Крупская Н.К. Пед. соч. в 6-ти т. – М., 1980. т. 5. – С. 108.

193. Кожевникова І.І. Технологічний підхід до формування культури навчальної діяльності молодших школярів. (Гуманізація навчально-виховного процесу: Збірник наукових праць. Випуск Х). За загальною редакцією Л. Легенького та В. Сипченка. – Слов'янськ: Видавничий центр СДП, 2000. – С. 107-112.

194. Диференціація навчання учнів у загальноосвітній школі / Методичні рекомендації. – Київ “Освіта”, 1992. – С. 3-4.

195. Изучение вопросов индивидуализации и дифференциации учебно-воспитательного процесса на уроке / Методические рекомендации по

комплексному аналізу учебно-воспитательного процесса на уроке. – МПП “Білоцерків-міськдрук”, 1994. – С.4.

196. Кожевникова І.І. Культура навчальної діяльності дітей як фактор підвищення ефективності навчання / Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Збірник наукових праць / Ред.кол.: Т.І. Сущенко (відн.ред.) та ін. – Київ-Запоріжжя. – Вип. 17, 2000. – С.218.

197. Психодіагностика: теория и практика. Перевод с немецкого / Общая редакция и вступительная статья члена-корреспондента АПН СССР Н.Ф. Талызиной. – Москва, “Прогресс”, 1986. – С. 3.

198. Кожевникова І.І. Діагностика процесу формування культури навчальної діяльності молодших школярів. / Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова / Укл. П.В. Дмитренко, О.Л. Макаренко. – К.: НПУ. – Ч. 4. – С. 36-37.

199. Проблемы оптимизации управления школой: Сб. науч. тр. / Редкол.: М.М. Поташник (отв. ред.) и др. – М.: Изд. АПН СССР, 1990. – С. 40.

200. Методические рекомендации к изучению личности учащегося и составлению психолого-педагогической характеристики (для студентов педагогических специальностей и учителей-стажеров) /Сост.: Г.И. Молчанова, В.М. Струкуленко, Ю.В. Резниченко. – Донецк: ДонГУ, 1991. – С. 24; 33; 56; 63.

201. Гильбух Ю.З. Диагностика учебной деятельности младших школьников. – Київ.: Радянська школа, 1982. – С. 60.

202. Фридман Л.М. и др. Изучение личности учащегося и ученических коллективов. – М.: Просвещение, 1988. – С. 122.

203. Кожевникова І.І. Оцінка величини культуросемкості навчання на уроках у початкових класах. (Наукові записки: збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова) Укл. П.В. Дмитренко, О.Л. Макаренко. – К.: НПУ, 2000. – Ч. 2. – С. 63-65.

204. Кожевникова І.І. Формування культури навчальної діяльності молодших школярів / Гуманізація навчально-виховного процесу: Наук.-метод.зб. Вип. УП. За загальною ред. Легенького Г.І. та Сипченка В.І. - Слав'янск: ІЗМН-СДП, 1999. – С.102.

205. Философский энциклопедический словарь /Редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – С. 279.

206. Безпалько В.П. Общее среднее образование – педагогическая система /Сов. педагогика. – 1988. № 6. - С. 56.
207. Теоретические основы процесса обучения в советской школе /Под ред. В.В. Краевского, И.Я. Лернера; науч. – исслед. ин-т общей педагогики АПН СССР. – М.: Педагогика, 1989. – С. 13.
208. Гершунский Б.С., Пруха Я. Дидактическая прогностика. – К.: Вища школа, 1979. – С. 61.
209. Педагогічні технології. Досвід. Практика. – Полтава, 1999. – С. 11; 12.
210. Форми навчання у школі /За ред. Ю.І. Мальованого. – К., 1992. – С. 24-30.
211. Педагогика. Под общей редакцией проф. А.П. Кондратьюка. – Киев, Главное издательство объединения “Вища школа”, 1982. – С. 123.
212. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление. – М.: Знание, 1981. – С. 154.
213. Менчинская Н.А. Проблемы “самоуправления” познавательной деятельностью и развитие личности / Доклады Всесоюзной конференции. – Москва, 11-13 июня 1975. – С. 110-123.
214. Раченко И.П. НОТ учителя: Кн. для учителя. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1989. – С. 110; 141; 160.
215. Теоретические проблемы управления познавательной деятельностью человека. Доклады Всесоюзной конференции, Москва, 11-13 июня 1975. – Издательство Московского университета, 1975. – С. 96.
216. Грабарь М.И., Краснянская К.А. Применение математической статистики в педагогических исследованиях. Непараметрические методы. – М.: Педагогика, 1977. – С. 326.
217. Богданович М.В., Шпакова В.С. Контрольні роботи з математики для початкових класів. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: А.С.К., 1999. – С. 17; 44; 54; 100; 106.
218. Іліщенко А.Б., Рисована З.Г. Українська мова. Диктанти. 1-4 класи. – Х.: Торсінг, 2002. – С. 135; 218; 252; 298.

**ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ НАВЧАЛЬНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ**

ДОДАТКИ

Додаток А

Діагностика прояву умінь культури учнями перших класів і форми висвітлення одержаних результатів

А.1

Діагностика прояву культури поведінки дітей на основі спостережень за ними на уроках, на перерві, в навчальних ситуаціях, під час прогулянок та ін.

Поведінка учнів класу	Характеристики рівня прояву учнями умінь культури поведінки		
	Високий рівень (П.І.)	Середній рівень (П.І.)	Низький рівень (П.І.)
- поведінка під час прогулянок на природі;			
- повага до товаришів і дорослих у відповідних ситуаціях;			
- уміння все робити вчасно;			
- уміння завжди бути чесним;			
- виконання обіцянок в строк.			
Всього учнів:	Кількість:	Кількість:	Кількість:
	У %:	У %:	У %:

А.2

Діагностика культури читання учнів виконується на основі спостережень за їхнім читанням, виконанням відповідних дій, використанням умінь, проявом почуттів і переживань.

Стан читання молодших школярів	Характеристики рівня прояву учнями умінь культури читання		
	Високий рівень (П.І.)	Середній рівень (П.І.)	Низький рівень (П.І.)
- уміння читати складами;			
- уміння читати цілими словами;			
- уміння переказати казку;			
- уміння скласти подібну казку;			
- уміння пояснити вчинки героїв;			
- уміння виразно читати;			
- уміння пояснити почуття, переживання автора;			
- уміння описати словесно картину.			
Всього учнів:	Кількість:	Кількість:	Кількість:
	У (%):	У (%):	У (%):

А.3

Діагностика культури розумової діяльності дітей виконується на основі спостережень за тими діями, які вони виявляють, виконуючи самостійно певні завдання:

- скласти зміст задачі з математики;
- скласти речення за картиною;
- скласти оповідання за картиною;
- визначити пору року за розповіддю вчителя або за малюнком.

№ з/р	Прізвище, ім'я учнів	Рівень культури розумового розвитку		
		Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
1.				
2.				
і да-лі				
	Всього учнів:	Кількість:	Кількість:	Кількість:
		У (%):	У (%):	У (%):

А.4

Діагностика культури спілкування, взаємин учнів виконується на основі спостережень за станом їх спільної діяльності.

Характер спілкування, взаємин	Рівень культури спілкування, взаємин учнів		
	Високий рівень (П.І.)	Середній рівень (П.І.)	Низький рівень (П.І.)
1	2	3	4
- уміння пояснити свій вчинок;			
- прагнення до спільної праці;			
- надання допомоги товаришам;			
- звернення з проханням про допомогу;			
- прояв доброти, поваги;			
- прояв відповідальності;			
- прояв справедливості, співчуття;			
- уміння бути вдячним.			
Всього учнів:	Кількість:	Кількість:	Кількість:
	У (%):	У (%):	У (%):

А.5

Діагностика культури етичних проявів дітей виконується на основі спостережень за ними в навчальних ситуаціях на уроках, на перервах та ін.

Характер етичних проявів учнів	Рівень культури етичних проявів учнями класу		
	Високий рівень (П.І.)	Середній рівень (П.І.)	Низький рівень (П.І.)
- уміння оцінювати етичні вчинки товаришів, інших людей і свої;			
- уміння проявляти чуйність, доброту;			
- прагнення допомогти слабким та беззахисним;			
- характер ставлення до навчальної діяльності;			
Всього учнів:	Кількість:	Кількість:	Кількість:
	У (%):	У (%):	У (%):

А.6

Діагностика культури естетичних проявів учнів виконується на основі спостережень і аналізу діагностичних робіт:

- учням пропонується картина для усного опису стану природи;
- учням пропонується уривок тексту, дається завдання намалювати ілюстрацію;
- учні слухають музичний твір і потім описують його словами: які думки, почуття, переживання він викликав.

№ з/р	Прізвище, ім'я учнів	Рівень культури естетичних проявів школярів		
		Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
1.				
2.				
і далі				
	Всього учнів:	Кількість:	Кількість:	Кількість:
		У (%):	У (%):	У (%):

А.7

Діагностика культури екологічних проявів дітей виконується на основі бесіди за вибраними вчителем напрямками.

Питання, що були запропоновані учителем:

- охарактеризуй несприятливі умови для життя рослин, тварин, птахів, людей;

- які вчинки слід робити, щоб не спричинити шкоди довкіллю?

- яку допомогу рослинам, тваринам, птахам ти зміг би надати?

Кількість дітей з високим рівнем екологічної культури:

У (%):

Кількість дітей з середнім рівнем екологічної культури:

У (%):

Кількість дітей з низьким рівнем екологічної культури:

У (%):

А.8

Діагностика проявів національної культури і знань традицій дитиною виконувалась на основі бесіди за вибраними вчителем напрямками.

Питання, що були запропоновані учителем:

- які українські народні традиції ти знаєш?;
- чим подобається тобі українська мова?
- які ти знаєш українські ігри, вірші, загадки, пісні?
- що ти знаєш про державу, в якій живеш?

Оцінка проявів дітьми національної культури і знань традицій:

Учні з високим рівнем проявів:

У (%):

Учні з середнім рівнем проявів:

У (%):

Учні з низьким рівнем проявів:

У (%):

А.9

Діагностика культури усного і письмового мовлення дітей виконується на основі спостережень на уроках, перервах, а також аналізу діагностичних робіт:

- скласти текст, загадку, кросворд, ребус, пояснити їх зміст і сутність;
- скласти і написати казку на вільну тему;
- спостереження за прагненням до читання, умінням висловити свою думку, бажанням обміркувати діафільм, телепередачу та ін.

№ з/р	Прізвище, ім'я учнів	Рівень стану усного і письмового мовлення учнів		
		Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
1.				
2.				
і далі				
	Всього учнів:	Кількість:	Кількість:	Кількість
		У (%):	У (%):	У (%):

A.10

Діагностика культури праці виконується на основі аналізу виготовлення якого-небудь предмету. Аналіз виконувався за такими напрямками:

- характер виконання трудового доручення;
- доводить розпочату справу до завершення;
- виявляє охайність і старанність у праці;
- поважає труд інших людей;
- прагне оволодіти новими трудовими вміннями.

№ з/р	Прізвище, ім'я учнів	Рівень культури праці учнів		
		Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
1.				
2.				
і далі				
	Всього учнів:	Кількість:	Кількість:	Кількість:
		У (%):	У (%):	У (%):

Додаток Б

Діагностика прояву умінь культури учнями других, третіх класів і форми висвітлення одержаних результатів

Б.1

Діагностика культури читання учнів виконується на основі спостережень за їхнім читанням, виконанням відповідних дій, використанням умінь, виявленям почуттів і переживань:

- пропонується для читання невелике оповідання, при цьому необхідно:
 - а) скласти план оповідання;
 - б) виділити головну думку.
- пропонується для читання невелика казка, необхідно:
 - а) описати добрі якості героїв;
 - б) описати негативні якості героїв;
 - в) навести подібні приклади із життя.
- пропонується для читання невелика байка, необхідно:
 - а) пояснити поведінку діючих осіб;
 - б) визначити мораль.
- пропонується для читання вірш, необхідно:
 - а) визначити тему;
 - б) пояснити почуття, переживання автора.

№ з/р	Прізвище, ім'я учнів	Рівень культури читання дітей		
		Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
1.				
2.				
і далі				
	Всього учнів:	Кількість:	Кількість:	Кількість:
		У (%):	У (%):	У (%):

Б.2

Діагностика культури усного і письмового мовлення учнів виконується на основі спостережень учителя за певними напрямками.

Характеристика умінь культури усного та письмового мовлення	Рівень культури усного і письмового мовлення учнів		
	Високий рівень (П.І.)	Середній рівень (П.І.)	Низький рівень (П.І.)
- прагне читати оповідання, казки, байки;			
- вміє висловити свою думку в бесіді;			
- вміє написати короткий твір;			
- любить обмірковувати зміст діафільму, телепередачі і ін.;			
- любить відгадувати, загадувати загадки, складати ребуси, кросворди, розповідати казки.			
Всього учнів:	Кількість:	Кількість:	Кількість:
	У (%):	У (%):	У (%):

Б.3

Діагностика культури розумової діяльності дітей виконується на основі спостережень, аналізу діагностичних робіт за певними напрямками:

- пропонується скласти різні види задач з математики;
- пропонується скласти декілька речень за картиною;
- пропонується написати казку;
- пропонується придумати зміст ребусу, анаграми, кросворда.

№ з/р	Прізвище, ім'я учнів	Рівень культури розумового розвитку дітей		
		Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
1.				
2.				
і далі				
Всього учнів:		Кількість:	Кількість:	Кількість:
		У (%):	У (%):	У (%):

Б.4

Діагностика культури спілкування, взаємин учнів виконується на основі спостережень за їх діяльністю і аналізу за такими напрямками:

- намалюй добрий і поганий вчинки;
- напиши короткий твір про взаємини з товаришем або подругою;
- напиши коротке оповідання про спільну роботу з однокласниками;
- напиши декілька слів, що розкривають твоє бажання допомогти у чомунбудь однокласнику;
- напиши, які слова ти використовуєш, коли звертаєшся за допомогою.

№ з/р	Прізвище, ім'я учнів	Прояви учнями рівня культури спілкування і взаємин		
		Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
1.				
2.				
І далі				
		Кількість:	Кількість:	Кількість:
		У (%):	У (%):	У (%):

Б.5

Діагностика культури етичних проявів учнями виконується на основі спостережень за ними і аналізу діагностичних робіт за певними напрямками:

- відобрази через малюнок виявлення чуйності, доброти, допомоги слабким та беззахисним;
- напиші короткий твір про те, як ти розумієш зло, обман, несправедливість;
- напиші прислів'я, приказки про працю;
- напиші приклади добрих і поганих вчинків.

№ з/р	Прізвище, ім'я учнів	Рівень культури етичних проявів учнями		
		Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
1.				
2.				
і далі				
	Всього учнів:	Кількість:	Кількість:	Кількість:
		У (%):	У (%):	У (%):

Б.6

Діагностика культури естетичних проявів дітей виконується на основі спостережень і аналізу діагностичних робіт за певними напрямками:

- передати через малюнок стан природи;
- описати квітку “очима художника”;
- намалювати до уривка твору ілюстрацію;
- прослухати музичний твір і описати свої почуття і переживання.

№ з/р	Прізвище, ім'я учнів	Рівень культури естетичних проявів учнями		
		Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
1.				
2.				
і далі				
	Всього учнів:	Кількість:	Кількість:	Кількість:
		У (%):	У (%):	У (%):

Б.7

Діагностика культури екологічних проявів дітей виконується на основі спостережень, бесіди та аналізу діагностичних робіт за певним рівнем.

Питання, які задає учитель:	Кількість дітей з високим рів-
- які потрібно робити вчинки, щоб не спричинити шкоди довкіллю?;	нем екологічної культури: У (%):
- яку б ти надав(ла) допомогу рослинам, тваринам, птахам?;	Кількість дітей з середнім рів-
- намалюй несприятливі умови для життя тварин, птахів, людей.	нем екологічної культури: У (%):
	Кількість дітей з низьким рів-
	нем екологічної культури: У (%):

Б.8

Діагностика прояву учнями культури поведінки виконується вчителем на основі спостережень і аналізу діагностичних робіт за певним рівнем:

- написати коротке оповідання про виконання правил поведінки на вулиці, в транспорті, під час прогулянок на природі;

- відобразити в малюнках, як би ти проявив чуйність, повагу до товаришів і дорослих;

- навести приклад прислів'я, приказки на те, що означають слідуєчі вирази: “все робити вчасно”, “виконувати обіцянки в строк”;

- написати короткий твір про обов'язковість, чесність.

№ з/р	Прізвище, ім'я учнів	Рівень прояву учнями культури поведінки		
		Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
1.				
2.				
і далі				
	Всього учнів:	Кількість:	Кількість:	Кількість:
		У (%):	У (%):	У (%):

Б.9

Діагностика прояву національної культури і знань традицій учнями виконується на основі спостережень, бесіди за певним рівнем.

Питання, які пропонує учитель:

- які українські народні традиції ти знаєш?;

- чому і чим тобі подобається українська мова?

- які ти знаєш українські ігри, вірші, загадки, пісні?

- що ти знаєш про державу в якій живеш?

Учні з високим рівнем виявлення національної культури і знань традицій.

Кількість:

У (%):

Учні з середнім рівнем виявлення національної культури і знань традицій.

Кількість:

У (%):

Учні з низьким рівнем виявлення національної культури і знань традицій.

Кількість:

У (%):

Б.10

Діагностика культури праці виконується на основі спостережень за учнями під час виконання завдань.

№ з/р	Прояви культури праці	Рівень культури праці учнів		
		Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
1.	Добросовісно виконує трудові доручення;			
2.	Вміє доводити розпочату справу до завершення;			
3.	Виявляє акуратність і старанність;			
4.	Поважає працю інших людей;			
5.	Прагне оволодіти новими трудовими вміннями.			
	Всього учнів:	Кількість:	Кількість:	Кількість:
		У %:	У %:	У %:

Додаток В

1. Орієнтовні теми проектів культури в навчальній діяльності дітей початкових класів

I. Культура поведінки.

1. “Будь ввічливим”.
2. “Поважай дорослих і товаришів”.
3. “Роби все вчасно”.
4. “Виконуй обіцянки вчасно”.
5. “Будь сумлінним, надійним, чесним”.
6. “Проявляй активну позицію в навчальній діяльності”.
7. “Учись висловлювати оцінювальні судження, давати самооцінку”.

II. Естетична культура.

1. “Помічай красиве в навколишній дійсності”.
2. “Учись створювати красиве”.
3. “Учись оцінювати красу мови”.
4. “Естетичні еталони і зразки в навчальній діяльності”.

III. Етична культура.

1. “Учись жити і учитися у колективі класу”.
2. “Умій оцінювати свої вчинки”.
3. “Будь добрим і ввічливим”.
4. “Умій проявити співчуття”.

IV. Культура спілкування, взаємин.

1. “Будь тактовним, ввічливим”.
2. “Будь стриманим, чутливим та толерантним у спілкуванні”.
3. “Постійно збагачуй свою мову”.
4. “Що значить бути активним у навчанні”.

V. Культура праці.

1. “Дотримуйся правил гігієни праці”.
2. “Дотримуйся техніки безпеки”.

3. “Учись працювати охайно і точно”.
4. “Учись економити у своїй праці матеріали, зусилля, час”.
5. “Плануй наступні трудові дії”.
6. “Дій за складеним планом”.

VI. Культура розумової діяльності.

1. “Учись виділяти в навчальному матеріалі головне, суттєве”.
2. “Учись виділяти суттєві, логічні зв’язки в навчальному матеріалі”.
3. “Учись думати”.
4. “Проявляй в навчанні творчість”.
5. “Учись точно і свідомо використовувати терміни”.

VII. Культура усного і письмового мовлення.

1. “Учись відповідати і ставити питання”.
2. “Учись висловлювати навчальний матеріал стисло, докладно або вибірково”.
3. “Використовуй різні типи мови”.
4. “Учись виступати з коротким повідомленням”.
5. “Учись коротко записувати”.
6. “Учись зв’язно викладати навчальний матеріал”.

VIII. Культура читання.

1. “Оволодівай технікою читання”.
2. “Учись виділяти художні образи в тексті”.
3. “Учись висловлювати свої судження”.
4. “Учись розуміти позиції дійових осіб та автора”.

IX. Духовна культура.

1. “Знай народні українські традиції”.
2. “Знай українські народні ігри”.
3. “Вивчай українську мову”.
4. “Люби свою батьківщину - Україну”.

X. Екологічна культура.

1. “Проявляй любов до рідного краю”.

2. “Стався до природи дбайливо”.
3. “Виконуй правила поведінки у спілкуванні з природою”.

Додаток Д

Контрольні роботи. Орієнтовні зразки.

Математика: [217, 17; 44; 54; 100; 106]

Д.1

1 клас

II семестр

1. Купили 4 коробки печива по 3 грн. кожна і цукерок на 15 грн. Знайти вартість покупки.
2. $37-4$ $2(12-4)$ $63-27$ $90-9$ $10+12+14+16$
 $24:3+48$ $(24-9):3$ $36+36$ $14+98$ $100-4-8-12$
3. Знайти письмовим способом суму і різницю чисел 56 і 27.

2 клас

I семестр

1. У шести ящиках 54 кг яблук, порівну в кожному. Скільки яблук у чотирьох таких ящиках?
2. $27:9+81:9$ $32:8:2$ $7(4-32)$ $8+18+28+38$
 $96-94$ $32:(8:2)$ $51-(32-5)$ $100-4-14-24$
3. Знайти значення виразу $a-6$, якщо $a = 7$.

II семестр

1. За перший день автомобіль проїхав 420 км, за другим у 3 рази менше, ніж за перший, а за третій на 150 км більше, ніж за другий. Скільки кілометрів проїхав автомобіль за три дні?
2. 136 $630:7$ $370-604$ $33:5$
 $64:2$ $56:7:2$ $528-(135+149)$ $40:6$
3. Знайти периметр прямокутника із сторонами 23 см і 7 см.

3 клас

I семестр

1. За течією катер подолав 360 км за 12 год. Проти течії його швидкість була на 6 км/год менша. За скільки годин катер пройшов цю відстань проти течії?
2. 484537 77405- (5007-428) 536:8
40856 100-134-8 684:19
3. Знайти значення виразу $\alpha + (b - 285)$, якщо $\alpha = 840$.
4. У двох баках була однакова кількість води. Коли з першого бака взяли половину води, а з другого 80 л, то в обох баках залишилася однакова кількість води. Скільки води було в обох баках разом?

II семестр

1. Площа двох ділянок 10га. З першої ділянки зібрали 142 ц пшениці, а з другої 128 ц. Знайти площу кожної ділянки, якщо урожайність на ділянках однакова.
2. 760837 5кг350г43 980- (7000-600:4)
648600:60 280т:70ц 779200-700900-8970
3. Знайти частку та остачу: 50:12
4. З ділянки площею 4 ар зібрали 3400 кг буряків, а з ділянки 6 ар – 5300 кг. Визначити середню урожайність буряків (з одного ара) на всій площі.

Д.2

Українська мова: [218, 135; 218; 252; 298].

2 клас**1 семестр**

Повівав холодний вітерець. З краю неба насувались білі хмари. Дорога була слизька. По обидва боки від дороги розстелилося поле, вкрите снігом. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами. Чорне вороння сідало громадами на сніг і знов здіймалося з місця. Вітер дужчав. Насунули снігові хмари і оповили небо. Посипав сніжок. (49 слів)

(За М. Коцюбинським)

II семестр

На осяяну сонцем лісову галявину вивела ведмедиха своїх маленьких ведмежат. Зупинилася. Чи все спокійно в лісі?

Притулились до матері маленькі ведмежата. Лячно їм у величезному лісі. Лише недавно вибралися з теплої барлоги. Слухають ведмежата, як шумить вітер у верховітті дерев. На висохлій сосновій гілці дятел вистукує барабанний дріб.

Будуть ведмежата звикати тепер до рідного лісу, гратися, кататися по м'яких купинах й лазити на дерева. (64 слова)

(З книги-календаря “Дванадцять місяців”)

3 клас**1 семестр**

Сьогодні видався морозний день. Білий сніг сліпить очі. Мереживом висить на деревах іній.

Важко зимою пташкам добувати їжу. Ось горобці знайшли скоринку хліба і б'ються за неї. А ворона прилетіла і хвать скоринку своїм довгим дзьобом. Вертляві синички пильно оглядають кожну гілочку. Весь короткий зимовий день проходить у птахів у пошуках їжі.

Діти допомагають пташкам. Вони роблять годівниці і розвішують на деревах. Щодня насипають у них насіння, зерно, крихти хліба. (70 слів)

(З книги-календаря “Дванадцять місяців”.)

II семестр

Україна

Кожна людина з великою любов’ю згадує те місце, де вона народилася. Це маленька батьківщина кожного з нас.

Коли їх скласти разом, вийде велика держава – Україна. Це наша земля з її славною історією і мудрими, талановитими людьми. Протягом багатьох віків наш народ боровся за свою незалежність і переміг.

Україна в усьому, що нас оточує. Це і ясне небо над пшеничними ланками, і червона калина у лузі, і криниця на подвір’ї, і рушничок вишитий бабусею. Любіть свою Батьківщину! (77 слів)

(За Г. Поченцовим)

Д.3

Російська мова: [146, 68; 93]

1 клас

II семестр

Старый Полкан

Жили добрый пёс Полкан и кошка. У кошки родились котята. Вот кошка ушла. Полкан играет с котятами. Котята влезут на спину Полкану и пищат. Пёс рад. Тут пришла кошка и стала урчать. Полкан уполз под крыльцо. Скучно Полкану без маленьких котят. (43 слова)

(По А. Седугину)

Слова для справок: родились, играет, скучно.

2 клас

I семестр

Зимой

Был зимний денёк. Синичка Зинька прыгала по веткам. Глазок у птички острый. Под корой деверьев она добывала насекомых. Вот Зинька раздолбила дырочку, вытащила букашку и съела. Тут выпрыгнула из снега мышка. Мышка дрожит, вся взъерошилась. Она объяснила Зиньке свой страх. Мышка провалилась в медвежью берлогу. Там крепко спали большая медведица и маленькие медвежата. (54 слова)

(По В. Бианки)

Слова для справок: насекомые, дырочка, Зиньке, взъерошилась.

II семестр

Летний дождик

Стоял жаркий денёк. Вдруг потянул ветерок. Набежала синяя тучка. Она не закрыла солнце. Пошёл дождик. Солнце освещало окрестность. Дождевые капли тяжело ударяли по траве и цветам. Они повисали на листочках и травинках. В каждой дождинке играл солнечный луч.

Дождь перестал. Взгляните на небо! Кто выстроил красивый мост от деревни до заречных лугов? От земли идёт лёгкий парок. Воздух наполняет запах полевых цветов. (64 слова)

3 клас

1 семестр

Зима в лесу

Пришла холодная зима. Снег повалил хлопьями. В лесу стало светло. С севера явились зимние гости. Это снегири, птицы с красной шапочкой. Они летят к рябине и клюют ягоды.

У белки запасы еды в дупле. Медведь спит в берлоге. В новой шубе заяц. Красивый новый наряд и у плутовки лисицы. Ёж покрылся листьями в своей норке, лягушки зарылись в мох. Только злой и голодный волк бродит по лесной опушке. (71 слово)

II семестр

Березовый сок

В лесу раздавалось дробное постукивание. Я осмотрелся. На старой осине сидел дятел. Из всех сил он колотил по осине крепким клювом. После каждого сильного удара пылью разлеталась труха. Дятел внезапно взмахнул крыльями и перелетел на ближнюю березу. Он пристроился у самой верхушки. Птица пробила в коре дырочку и давай пить березовый сок. На белой поверхности ствола виднелись три рядка дырочек. Дятел напился и улетел в чащу. Весной березовый сок хорошо подкрепляет птиц. Летом отверстия затягиваются и не вредят дереву. (81 слово)

Слова для справок: постукивание, затягиваются.